

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ЖАНИБЕКОВ АҚЫНҚОЖА КАЛЕНОВИЧ

**Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында дәлелдемелерді бағалаудың
теориялық және тәжірибелік мәселелері**

МОНОГРАФИЯ

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2017

УДК
ББК
Н

*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ заң факультетінің Ғылыми кеңесінің
шешімімен ұсынылған*

Рецензент: з.ғ.д., профессор С.Т. Тыныбеков, з.ғ.д., профессор Д.С.
Чукмаитов

Жанибеков А.Қ.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында дәлелдемелерді бағалаудың теориялық және тәжірибелік мәселелері. Монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 141 б.

ISBN ????

Бұл монографиялық еңбекте Сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында дәлелдемелерді бағалаудың теориялық және тәжірибелік мәселелері қарастырылады. Дәлелдемелерді бағалауға, онымен сабақтас терминдер мен ағымдарға түсінік және анықтама беріле отырып, аса өзекті қоғамдық мәселелер жан-жақты қозғалады әрі талқыланады. Сонымен қатар, сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектейтін факторлар анықталып, оларға сипаттама беріледі.

Бұл зерттеу жұмысы жоғары оқу орындарының заң факультеттерінің студенттеріне, магистрантарына, докторанттары мен оқытушы құрамдарына, сонымен қатар құқық қорғау органдары қызметкерлеріне пайдалануға септігін тигізеді.

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР	4
КІРІСПЕ	5
1 СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ БАҒАЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	8
1.1 Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелердің ұғымы	8
1.2 Қылмыстық сот ісін жүргізудегі дәлелдемелерді бағалаудың түсінігі мен мазмұны	12
1.3 Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалаудың субъектілері	27
2 СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ БАҒАЛАУДЫҢ КРИТЕРИЙЛЕРІ.....	33
2.1 Ішкі сенім дәлелдемелерді бағалаудың критерийі ретінде	33
2.2 Дәлелдемелердің қатыстылығы, жол берілушілігі, анықтығы және жеткіліктілігі дәлелдемелерді бағалаудың негізгі критерийлері ретінде	42
2.3 Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектейтін факторлар	77
2.4 Сотқа дейінгі тергеп-тексерудегі дәлелдемелерді бағалаудың басқа да мәселелері.....	102
ҚОРЫТЫНДЫ	126
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	132

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ

ҚР – Қазақстан Республикасы
БҒМ – Білім және ғылым министрлігі
ТМД – Тәуелсіз мемлекеттер достастығы
РФ – Ресей Федерациясы
БСТ – Басты сот талқылауы
ЖІҚ – Жедел іздестіру қызметі
КІІД – Көліктегі ішкі істер департаменті
ҚСЖАЕК – Құқықтық статистика және арнайы есеп комитеті
ҚПК – Қылмыстық-процестік кодекс
ТИ – Тергеу изоляторы
ТБ – Тергеу бөлімі (басқармасы)
ТҚД – Техникалық қызмет департаменті
ҰҚК – Ұлттық қауіпсіздік комитеті
УҰИ – Уақытша ұстау изоляторы
ІБ – Ішкі істер басқармасы
ІД – Ішкі істер департаменті
ІМ – Ішкі істер министрлігі
БАҚ – Бұқаралық ақпарат құралдары
т.б. – тағы басқа
б. – бет

КІРІСПЕ

Кез келген елдегі әлеуметтік-саяси және экономикалық өзгерістер құқық қорғау және сот жүйелеріндегі, олардың мақсаттары мен қызмет міндеттеріндегі өзгерістерге әкеледі. Қазақстанның құқықтық мемлекетке деген жолы, ең алдымен, құқық қорғау және сот қызметінің адамгершілікті бастамаларын күшейтуге бағытталған шынайы реформасыз мүмкін емес. Қазақстан Республикасында адамның құқықтары мен бостандықтары Конституцияға сәйкес кепілдендірілетіні және танылатыны қылмыстық іс жүргізуде тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз етудің ең маңызды кепілі болып табылады [1]. Қазақстан Республикасының қылмыстық сот өндірісіндегі дәлелдемелерге және дәлелдеуге арналған нормаларды 15 және 16 тарауларында бекіткен Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің қабылдануы бұл үрдістегі заңды қадам болды [2].

Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдеу қылмыстық іс жүргізудің өзегі ғана емес, сонымен қатар, оның қозғалтқыш күші, яғни, оған сипат беретін, оны сезілетін құбылыс ететін күш болып табылады. Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдеусіз анықтау, тергеу, прокуратура және сот органдарының қылмыстық істерді тергеу, қарау және шешу бойынша қызметі мүмкін емес. Дәлелдемелерді бағалау дәлелдеу үрдісінің күрделі бөліктерінің бірі болып табылады. Ол сотқа дейінгі тергеп-тексеруді және сот талқылауын мақсатты жүргізудің, заңды және негізделген процессуалдық шешімдер қабылдаудың, заңды дұрыс қолданудың қажетті шарты болып қызмет етеді.

Дәлелдемелерді бағалау мәселелері қылмыстық іс жүргізу ғылымы саласындағы өте өзекті зерттеу бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясы сот әділдігі жүзеге асырылған кезде заңсыз тәсілмен алынған айғақтардың заңды күші болмайды деп бекіткен. Ешкім өзінің жеке мойындауының негізінде ғана сотталуға тиісті емес [1].

Дәлелдемелерді бағалау өз көрінісін дәлелдемелерді бағалайтын тұлғаның ішкі нанымында табады. Ешқандай дәлелдеменің алдын ала белгіленген күші жоқ екендігі дәлелдемелерді еркін бағалау үшін маңызды ереже болып табылады. Құқықтық әдебиеттерде дәлелдемелерді еркін бағалау мәселелері қылмыстық процессуалдық дәлелдеу үшін негіз қалаушылар қатарына дәйекті түрде жатқызылған.

Қылмыстық іс жүргізу құқығында дәлелдемелерді бағалауға арналған нормалар бар. Олар ҚР ҚПК (25, 125 және т.б. баптары) айқындалған. Сонымен, 25 баптың 1 бөлімінде судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды, бұл ретте ол заң мен ар-ожданدى басшылыққа алады делінген.

Алқаби дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды, бұл ретте ол ар-ожданدى басшылыққа алады.

Дәлелдемелерді бағалау субъектісі заңды басшылыққа алуы қажет екендігіне келетін болсақ, қылмыстық іс жүргізу заңының бұл талабы толығымен дәйекті. 1997 жылдың 13 желтоқсанындағы ҚР ҚІЖК 1959 жылғы Қазақ ССР ҚІЖК салыстырғанда жаңалық енгізді, дәлірек айтқанда: дәлелдемелерді бағалайтын субъект ар-ожданды басшылыққа алуы қажет. Ар-ождан ұғымы бағалау субъектісінің ішкі сенімінің моральдық-этикалық жағын айқындайды, бұл әрекеттерді өз-өзімен келісімде бола отырып жүзеге асыруды білдіреді. Алайда ар-ождан заң тарапынан бақылана алмайды. Осыған байланысты Қазақстанның қылмыстық сот өндірісіндегі дәлелдемелерді бағалау кезінде құқық қолданушы үшін «ар-ождан» категориясының мәнін анықтау қажет.

Дәлелдемелерді бағалау мәселесі тек теориялық сұрақтармен ғана шектелмейді. Оның аясында бүгінде біршама қолданбалы қиындықтар анықталып жатыр. Дәлірек айтқанда, дәлелдемелерді бағалаудың еркіндігі идеясының тергеуші тарапынан тәжірибе жүзінде іске асырылуы зерттелуі өте қажетті әрі маңызды болып табылатын біршама объективті және субъективті факторлардың қатарымен шектеледі.

ҚР Президентінің Қазақстан халқына «Қазақстан – 2050 Қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» жолдауында Президенттің Үкіметке өз Әкімшілігімен бірлесе отырып, 2013 жылы Қылмыстық және Қылмыстық іс жүргізу заңнамасының реформасын бастауды тапсыруы, ең басты қажеттілік экономикалық құқық бұзушылықтарды ары қарай ізгілендіру, сонымен қатар, декриминализациялау болып табылады деп белгілеуі де аталмыш мәселенің маңыздылығының бір көрінісі деп айтуға болады[3].

Көптеген авторлардың еңбектерінде дәлелдемелерді бағалаудың қағидалық ережелеріне қатысты негізгі теориялық және қолданбалы мәселелер, сонымен қатар, дәлелдемелерді еркін бағалау ережелері көтеріліп, мұқият қаралған және ішінара шешілген. Сонымен бірге, әлеуметтік-саяси және құқықтық мәтіннің өзгеруіне байланысты (жаңа ҚР ҚПК қабылдануы), бірқатар қорытындылар өздерінің бұрынғы теориялық және қолданбалы мәнінен айырылды. Кеңес заманынан кейінгі кезеңдегі дәлелдемелерді бағалау еркіндігінің мәселесі ойлауды және шешуді қажет ететін жаңа қасиеттерге ие болды. Аталған мәселеге жаңаша қараудың кейбір талпыныстары тек дәлелдемелерді еркін бағалау идеясының мұқият әрі терең зерттелуінің қажеттілігін растады [4, с. 14].

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында дәлелдемелерді еркін бағалау қағидасын жүзеге асырудың өзіне тән айрықша белгілері бар, себебі аталған еркіндікті шектейтін факторлар айрықша болып табылады. Қандай да бір қылмыстық іс бойынша өндірісті жүргізіп жатқан тұлға құзыретінің айрықшалығын, оның дәлелдемелерді бағалау аясындағы уәкілеттілігін белгілейтін дәлелдемелерді еркін бағалау қағидасы дәлелдеу субъектісінің тәуелсіздігінің кепілі болуға арналған. Бұл жағдайда тәуелсіздік іс бойынша дәлелдемелерді бағалау кезінде жеке көзқарасты қалыптастыру үшін іргелі

шарт болып табылады. Ал өз тәуелсіздігінің дәрежесін сезіну – сенімді қалыптастырудағы қызмет үшін бастапқы ереже болып табылады.

1 СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ БАҒАЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелер ұғымы

Қылмыс – бұл әрқашанда өткен оқиға, және сондықтан да оны кез-келген оқиғалар материалдық әлемінің түрлі нысандарында немесе адамдардың санасында қалдыратын іздерді, саусақ іздерін және айқындамаларды зерттеу арқылы ғана тануға болады.

Тергеушіні, анықтауды жүргізіп жатқан тұлғаны, прокурорды немесе судьяны қызықтыратын оқиғаларды анықтауға көмектесетін фактілер, мәліметтер белгілі бір жағдайларда сот дәлелдемелеріне айналады.

«Қандай да бір құбылыстарды таныған кезде, мазмұнынан, заттар арасындағы байланыстар мен қатынастардан белгілі тұжырымға келген кезде, бізде сол тұжырымды тудырған мәліметтерді дәлелдемелер деп атаймыз», - деп жазды В.Д. Спасович [5, с. 7].

Дәлелдеме ұғымы дәлелдемелер және дәлелдеу құқығы теориясындағы негізгі, бастапқы ұғымдардың қатарына жатады. Әлі де болса қылмыстық іс жүргізу әдебиеттерінде дәлелдеме ұғымы туралы мәселе бойынша бір-біріне сайкес келмейтін тұжырымдар бар.

Бірқатар ғалымдар дәлелдемені «іс оқиғаларын зерттеу үшін пайдаланылатын нақты іс жүзіндегі деректер, сол мәліметтердің дерек көздері және оларды алу, тексеру және пайдалану әдістері» деп түсінеді [6, с. 46].

Біздің ойымызша, мұнда дәлелдемелердің кеңейтілген түсініктемесі бар, оған екі дербес ұғым қосылған – дәлелдемелердің өзі және дәлелдеу үрдісі, мұның өзі ақталмаған, себебі дәлелдеменің әрі дәлелдеу үрдісінің сипаттамаларын біріктіреді, ал бұл бір ұғымда айқындала алмайды.

Екінші тұжырымдама дәлелдеме ұғымынан оның дерек көздерін оларды дәлелдеу құралдары деп атай отырып, жоққа шығарады.

Мұндай ұстанымға қарсы шыға отырып, басқа ғалымдар түсініктемелерді, заттай айғақтарды, хаттамалар мен құжаттарды (олардың дәлелдемелердің дерек көзі, дәлелдеу құралдары немесе тағы да басқаша аталуына қарамастан) іс жүзіндегі деректермен қатар дәлелдеменің жалпы ұғымына кіргізетін тұжырымдаманы қолдайды [7, с. 73]. Мұндай көзқарас көңілге қонымдырақ әрі қолдауға лайық болып көрінеді.

Осы монографиялық зерттеу бойынша, дәлелдемелердің фактілер туралы мәліметтер ретіндегі анықтамасы неғұрлым дұрыс болып табылады. Мәселен, В.Я. Дорохов былай жазған: «Қылмыстық іс жүргізуде дәлелдеу пәніне кіретін фактілерді дәлелдемелер деп атауға болмайды. Адамның ой-санасында заттар емес, олардың кейіптері, ұғымдары, олар туралы мәліметтер болады, өзара әрекеттеседі, қозғалады...

Іс жүзіндегі деректер – бұл фактілер туралы заңды қайнар көзден алынған мәліметтер» [8, с. 207]. Аталған көзқарас көптеген қылмыстық іс жүргізу саласының ғалымдарымен қабылданған [9, с. 28].

Соңғы кездері дәлелдеме ұғымын қайта ойластыру талпынысы байқалып отырғанын айта кету керек. Мәселен, А.М. Ларин «іс жүзіндегі деректер» мен «ақпарат» ұғымдарын дәлелдеме құрамына қоса отырып, оларды ұқсастырады. Оның пікірінше, мәліметтер сезім арқылы қабылдаудың кейбір нәтижелері ретінде анықталады. Бұл белгі - сөздер, сандар, шартты белгілер түрінде айқындалған, адам беретін түсініктерге сәйкес келеді. Алайда «мәліметтер» ұғымына адам санасынан тыс және тысқары пайда болатын дәлелдемелер аса сай келмейді. Мысалы, өлтіру құралы болған пышақты, жәбірленушіден ұрланған киімді мәліметтерге жатқызуға болмайтын сияқты. Ақпарат сана өнімі ретіндегі мәліметтерді (хабарламаларды), сонымен қатар, материалдық нысандардың белгілерін, қасиеттерін, ерекшеліктерін біріктіретін ұғым болып табылады [10, с. 57].

Заттай дәлелдеменің болуы – бұл шын мәніде нақты факт екенін айта кетейік. Алайда, дәлелдеу құндылығы сол фактінің өзінде емес, зат ие болатын ақпаратта және сол зат болған ахуалында болып табылады. Заттың өзі оны анықтау орны мен жағдайларын айқындаусыз, айрықша бегілерсіз және тағы басқаларсыз дәлелдеу құндылығына ие болмайды. Және бұл жағдайда шынайылықтың нақты фактісі емес, оның іс деректерінде айқындалуы дәлелдеме болып табылады.

С.А. Пашин, дәлелдеме ұғымын қарастырып, оның мазмұнына зиян келтіре отырып, нысанына екпін жасайды. Оның пікірінше, «іс жүргізу шешімдерін, әсіресе үкімдерді шығарғанда ескерілетін фактілерді анықтау үшін сот өндірісінде заңды қолдануға болатын, іс жүргізу түрінде ресімделген хабарламалар, сонымен қатар құжаттар мен басқа заттар дәлелдемелер болып табылады». Дәлелдемелер – бұл сот өндірісінде пайдаланылатын, хабарламалардан, құжаттардан немесе басқа заттардан тұратын деректер» [11, с. 64]. Біздің пікірімізше, мұндай көрініс дәстүрлік көрініске қарағанда айтарлықтай нақты әрі толық емес. Себебі онда дәлелдеменің біршама маңызды қасиеті – оның қатыстылығына, яғни, дәлелдеменің дәлелдеу пәнімен байланысына (кез келген хабарламалар емес, тек дәлелдеуге жататын оқиғаларға сілтейтін хабарламалар ғана дәлелдеме болып табылады) сілтеме жасалмаған. Онда дәлелдемені алу әдісіне нақты сілтеме жоқ, ең бастысы – кез - келген құбылысқа тән дәлелдеме құрамы мен нысаны жіктелмейді.

Кез келген құбылыста, объектіде мазмұн мен нысанның арақатынасы олардың бірлігімен айқындалатыны, және де нысан мазмұнның көрініс табуының әдісі болып табылатыны туралы ой қазіргі философиялық ғылымда күмән тудырмайды. Іс жүзіндегі деректер заңмен талап етілген нысанда болмаса, бұл дәлелдеме ұғымына қатысты іс бойынша дәлелдемелер деп есептеле алмайды дегенді білдіреді. Басқа жағынан, түсініктер, хаттамалар, құжаттар істің елеулі жағдайлары туралы ақпаратқа ие болғанда ғана дәлелдеме деп санала алады. Бұл ой заттар, хаттамалар және құжаттар істің елеулі мән-жайларын анықтау құралдары ретінде қызмет көрсете алса ғана оларды дәлелдеме деп атайтын ҚР ҚПК 119, 124, 125 баптарында сәтті айқындалған. Біздің пікірімізше, дәлелдеменің қалыптасуы іс жүзіндегі деректер айғақтар,

қорытындылар, хаттамалар және т.б. нысанына ие болған сәтте аяқталатыны туралы ереже даусыз. Сондықтан нысан мазмұнның ажырамас бөлігі болатындай, «қайнар көздері» де іс жүзіндегі деректердің ажырамас бөлігі болып табылады. Дәлелдеменің бірыңғай ұғымы нысанның тарапынан және мазмұнның тарапынан ашылады.

Осылайша, дәлелдеме мазмұн (іс жүзіндегі деректер, яғни, анықталуға жататын фактілер туралы мәліметтер) мен нысанның (айғақтар, сарапшылардың қорытындалары, заттай дәлелдемелер және құжаттар) үздіксіз бірлігі болып табылады.

ҚР ҚПК 111 бабының 1 бөлігінде былай делінген: «Занды түрде алынған, олардың негізінде анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор, сот осы Кодексте айқындалған тәртіппен Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген іс-әрекеттің бар екенін немесе жоқ екенін, күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының бұл әрекетті жасағанын немесе жасамағанын, оның кінәлілігін не кінәсіздігін, сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды анықтайтын нақты деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады».

Біздің ойымызша, «іс жүзіндегі деректер» ұғымы екі түсінікті қамтиды: объективті ақиқаттылықтың фактілері және фактілер туралы мәліметтер. Объективті ақиқаттылықтың фактілері – бұл қылмыстың деректі іздері, онда істі тергеу және қарау сәтінде сақталған көрінісі (сынған әйнек, сынған көлік және т.б.), ал фактілер туралы мәліметтер – бұл танылатын, орнатылатын, анықталатын мән-жайлар (көлік қандай әрекеттердің нәтижесінде сынды, оған нақты қандай ақау жасалды, зардап қандай, терезе неге сынды және т.б.). белгілі мәліметтерді (мысалы, анықтау кезінде алынған) тексеріп, бағалау қажет [12, с. 24].

Іс жүзіндегі деректер заңда нақты белгіленген қайнар көздерден алынған болса ғана (ҚР ҚПК 111 бабының 2 бөлігі) дәлелдемелер ретінде пайдаланыла алады. Бұл «фактілер туралы мәліметтер, және фактілердің өздері де олар дәл сол қайнар көздердің құрамында болған жағдайда ғана дәлелдеу мәніне ие болады. Қылмыстық сот өндірісінің дамуы мен жетілдірілуінің барысында оның жаңа қайнар көздермен толықтырылуы туралы мәселе көтерілуі мүмкін. Алайда іс жүзінде қолданудың міндетті шарты олардың нормативтік танылуы, заңда бекітілуі болады» [13, с. 76].

Қылмыстық іс жүргізу теориясында «дәлелдемелер» және «іс жүзіндегі деректер» ұғымдарының арақатынасы туралы мәселе дау үстінде қалып отыр.

Бір ғалымдардың пікірінше, дәлелдемелер деп заңда белгіленген қайнар көздерден және заңмен қарастырылған әдістермен алынған, қылмыстық істің дұрыс шешілуі үшін маңызыды фактілер мен мән-жайлар туралы кез келген іс жүзіндегі деректер аталады.

Басқа зерттеушілер дәлелдемелерді қылмысты немесе оның жоқтығын, қайсыбір тұлғаның сол қылмысты жасағаны үшін кінәлілігін немесе кінәлі еместігін және сол тұлғаның жауапкершілігінің дәрежесі тәуелді болатын өзге мән-жайларды анықтайтын фактілермен ұқсастырған.

Үшінші бір топ авторлар дәлелдемелер деп өз табиғаты бойынша фактілер туралы мәліметтер немесе қоғамқа тигізер қауіп бар әрекеттің белгілерін, айыпталушының жеке тұлғасын сипаттайтын фактілер бола алатын, немесе іс үшін маңызы бар басқа фактілерді анықтайтын аталмыш дәлелдеуші фактілер бола алатын кез келген іс жүзіндегі деректерді түсінеді [14, с. 27].

Біздің пікірімізше, дәлелдемелерді іс жүзіндегі деректермен, фактілермен және дәлелдеуші фактілермен ұқсастыру туралы бұл пікірлерді дұрыс деп санауға болмайды, себебі заң әдебиеттерінде заңда аталған іс жүзіндегі деректер деп дәлелдемелер құрамындағы өткен оқиғалар туралы мәліметтерді түсіну керек деген пікір қалыптасқан [15, с. 22].

Осылайша, «іс жүзіндегі деректер» ұғымын қолдана отырып, заң шығарушы фактілер туралы мәліметтерді, фактілер туралы деректерді меңзеп отыр, себебі бұл жағдайда «іс жүзіндегі» анықтауыш сөзі ҚПК 111 бабының мәтінінде фактілердің өзіне емес, сол фактілер туралы мәліметтерге қатысты болып отыр. Негізгі мағыналық жүктелім «деректер» сөзіне тиесілі, оған мәліметтер, ақпараттар жатады. Фактілердің өздері емес, дәл осы мәліметтер, деректер, ақпараттар, фактілер туралы білім ақиқат немесе жалған болуы мүмкін және сол тұрғыда бағалануы керек.

Факт болса объективті шындық ретінде ақиқат немесе жалған бола алмайды, және тиісінше, бұл тұрғыда бағалана алмайды.

Фактілер туралы мәліметтердің (білімнің) ақиқаттылыққа жанасу (баламалы болу) қабілеті дұрыстық сияқты дәлелдемелерді бағалау критерийімен айқындалатынын айта кету қажет.

Фактілер туралы мәліметтердің орнына, әңгіме заттар, құжаттар және материалдар туралы болып отыр. «Алайда қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер анықтамасынан іс жүзіндегі деректерді жоққа шығарудың ешқандай объективті және құқықтық алғышарттары мүлдем жоқ екенін сенімді түрде айту керек. Қылмыстар әрқашан заттар, құжаттар немесе басқа да материалдар арқылы емес, сол қылмыстар шынайы ақиқаттылықта қалдыратын іздердің көмегімен ашылды және ашылатын болады деп айта кеткен маңызды. Қылмыс іздерінің дәл өзін, яғни дұрыстығын анықтау мақсатында тексеруге және бағалауға жататын іс жүзіндегі деректерді анықтау және іс жүргізуде бекіту жөніндегі мемлекеттік органдардың және лауазымды тұлғалардың қызметі қылмыстық істер бойынша өндірістің негізін құрайды» [16, с. 25].

Дәлелдемелер анықтамасында «оқиға» терминін қолдануды біз дұрыс емес деп санаймыз. Оқиға өздігінен әлі қылмыс оқиғсы емес. Бұл әкімшілік құқық бұзушылық немесе қылмыс құрамының белгілері жоқ оқиға болуы мүмкін (аса қажеттілік, қажетті қорғаныс және т.б.). Заттардың, құжаттардың және өзге материалдарды мәндерін теңдестіру де бұрыс әрі ақталмаған болып табылады, себебі куәнің, жәбірленушінің айғақтары – бұл материалдар емес, ауызша хабарламалар. Сонымен қатар, ауызшалық, тікелейлік қағидалары айғақтар түріндегі бұл ауызша хабарламаларды жазбаша материалдармен алмастыруға тыйым салады.

Бұл мәліметтердің қайнар көздері болып келесілер табылады: куәнің айғақтары, жәбірленушінің айғақтары, сезіктінің айғақтары, сарпашының қорытындысы, затты дәлелдемелер, тергеу және сот әрекеттерінің хаттамалары және өзге құжаттар.

Қылмыстық іс жүргізу әдебиеттерінде «дәлелдемелердің қайнар көзі» терминінің нақтылықсыздығы бірнеше рет орын алған. Негізінде, сол терминмен анықталатын сөз сақтау әдісі мен олардың құрамындағы ақпарат бойынша ерекшеленетін дәлелдемелер түрлерін білдіреді, яғни дәлелдемелер нысаны болып табылады. Оны тек дәлелдеме деп жариялай отырып, мазмұнынан (іс жүзіндегі деректерден) ажырату – бұл оны көп мәрте әділ сынға ұшыратқан бұрынғы қателік.

Біздің ойымызша, «Дәлелдемелер» бабының мазмұны келесідей болуы керек: «Оның негізінде анықтаушы орган, тергеуші, прокурор немесе сот (судья) қоғамға тигізер қаупі бар әрекеттің бар болуын немесе жоқтығын, сол әрекетті жасаған тұлғаның кінәлілігін не кінәлі емес екендігін, және іс үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды заңмен белгіленген тәртіппен анықтайтын фактілер (мән-жайлар) туралы кез келген іс жүзіндегі деректер қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады.

Мәліметтердің қайнар көзі болып келесілер танылады: сезіктінің, айыпталушының, сотталушының, жәбірленушінің, айғақтары; сарапшының қорытындысы және айғақтары; ревизиялар мен құжаттық тексерістердің актілері, заттай дәлелдемелер, тергеу және сот әрекеттерінің хаттамалары; басқа да әрекеттер және өзге құжаттар.

1.2 Қылмыстық сот ісін жүргізудегі дәлелдемелерді бағалаудың түсінігі мен мазмұны

Қазақстан Республикасының Конституциясында адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық болып табылады, және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті деп жарияланды. Қылмыстық істер бойынша өндірістің белгіленген тәртібін және қылмыстарды жылдам әрі толық ашу, оларды жасаған тұлғаларды әшкерелеу және қылмыстық жауапкершілікке тарту, әділ сот талқылауы мен қылмыстық заңды дұрыс қолдану арқылы тұлғаны, оның құқықтары мен бостандықтарын, қоғам мен мемлекет мүдделерін қылмыстардан қорғауға кепілдік беретін іс жүргізу нормаларын қатаң сақтауды қамтамасыз ететін ережелер Қазақстан Республикасындағы қылмыстық іс жүргізудің жетілдірілуі мен дамуының қазіргі жағдайында ерекше мәнге ие. Аталған ережелерді тәжірибе жүзінде іске асыру қылмыстық іс жүргізу қызметінің орталық саласы – дәлелдемелерді бағалау мәселелерін зерттеуге ең көп дәрежеде септігін тигізеді.

Дәлелдемелерді бағалау мәселесі революцияға дейінгі заңгерлермен де талқыланған, ал соңғы жылдары қылмыстық іс жүргізу саласындағы заңгер ғалымдардың оған деген назары артты деп айтуға болады. Бұл заңды құбылыс, себебі дәлелдемелерді бағалау жиналған және тексерілген дәлелдемелердің

жиынтығының негізінде дәлелдеу пәніне кіретін фактілер мен мән-жайлар туралы тұжырымдық білім алынатын және іс бойынша ақиқат анықталатын, дәлелдеу үрдісінің ең күрделі бөліктерінің бірі болып табылады. В.Д. Арсеньев оны «қылмыстық іс жүргізу дәлелдеуінің жаны» деп бекер атамаған [17, с. 30].

С.И. Ожегов, «баға» сөзіне анықтама бергенде, екі мағынаны келтіреді: біріншіден, бұл «әлдененің, әлдекімнің құндылығы, деңгейі немесе мәні туралы пікір», екіншіден, бұл «баға (ор. отметка) дегенмен бірдей». Сонымен қатар ол «бағалау» етістігінің мәніне сілтеме жасайды, оның мәні: «1) Әлдененің, әлдекімнің бағасын анықтау; 2) Әлдененің, әлдекімнің сапасын, әлдененің дәрежесін, деңгейін анықтау; 3) Әлдененің, әлдекімнің құндылығы немесе мәні туралы пікірді, ойды білдіру» [18, с. 104]. Әрине, «баға» сөзіне екі мағына тән: нәтижесінде пікір, ой туатын үрдісті, әрекетті белгілеу, және сондай үрдістің нәтижесін бағалау санаты немесе бағалау ойы түрінде белгілеу. Мұндай екіжақты мағына «бағалау» ғылыми терминіне де тән. Қылмыстық іс жүргізу құқығында ол іс бойынша ақиқатты анықтау үшін жеке дәлелдеменің қатыстылығы, жол берілетіндігі, дұрыстығы, ал олардың жиынтығы үшін – жеткіліктілігі сияқты қасиеттері туралы, не болмаса қылмыстық істің қандай да бір мән-жайының маңызы туралы субъектінің өз пікірін, ойын айқындауының үрдісі, сонымен қатар нәтижесі де бола отырып, өз рөліне ие болады.

Дәлелдемелер теориясында дәлелдемелерді бағалау ұғымы туралы бірыңғай пікір жоқ. Бір процессуалистер дәлелдемелерді бағалауды таным субъектілерінің заңмен реттелген қызметі ретінде қарастырады. Дәлірек айтқанда, В.Д. Арсеньев дәлелдемелерді бағалау деп әрбір дәлелдеменің күші мен мәнін жеке және барлық дәлелдемелерді жиынтықта анықтау деп тұжырымдайды [17, с. 87].

М.С. Строгович айтқандай, «дәлелдемелерді бағалаудың мәні оны тексерудің нәтижесінде және сол дәлелдеме анықтайтын фактінің бар екендігін немесе жоқ екендігін тануда болып табылады» [19, с. 143].

Басқа ғалымдар дәлелдемелерді бағалау деп ақиқатты анықтауда жиналған дәлелдемелердің рөлін анықтаудың логикалық, ойлау үрдісін түсінеді. «Дәлелдемелерді бағалау, - деп жазды Г.М. Миньковский, - іс жүзіндегі деректердің іске жататындығы мен қатыстылығы, содан кейін дұрыстығы, сол деректермен анықталатын мән-жайлардың бар болуы, олардың іс үшін мәні туралы біржақты негізделген қорытындыға келуді білдіреді. Жеке дәлелдеме де, сонымен қатар барлық жиналған жалпы дәлелдемелер де (олардың жиынтығы) бағалауға жатады» [20, с. 98].

Философия бағалауды адамгершілікті мәніне қарай әлеуметтік шындықтың түрлі құбылыстары мен адамдардың іс-әрекеттерін мақұлдау немесе мінеу ретінде, іс-әрекеттердің адамгершілік талаптарына сәйкестігін немесе сәйкессіздігін анықтау ретінде анықтайды [21, с. 301]. Басқаша айтқанда, бағалау таным нысанына қатысты субъективті қатынас болып табылады [22, с. 105].

Кеңестік қылмыстық іс жүргізуде дәлелдемелерді бағалау тергеушінің, прокурордың, судьяның дәлелдемелерді жан-жақты, толық және объективті

карауға негізделген ішкі сенімі бойынша жасалды, бұл ретте заңда әрбір дәлелдеменің жеке немесе олардың жиынтығының құндылығы мен мәнін алдын ала анықтайтын ресми шарттар [23, с. 63] көрсетілмеген. Дәлелдемелерді бағалау кезінде тергеуші, прокурор, судья жалпы сипатты шарттарды қоятын (яғни дәлелдемелерді жиынтық түрінде, жан-жақты, толық, объективті бағалау және т.б.), дәлелдемелердің жол берілушілігі мен қатыстылығының ережелерін белгілейтін заң талаптарын басшылық етеді.

XXI ғасырдың заң әдебиеттерінде авторлардың көпшілігі дәлелдемелерді бағалау анықтаушының, тергеушінің, прокурордың, соттың (судьяның) логикалық түрде жүзеге асырылатын ойлау қызметі болып табылады деп есептеген. Ол жеке алынған әр дәлелдеменің, сондай-ақ іс бойынша жиналған олардың жиынтығының мәліметтерінің қатыстылығы мен жол берілушілігін, анықтығын, жеткіліктілігін және маңыздылығын өзінің ішкі сенімі бойынша анықтау мақсатында іске асырылады [24, с. 165].

М.Ч. Когамовтың пайымдауынша, дәлелдемелерді бағалау қылмыстық іс жүргізудің дәстүрлі қағидаларының бірі және ол басқаларымен, әсіресе кінәсіздік презумпциясымен тығыз байланысты. Оның міндеті шартты үшінші элемент, дәлелдеу процессінің сатысындағыдай алынған дәлелдемелердің қатыстылығы (іс бойынша дәлелдеу пәніне), жол берілушілігі (ҚПК-те көзделген нормалар мен тәртіптерге сәйкес алынуы), анықтығы (қалыпты жағдайлар сәйкестігі) және барлық жиынтығында олардың жеткіліктілігі (іс бойынша өндірістің қажеттіліктері) тұрғысынан сапасын анықтау болып табылады [25, с. 91].

Мәселен, В.С. Балакшин дәлелдемелерді бағалау ұғымының келесі анықтамасын құрады: бұл істің іс жүзіндегі мән-жайларын анықтау, қорытындыларды негіздеу және заңды әрі негізделген шешімді шығару мақсатында аралық және қорытынды нәтижелерді анықтау және қалыптастыру бойынша үрдіске қатысуға уәкілеттілендірілген қатысушылардың қылмыстық сот өндірісінің айрықша жағдайларында қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен және адамгершілік нормаларымен қарастырылған қағидаларды сақтай отырып іске асыратын, ойлау және тәжірибелік қызметі [26, с. 26].

Алайда бұл пікір, біздің ойымызша, нақтылауды қажет етеді, себебі қылмыстық іс жүргізу ғылымында дәлелдемелерді бағалауды дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайларды анықтау үшін дәлелдеменің жол берілушілігі, қатыстылығы, олардың дұрыстығы, әр дәлелдеменің және олардың жиынтығының мәні туралы пікірге әкелетін ойлау, логикалық қызметі ретінде түсіну берік қалыптасқан. Кейбір авторлар дәлелдеу құралдарын бақылау мәніне назар аудармай, дәлелдемелерді бағалауды тек ойлау қызметіне ғана жатқызады [27, 47 б.]. А.В. Смирнов, мысалы, дәлелдемелерді бағалау – бұл қандай да бір іс жүргізу шешімін қабылдау үшін қатыстылықты, жол берілушілікті және жеткіліктілікті анықтау бойынша ойлау, логикалық қызметінен тұратын дәлелдеу үрдісінің элементі деп есептейді [28, с. 210].

Шыныда да, дәлелдемелерді бағалай отырып, бағалау субъектілері бастапқыда құрылған нұсқаларды шығару, тексеру немесе жоққа шығару

туралы, қолда бар мәліметтердің бірігуі туралы, дәлелдемелердің бірыңғай жүйесіне кіретін фактілер туралы логикалық түрде пайымдайды; дәлелдемелерді «өлшейді», дәлелдемелерді, олардың іске қатыстылығы талдау бойынша логикалық операцияларды жүргізеді және т.б.

Алайда дәлелдемелерді бағалаудың ойлау үрдісі ретіндегі анықтамасы оның іс жүргізу санаты ретіндегі сипатын толық ашпайды. Ойдың бағалау әрекеттері әрқашан да дәлелдемелерді жинау, тексеру бойынша нақты іс жүргізу әрекеттерінде көрініс табады. Яғни дәлелдемелерді бағалау белгілі бір шектерде құқықтық реттеуге, Қазақстан Республикасының Қылмыстық Іс Жүргізу кодексінде бекітілген қылмыстық сот өндірісінің қағидаларын сақтай отырып, оның нормаларын қолдануға шалдығады. Бұл нормалар ойлау тәртібі мен пайымдау барысын емес, дәлелдемелерді бағалау шарттары мен мақсатын, бағалау қағидаларын, сол бағалаудың іс жүргізу құжаттарындағы сыртқы көрінісін белгілейді.

«Іс жүргізу нысанында ресімделмеген ақпараттың көмегімен тану дәлелдеуші күшке ие бола алмайтыны» туралы әдебиеттерде айтылған пікірді орынды деп санауға болады [29, с. 128]. Осыған байланысты заңда дәлелдемелерді бағалаудың іс жүргізу нысанын бекіту қажеттілігі туралы қылмыстық іс жүргізу теориясында айтылған ұсыныс сындарлы болып табылады [30, с. 86].

Дәлелдемелерді бағалаудың құрамын құрайтын ақыл-ойлы логикалық қызмет іс жүргізу нормаларымен реттелуден тыс қалған деген пікір күмән тудырмайды. Алайда бұл нормалар ойлау үрдісі заң мақсаттарына сәйкес болуына ықпал етеді. Үрдістің бұл бөлігі (тергеушінің, анықтаушының, прокурордың, судьяның ойлау жұмысы) толығымен құқықтық нормалардан еркін бола алмайды. Дәл сондай көзқарастар басқа да авторлармен де айтылған: дәлелдемелерді бағалау – бұл ойлау, логикалық үрдіс. Ол логика, психология заңдарының негізінде іске асырылады, және оған дәлелдемелерді бағалауды жүзеге асыратын субъектінің құқықтық және адамгершіліктік санасы әсер етеді. Ойлау үрдісі ретіндегі дәлелдемелерді бағалау ойлаудың объективті заңдарына бағынатыны оның құқықтық реттелу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Объективті заңдардың негізінде құқықтық нормалар қылмыстық сот өндірісінде дәлелдемелерді бағалаудың негізгі, қағидалық мәні бар ережелерді белгілейді.

Айтылғанға қатысты, қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдемелерді бағалаудың негізгі ережелерін қарастыратыны туралы пікір назар аудару мен қолдауға лайықты. «Істің мән-жайлары туралы ойлау барысын белгілемей, қорытындылар мен пікірлерді алдын ала шешпей, - деп санады А.М. Ларин, - іс жүргізу құқығы сол пікірлер мен қорытындылардың қалыптасу жағдайларын белгілейді» [31, с. 322].

Бұл тұрғыда ҚР ҚПК 25 бабы сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді заң мен ар-ожданды басшылыққа ала отырып, қылмыстық істегі дәлелдемелердің жиынтығына негізделген, өздерінің ішкі сенімі бойынша

бағалайды деп көрсетеді. Алайда, заң шығарушы «дәлелдемелерді бағалау» терминінің анықтамасын бермейді.

Дәлелдемелерді бағалауды ұғым ретінде келесі белгілер сипаттайды:

а) қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларына негізделу;

ә) бағалаудың мазмұнына ойлау және логикалық қызметті қосу;

б) оның уәкілеттіліктерге иелендірілген дәлелдемелерді бағалау субъектілермен іске асырылуы;

в) дәлелдемелерді бағалау субъектілерінің әрбір дәлелдемені өзінің ішкі сенімі бойынша бағалауы;

г) жеке дәлелдеменің қасиеті ретіндегі – жол берілушілігі, қатыстылығы, анықтығы, ал олардың барлық жиынтығы - жеткіліктілік.

Бағалаудың мақсаты – қылмыстық сот ісін жүргізуді белгілеуді қамтамасыз ету.

Сонымен, біздің ойымызша, дәлелдемелерді бағалау – бұл қылмыстық сот ісін жүргізуді белгілеуді қамтамасыз ету үшін, қатыстылықты, жол берілушілікті, анықтықты, ал барлық жиналған дәлелдемелердің жиынтығының – жеткіліктілігін анықтау мақсатында әр дәлелдеме өзінің ішкі сенімі бойынша бағаланатын, қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларына негізделетін, анықтаушының, тергеушінің, прокурордың, судьяның және алқабилердің ойлау, логикалық қызметі.

ҚР ҚПК заң шығарушы дәлелдемелерді өзінің ішкі сенімі бойынша бағалауды қылмыстық сот өндірісінің қағидасына жатқызды. Заң шығарушының бұндай шешімі бізге біршама даулы мәселе болып көрінеді. М.С. Строговичтің жұмыстарына қайта орала отырып, ол қылмыстық іс жүргізудің қағидалары деп қылмыстық іс жүргізудің негізі болатын және іс жүргізу нысандары мен институттарының бүкіл жүйесін анықтайтын, және де қылмыстық іс жүргізудің неғұрлым елеулі белгілері мен қасиеттерін айқындайтын ең маңызды әрі анықтаушы құқықтық ережелерді түсінді деп атап өткіміз келеді [19, с. 124].

ҚР ҚПК 25 бабының 1 бөлігі бойынша «Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау»: «Судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды, бұл орайда заңды және ар-ожданды басшылыққа алады.

Алқабилер дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды, бұл ретте ар-ожданды басшылыққа алады».

В.М. Быковтың пікірінше, қылмыстық істің заңды, негізделген және әділ шешілуі үшін дәлелдемелерді бағалау еркіндігі қаншалықты маңызды болса да, ол ресейлік қылмыстық сот өндірісінің бүкіл құрылысын, оның негізгі іс жүргізу нысандары мен институттарын анықтайды деп санауға негіз жоқ [32, с. 66]. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау – бұл қайтсе де қылмыстық сот өндірісіндегі дәлелдемелерді бағалау ережелері ғана, және сондықтан да ҚР ҚПК 25 бабында құрастырылған нормаларды ҚР ҚПК 125 бабының 1 бөлігіне орналастырған жөн болар. Дәл осы бап дәлелдемелерді бағалау ережелерін

белгілейді, ал дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау тек сол ережелердің бірі ғана болып табылады. Біздің пікірімізше, ҚР ҚПК-те қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаларының жүйесінде негізделмеген кеңейту айқын болып отыр.

ҚР ҚПК қылмыстық сот ісін жүргізуде бәсекелік бастамаларының едәуір кеңеюіне байланысты дәлелдеу құқығынан қылмыстық істер бойынша дәлелдеу мақсаты ретіндегі ақиқатты жоққа шығарды [33, с. 47]. Алайда мұндай тәсіл қарастырылып жатқан мәселені жоймайды. Сот тергеу қызметкерлері дәлелдеу мақсаты ретіндегі ақиқат туралы мәселе абстрактылы және теориялық алшақтанған емес екенін түсінеді, бұл тәжірибелік мәселе. Ол көбіне қылмыстық істер бойынша өндіріс кезінде олардың психологиялық әрі тәжірибелік қалпын анықтайды. Бұл мәселеде қажетті анықтылықсыз ҚПК көптеген ережелерін логикалық сәйкестікке келтіру, дәлірек айтқанда, қылмыстық іс бойынша ақиқатқа қол жеткізбей, айыпталушының кінәсіздік презумпциясы жоққа шығарылуы мүмкін бе? - деген сияқты сұраққа жауап беру мүмкін емес. Қылмыстық сот ісін жүргізудегі ақиқатты қол жетімсіз деп жариялауға болмайды [34, с. 67]. Кері жағдайда ол дәлелдеу мақсаты болуын тоқтатады. Мұның орнына шын мәнінде қарапайым сезіктен айырмашылығы жоқ ықтималдылық мақсатқа айналады. Қылмыстық сот өндірісінде бағыт болуы керек, қылмыстық іс бойынша дәлелдеу барысында қылмысты жасау мән-жайларын шынайы анықтау деп түсінілетін ақиқат, сонымен қатар олардың қылмыстық заң нормалары тұрғысынан құқықтық бағалануы, яғни қылмыс дәрежесі анықталуы керек. Тек осы міндетті шарт орындалғанда ғана, заңды, негізделген, дұрыс әрі әділ үкімдер шығарылып, сот қателіктері жойылуы мүмкін.

Осыған байланысты А.Р. Белкиннің [35, с. 435] және Е.А. Дольдің [30, с. 86] қылмыстық іс жүргізу заңнамаларындағы дәлелдемелерді бағалау мақсатының сәтсіз анықталғаны туралы пікірлері орынды. Оның заңдағы қылмыстық істі шешу үшін дәлелдемелердің жеткіліктілігін анықтау ретіндегі түсініктемесі қылмыстық істі шешу үшін әр дәлелдеменің және олардың жиынтығының жеткіліктілік тұрғысындағы мәнін анықтағаннан кейін, нәтижесінде қылмыстық істі шешетін тағы да қандай да бір әрекеттердің жасалуын көздейді. Сондықтан дәлелдемелерді бағалаудың аралық және қорытынды мақсаттарын нақты құрған жөн – қылмыстық іс бойынша салыстырмалы ақиқаттарды және іс бойынша жалпы объективті ақиқатты анықтау керек. Г.Л. Печниковтың тәжірибе тергеушілерді, судьяларды қылмыстық іс бойынша объективті ақиқатты іздеуге итермелейді және оның негізгі критерийі болып табылады деген пікірі де дәйекті [36, с. 23].

Заңдағы дәлелдеудің түрлі сатыларында қол жеткізілетін дәлелдемелерді бағалау мақсаттарына берілетін сілтеме олардың өз мазмұны бойынша дәлелдеудің аралық және қорытынды мақсаттарына сәйкес келіп, әрбір қылмыстық іс бойынша анықталатын салыстырмалы, сондай-ақ объективті ақиқат болып табылатындығына байланысты ерекше мәнге ие болады. Бұл дәлелдемелерді бағалау барысында құқық қолданушыға қорытынды мақсатты жіберіп алмай, тергеу және сот талқылауының түрлі сатыларында сол кезде

шешілетін міндеттерге сәйкес бағалаудың аралық мақсаттарының айрықша белгілерін де есепке есепке мүмкіндік береді.

Жан-жақтылық, объективтілік және толықтық – бұл ішкі сенімнің қалыптасуының кепілі.

Дәлелдемелерді бағалау – бұл қылмыстық іс жүргізу дәлелдеуінің дербес құрамдас элементі және де бұл элемент қылмыстық іс жүргізу құқығының бірқатар нормаларымен біршама нақты реттелген [34, с. 114]. Дәлелдемелерді жинау және тексеру, қорытындыларды қалыптастыру және іс жүргізу шешімдерін қабылдау үрдісі дәлелдемелерді бағалаусыз мүмкін емес.

Бұл ретте дәлелдемелерді бағалау оның негізінде қалыптасқан қорытындылардың негізінде жасалған іс жүргізу шешімдеріндегі баяндаудың жалпыланған түріне, не болмаса заңмен белгіленген жағдайларда, сол қорытындыларды негіздеу үрдісінің түріне енген іс жүргізу нысанына ие болады, сонда бағалау уәждеделген іс жүргізу шешімінің түрін қабылдайды. Заң іс жүргізу шешімдерін мотивациялауға толықтық және қарама-қайшылықсыз талаптарын қояды. Толықтылық істің мән-жайларының барлығы немесе жоқтығы туралы қорытындыларды негіздеуден іс бойынша жиналған бір де бір дәлелдеме жоққа шығарылмау керектігінде болып табылады. Қандай да бір дәлелдемелердің іске қатыстылығының жоқтығы танылған жағдайда, тергеуші, анықтаушы, прокурор және сот өзінің қорытынды шешімінде (айыптау үкімінде немесе актісінде, істі немесе қылмыстық қудалауды тоқтату туралы шешімінде, үкімінде және т.б.) олар неліктен бір дәлелдемелерді қабылдап, екіншілерін жоққа шығаратындығын көрсетуге міндетті. Мәселен, егер сот үкімінде сот жәбірленушінің және айыптау куәсінің айғақтарына сенеді және оларды шынайы деп санайды деп айтылса, ол сот нақты қандай себептермен сол айғақтарды қабылдағанын және оған қарама-қарсы сотталушының түсініктерін жоққа шығарғанын көрсетуі тиіс. Бұл ретте, кінәсін мойындамай, сотталушы жауапкершіліктен қашуға тырысып отыр дегенге жасалатын сілтеме ғана жеткіліксіз мотивацияланған болып саналады, себебі бұл дәлелдемелердің құрамды бағалауын алмастыра алмайды. Дәлелдемелердің негізінде анықталған болып танылған және бір іс жүргізу актісінде көрсетілген мән-жайлар бір-біріне қарсы келіп немесе бір-бірін жоққа шығармауы керек. Бұндай ақау, егер, мәселен, соттың қарақшылық шабуылға айыпталатын тұлғаға шығарған үкімінің қорытынды бөлігінде өмір және денсаулық үшін қауіпті зорлықты қолдану тағылса, бірақ үкімнің сипаттамалық бөлігінде сот сот-медициналық сарапшының жәбірленушінің денсаулығына тек аз ғана зардап келтірілді деген қорытындысымен келісетін болса және жәбірленуші қандай да бір әдіспен айыпталушының тарапынан өмір үшін қауіпті жағдайға тап болғандығы туралы дәлелдемелерді келтірмеген жағдайда орын алады.

Сот жарыссөздерінде қабылданатын шешімдердің, берілген өтініштердің, баяндалатын тараптар позицияларының негізделуі дәлелдеу-негіздеу ретінде болады [28, с. 218].

Қылмыстық іс жүргізу саласындағы ғылыми әдебиеттерде дәлелдемелерді бағалаудың мазмұны біржақты емес. Қылмыстық іс жүргізу саласындағы

ғалымдар дәлелдемелерді бағалау мазмұны оның құндылықты сапалық қасиеттерін анықтаудан тұрады деген пікірді ұстанады. Осы қасиеттердің нақты қайсылары бағалауға жататындығы туралы пікірлер әр түрлі. Бір авторлар дәлелдемелердің анықтығы бағалауға жатады деп есептейді [37, с. 47], басқалары дәлелдемелердің күші мен мәніне сілтеме жасайды [26, с. 13], үшіншілері – дәлелдемелердің жол берілушілігіне, анықтығына, қатыстылығына, жеткіліктілігіне және мәніне сілтейназар аудартады [38, с. 75].

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасында, дәлірек айтқанда, ҚР ҚПК 125 бабының 1 бөлігіндегі ережеге сәйкес, әрбір дәлелдеме қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы, жеткіліктілігі тұрғысында бағалануы тиіс.

Қатыстылық тұрғысында дәлелдемелерді бағалау дәлелдемелерді нақты қылмыстық іс бойынша дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлармен салыстыруды көздейді. Дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлардың жоқтығын анықтайтын дәлелдемелер де қатысты болып табылады. Анықтаушы да, тергеуші де, прокурор да, сот та оларды назарларына алып, іс жүргізу шешімін шығарған кезде дұрыс бағалап, ескеруі керек.

Дәлелдемелердің қатыстылығын анықтау іс бойынша дәлелдеу үрдісінде, қандай тергеу әрекеттерін жасау қажет және істің мән-жайларының тұрғысында олардан қандай нәтижелерді күтуге болатындығы туралы мәселе шешілгенде, оларды жинаудан бастап орын алады. Тергеуді жоспарлау, тергеу нұсқаларын жоспарлау тәртібі, дәлелдемелерді жинау және оларды іске қосу туралы үрдіс қатысушыларының өтініштерін шешу дәлелдемелердің қатыстылығын бағалауға байланысты.

Дәлелдеу қызметі, әсіресе сотқа дейінгі өндіріс аясында, қатыстылық қасиетіне ие емес мәліметтерді алу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Мұндай деректер, егер олар қылмыстық іс бойынша қаралатын әрекетпен байланыссыз басқа қоғамға тигізер қаупі бар әрекет туралы куәлік етсе, бөліп көрсетілуі тиіс, ал егер ешқандай мәліметтерге ие болмаса, іс деректерінде қозғалыссыз қалады.

Дәлелдемелерді қатыстылық тұрғысынан бағалау оның істің мән-жайларымен және басқа мәліметтермен байланысын анықтауда болып табылады. Дәлелдеме өз бетінше немесе басқа дәлелдемелермен жиынтықта дәлелдеу пәнін құрайтын мән-жайлардың болуы туралы қорытындыны растаса, жоққа шығарса немесе күдік астына алса, іске қатысты болып танылады. Тікелей дәлелдемелердің іске қатыстылығы туралы мәселе қарапайым түрде шешіледі. Анықтамасы бойынша бұл дәлелдемелер – дәлелдеу пәні туралы мәліметтер және, тиісінше, іске қатыссыз бола алмайды. Дәлелдеуші фактілерді анықтайтын жанама дәлелдемелер - басқа мәселе. Осы фактілердің дәлелдеу пәнімен байланыстары әрқашан айқын емес. Кейбір жағдайларда, мұндай байланыс туралы болжамды растау немесе жоққа шығару үшін, себеп-салдарлы байланыстың аралық буындарының болуын немесе жоқтығын анықтап алу қажет.

Дәлелдемелердің қатыстылығын бағалау қылмыстық іс жүргізудің кейбір қатысушыларының, дәлірек айтқанда, алқабилердің ішкі нанымның қалыптасуы үшін елеулі мәнге ие екенін айта кету керек. Сотталушының және

жәбірленушінің жеке тұлғасы туралы мәліметтердің қатыстылығы туралы мәселе шешімі ондаған жылдар бойы талқыланып жатқан және әлі де құқық қолдану тәжірибесінде белгілі бір қиындықтарды туғызатын пікірталастық мәселелердің бірі болып табылады.

Е.А. Снегиревтың пікірінше, қылмыстық іс жүргізу заңнамасында бұл салада жекелеген қарама-қайшылықтар орын алған [39, с. 77]. ҚР ҚПК 113 бабында бекітілген ережелердің негізінде, қылмыстық іс бойынша өндіріс кезінде айыпталушының жеке тұлғасын сипаттайтын (ҚР ҚПК 113 бабының 5 тармағы) мән-жайлар, сонымен қатар әрекеттің қылмыстылығын жоққа шығаратын және қылмыстық жауапкершіліктен және жазадан босатуға алып келетін (ҚР ҚПК 113 бабының 8, 9 тармақтары) мән-жайлар дәлелдеуге жатады. Алайда ҚР ҚІЖК 650 бабының 6 тармағында сотталушының жеке тұлғасы туралы мәліметтер алқабилердің қатысуымен, ол айыпталатын қылмыстың құрамының жеке белгілерін анықтау үшін қажетті шамада зерттеледі деп көрсетілген. Сотталушының бұрынғы сотталғандығымен байланысты, оны дағдылы маскүнем немесе нашакор деп тану туралы мән-жайлар, сонымен қатар, алқабилердің сотталушыға қатысты қате түсінігін тудыруға қабілетті өзге де мән-жайлар алқабилердің қатысуымен зерттеуге жатпайды.

Біз Е.А. Снегиревтің ҚПК-те сотталушының жеке тұлғасы туралы деректерді зерттеу туралы негізделмеген жеке ерекшеліктерді бөліп көрсету қолайлы емес деген ұстанымымен келісеміз, себебі мұнда дәлелдемелік ақпараттың қатыстылығының жалпы критерийлерін әзірлеудің орнына елеулі түрде кеңейтуге болатын ерекшеліктердің топтамасы ұсынылады. Сонымен қатар, сол ерекшеліктердің кейбіреуі біршама тиянақсыз сипатқа ие (мысалы, сотталушының жеке тұлғасы туралы деректерді зерттеусіз анықтала алмайтын қылмыстар. Мұндай топқа тұлғаға қарсы барлық ұрлықтарды, барлық қылмыстарды және т.б. жатқызуға болады).

Бағалау барысында, сонымен бірге, дәлелдеуші ақпарат жол берілетіндігі қасиетіне ие болуы анықталады. Жол берілетіндігі критерийі, ең алдымен, қылмыстық іс жүргізу заңының дәлелдемелерді қалыптастыру тәртібіне қоятын ресми талаптарын айқындайды.

Жол берілетіндігі тұрғысынан бағалау дәлелдемелерді сәйкес іс жүргізу ережелерімен салыстырудан және олардың сақталуының немесе сақталмауының фактісін (мысалы, сот отырысында есірткі табылған айыпталушыны жеке тінту кезінде қатысқан куәлар сұралды, бұл ретте олар сотқа жеке тінту хаттамасының таза бланкісіне қол қойдық деп айтты) анықтаудан тұрады. Дәлелдемелердің негізгі белгісі ретіндегі жол берілетіндігі олардың дәлелдеуші ақпаратты алудың қайнар көздерінің және әдістерінің заңдылығы тұрғысынан жарамдылығын білдіреді. Заң бұзушылықтарды анықтап, дәлелдемелерді жол берілмейтін дәлелдемелер ретінде жоққа шығару туралы өтінішті бере алатын қорғаушы және айыпталушы да дәлелдемелердің жол берілетіндігін талдайтыны белгілі. Жол берілетіндігі критерийінің мәні туралы, оның ҚР Конституциясының 77 бабының 3 бөлімінің 9 тармағында бекітілгені айтып отыр, оған сәйкес: заңсыз жолмен алынған дәлелдемелердің

заңды күші жоқ. Ешкім тек өзінің жеке мойындауының негізінде ғана сотталуға тиісті емес».

Мысалы, ауырлататын мән-жайларда пара алғаны үшін және отпен атылатын қару мен оқ-дәріні заңсыз сатып алып, сақтағаны үшін айыпталған К. деген азамат Қызылорда облыстық сотымен ақталды.

Кассациялық наразылықта прокурор ҚПК нормаларының елеулі бұзылуымен байланысты және, дәлірек айтқанда, сотқа дейінгі тергеп-тексеру отырысы сатысында судья талқылаудан К. деген азаматтың қызметтік кеңсесін тінту хаттамасын, заттай дәлелдемелер – граната мен екі ату құрылғысын, баллистикалық және жарылыс-техникалық сараптамалардың қорытындыларын және сотқа дейінгі тергеп-тексерудегі К. сұрау хаттамаларын негізсіз алып тастағанына байланысты үкімнің күшін жою туралы сұрады.

Кассациялық алқа наразылық қорытындыларын заңды негізделмеген деп таныды.

Судья іс талқылауынан К. куәгер ретінде сұрау хаттамасын дұрыс алып тастады, себебі оған қарсы қылмыстық іс қозғалды және сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарында қылмыстық іс жүргізу заңын сақтай отырып және ҚР Конституциясының ешкім де өзіне қарсы куәлік беруге міндетті емес деген 77 бабының талаптарын түсіндіре отырып, оны сезікті ретінде сұрауға барлық негіздері болды.

ҚР Конституциясының аталған талабын бұзылғандығымен бірге, К., керісінше, түсініктерді беруден бас тарту және алдын ала жалған түсініктерді беру үшін қылмыстық жауапкершілік туралы ескертілді.

Судья талқылаудан айыпталушы К. адвокатсыз сұрау хаттамаларын да дәйекті түрде алып тастады, себебі бұл жерде оның қорғану құқығы бұзылды. Сонымен қатар, істе К. адвокатының оны барлық жоспарланып отырған тергеу әрекеттері туралы хабардар етілгені туралы, бірақ тергеуші К. сұрау туралы адвокатқа хабарламағаны туралы, ал К. сұрау кезінде ҚР Конституциясының 77 бабы түсіндірілмегені туралы арызы болды.

Судья талқылаудан дәлелдеме ретіндегі К. қызметтік кеңсесінде тінту хаттамасын, Ф-1 гранатасын, оқпен ататын қару деп танылған автоқалам түріндегі екі метал затты, баллистикалық сараптаманың қорытындысын дұрыс алып тастады, себебі бұл дәлелдемелер заңды бұзу арқылы алынған деп танылды.

ҚР ҚПК 254 бабына сәйкес, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары хаттамаға енгізе отырып, тінтуге алынған тұлғаның болуын қамтамасыз етуге, оған тінту жасау барысы жөнінде арыз жасау құқығын түсіндіруге міндетті.

Алайда тергеу органдары мұны жасамады, оларда тінтуді жасау кезінде К. болуын қамтамасыз ету және оға құқықтарды түсіндіру мүмкіндігі болды. ҚПК 254 бабына сәйкес, тінту кезінде алынған заттар қажет жағдайларда тінту орнында қаптамаға салынады және мөрленеді. Барлық алынатын заттар куәгерлерге және сол орында болған басқа тұлғаларға көрсетіліп, куәландырушы жазбалары және заттары алынған тұлғаның, куәгерлердің, тергеушінің қолтаңбалары бар белгілермен жабдықталуы керек.

Осы талапты бұза отырып, К. кеңсесінен заттарды алған кезде, олар сипатталмады және қаптамаға салынбады, ал сараптамаға қаптамаға салынған күйінде түсті. К. мәлімдеуі бойынша, оның кеңсесінде тінту кезінде алынған заттарға ұқсас емес заттар болды. Дәл осы жағдайда заттарды алу заңды бұзу арқылы алынғанын ескере отырып, судья іс қарауынан затты айғақтарды және олар бойынша сараптама қорытындысын дұрыс алып тастады [40].

Дәлелдемелердің жол берілушілігі туралы ережелер дәлелдемелерді алудың тәртібіне, іс жүргізу нысанына ғана емес, сонымен бірге, олардың мазмұнына да қатысты. Мысалы, «сарапшылардың» ғажайып, телепатия және басқа табиғаттан тыс құбылыстар туралы түсініктері мен қорытындылары, сонымен қатар, мистикаға және теріс пікірілерге негізделген хабарламалар дәлелдеме бола алмайды.

Біздің пікірімізше, дәлелдемелердің жол берілетіндігі бұл, ең алдымен, оның істің дұрыс шешілуі үшін істің мән-жайлары туралы мәліметтерді алудың қайнар көздерінің, әдістері мен тәсілдерінің заңдылығы тұрғысынан жарамдылығы.

Дәлелдемелердің жол берілетіндігі мәселесі қылмыстық іс жүргізу қызметінің алқабилер соты сияқты нысанын енгізумен үлкен мәнге ие болады. Дәлелдемелердің жол берілушілігі туралы нормалар сот талқылауынан күдікті дәлелдемелерді алып тастауды мақсат етеді. Істі алдын ала тыңдау міндеттерінің бірі сотқа дейінгі тергеп-тексеруде жиналған дәлелдемелердің жол берілетіндігін тексеру және бағалау болып табылады. Егер дәлелдемелердің жол берілетіндігі жоққа шығарылса, мұндай дәлелдемелерді қараудан алқабилер соты бас тартуы тиіс. Алдын ала тыңдау кезінде дәлелдемелердің жол берілетіндігі туралы мәселені уақтылы және дұрыс шешу оларды сот тергеуінде зерттеудің алдын алу үшін және сол арқылы мұндай «дәлелдеменің» алқабилер сотының сенімінің қалыптасуына ықпал ету мүмкіндігін жоққа шығару үшін қажет [41, с. 36].

Дәлелдемелердің анықтығын бағалау оны басқа дәлелдемелермен салыстыру (мысалы, куә сот отырысында өзі сотқа дейінгі тергеп-тексеруде берген айғақтарға қарама-қарсы айғақтар берді, бұл жағдайда айғақты нақытап, түсініктердің дұрыстығы немесе жалғандығы туралы шешімді қабылдау қажет) арқылы жасалады.

Біздің ойымызша, дәлелдемелердің анықтығы деп тергеу (сот талқылауы) барысында зерттелетін объективті ақиқаттылықтың қасиеттері мен өзге сипаттамаларының дәлелдеу барысында алынған мәліметтерде айқындалуының баламалылығын түсіну қажет. Сонымен, қоғамға тигізер қауіп бар әрекет туралы мәліметтердің дұрыстығы немесе бұрыстылығы іс бойынша жиналған дәлелдемелердің бүкіл кешенін салыстыру, олардың арасындағы байланысты және сәйкестікті анықтау негізінде анықталады.

Дәлелдемелерді бағалау және олардың дұрыстығын анықтау үрдісінің негізгі бөлігі іс жүзіндегі деректердің қайнар көздерін олардың сапалылығы тұрғысынан бағалау болып табылады. Іс жүргізу қайнар көздерін бағалау қылмыс оқиғасына қатысты мән-жайларды дәлелдеу бойынша алдын ала тергеу

органдарының және соттың бүкіл қызметінде өте маңызды, себебі іс бойынша дәлелдеу затын құрайтын барлық фактілер, барлық мән-жайлар заңмен белгіленген іс жүргізу қайнар көздерінің көмегімен анықталады. Соның арқасында, іс үшін маңызды қайсыбір фактіні анықтау үшін, деректердің қайнар көзін зерттеп және дұрыс бағалап, оның сапалылығына, ізденістегі факт туралы ол хабарлайтын мәліметтердің дұрыстығына көз жеткізу керек: онда дәлелденетін факт туралы бұрыс, объективті емес, қате немесе жалған мәліметтер жоқ болу керек. Мәселен, куә оған қылмыстық іс бойынша белгілі мән-жайлар туралы шындықты адал айтып беруге қаншалықты ниеті болса да, ол қателесіп, нақты емес мәліметтерді бере алады. Демек, факт туралы қандай да бір қайнар көзімен хабарланатын мәліметтердің дұрыстығына көз жеткізу үшін, мәліметтерді мұқият зерттеп, олардың іс жүзіндегі құрамын талдап, оларды басқа дәлелдемелермен салыстырып, олардың өзара байланысын және үйлесуін, ал үйлесу болмаған жағдайда қарама-қайшылық себебін анықтау қажет. Тек соның негізінде ғана әрбір іс жүргізу дерек көзін бағалау алдын ала тергеу органдарына және сотқа дәлелденетін факт туралы алынған мәліметтердің анықтығы немесе бұрыстылығы туралы дұрыс қорытындыларды жасауға мүмкіндік береді.

Дәлелдеу барысында дәлелдемелердің жеткіліктілігі де бағалауға жатады. Бұл ретте дәлелдемелердің жеткіліктілігі деп ақиқаттылыққа сәйкес қылмыстың мән-жайларын анықтау үшін және қылмыстық істі тергеу және қарау үрдісінде негізделген шешімдерді жасау үшін қажетті қатысты, жол берілетін, анық дәлелдемелердің жиынтығын түсіну керек [42, с. 89].

Дәлелдемелерді жиынтықта бағалау – яғни олардың бір де біреуін жіберіп алмау. Дәлелдемелердің жиынтығы деп олардың логикалық өзара байланысқан, өзара шартталаған бірлігін, яғни қылмыстық істің құқықтық маңызы бар жүйесін түсіну керек.

Осылайша, іс жүргізу шешімдері тек дәлелдемелердің сәйкес жиынтығының негізінде ғана қабылдануы тиіс. Үкімнің сипаттамалық-дәлелдеуші бөлігінде сот өзі зерттеген барлық дәлелдемелерге баға беруі керек және өз шешімінің негізіне дәлелдемелердің бірін алып, екіншісін жоққа шығарғанын көрсетуі керек. Нақты істі жан-жақты, толық қарастыруға кедергі келтіру, не болмаса, заңсыз сот шешімін шығару мақсатында судьяларға қандай да бір нысанда ықпал ету заңнамаға сәйкес жауапкершілікке алып келеді.

Дәлелдемелердің бүкіл жиынтығының жеткіліктілігін бағалау үш бағыттан құралады:

1) Іс бойынша жиналған барлық дәлелдемелерді олардың бір де біреуі зерттелмей және бағаланбай қалмайтындай толық зерттеу және бағалау үшін заңмен белгіленген барлық шараларды қолдану. Кері жағдайда сот мұндай дәлелдемені өз шешімінің негізіне алу мүмкіндігінен айырылады;

2) Дәлелдеу пәнін құрайтын әр мән-жай бойынша дәлелдемелердің қажетті жиынтығы бар болуы туралы, олардың негізінде нақты мән-жайдың болуы немесе жоқтығы туралы дұрыс қорытындыны жасауға болатыны туралы

мәселені анықтау. Кері жағдайда бұл негізделмеген және заңсыз шешімді шығаруға әкелуі мүмкін;

3) Іс бойынша жиналған дәлелдемелер жиынтығының негізінде дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлардың бүкіл шеңберін жан-жақты және толық анықтауға, дәлелдеме сипатын, қылмыстық іс жүргізу қызметінің субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін дұрыс тануға болады деген қорытындысымен дәлелдемелердің жеткіліктілігін бағалау аяқталады.

Дәлелдемелерді жиынтық түрде бағалау оларды бір-бірімен салыстыру арқылы олардың дұрыстығы мен дәлелдеуші мәнін анықтауға көмектеседі. Дәлелдемелерде қарама-қайшылықтар болған жағдайда, сол қарама-қайшылықтардың себептерін анықтап, дәлелдемелердің қайсылары дұрыс, қайсылары қате немесе алдын ала жалған екенін анықтаған жөн. Түрлі іс жүргізу қайнар көздері арасында айырмашылықтар немесе қарама-қайшылықтар болғанда, олардың себептерін мұқият анықтап алу керек. Бір-біріне қарама-қарсы келетін түсініктерді бағалауға немқұрайлы қарамау қажет, себебі бұған түсініктердің дұрыстығы тәуелді. Осылайша, дәлелдемелерді жиынтығында бағалау дәлелдемелердегі толықсыздықты, нақтылықсыздықты және қарама-қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Мысалы, Алматы облыстық сотының үкіміне сәйкес, Панков және Попадинцев 2010 жылдың 11 қаңтарында спирттік ішімдіктерді тұтыну кезінде туындаған жанжалдың барысында, бірігіп әрекет жасай отырып және абайсыздықтан жәбірленушінің өліміне әкелген денсаулығына ауыр зардап тигізуге бағытталған тікелей ниетпен, жек көргендіктен Никулинге көптеген дене жарақаттарын тигізгені үшін кінәлі деп танылды.

Үкімде сот басқа адамға өлім келтіруге ниеттің бағытталғандығының шынайы дәлелдемелерінің жоқтығына, сонымен қатар Панков пен Попадинцевтің кінәлілігіне деген барлық күдіктерді олардың пайдасына шешу қажеттілігін желеу етті.

Алайда, сот мұндай қорытындыны дене жарақаттарының сипаты мен орналасуы туралы сот-медициналық сарапшының қорытындысын қажетті бағалаусыз, қылмыс әдісін және құралдарын ескерусіз жасады. Іс деректерінен көрініп отырғанындай, Никулинге тигізілген дене жарақаттары қолмен, аяқпен және пышақпен жасалды. Медициналық сарапшының мәліметтері бойынша, жәбірленушінің басына кем дегенде 20 соққы, көкірегіне және ішіне бір соққы, аяқ-қолдарына кем дегенде 30 соққы, сонымен қатар пышақпен көкірегіне екі соққы және денесінің басқа бөліктеріне төрт соққы жасалды. Никулиннің өлімі қылмыс орнында сотталғандармен келтірілген дене жарақаттарынан орын алды және олар бұл жағдайды дауламады.

Осылайша, Панков пен Попадинцевте жәбірленушіге өлім келтіру ниетінің болмағандығы туралы қорытынды сот тарапынан істегі дәлелдемелердің жиынтығын тиісті бағалаусыз жасалды, соған байланысты үкім жойылып, іс жаңа сот қарауына жіберілді [43].

ҚР ҚПК сәйкес айыптау үкімі болжамға негізделе алмайды және сот талқылауы барысында қылмысты жасағаны үшін сотталған тұлғаның кінәлілігі

сотпен зерттелеген дәлелдемелердің жиынтығымен расталған болса ғана шығарылады.

Дәлелдемелердің жиынтығын бағалай отырып, сот сол дәлелдемелер қылмыстық іс бойынша қандай да бір мән-жайлардың дәлелденгендігі (дәлелденбегендігі) туралы қорытынды үшін жеткілікті ме деген сұраққа жауап беру керек.

Осылайша, дәлелдемелердің жеткіліктілігін анықтау дәлелдемелер жиынтығының нәтижесі болып табылады. Білмеуден білімге көшу ретіндегі таным үрдісінің заңдылықтарын айқындай отырып, дәлелдемелер жиынтығына тергеудің түрлі сатыларында дұрыстығын әлі де анықтау қажет болатын дәлелдемелер кіреді. Кез келген дәлелдемелер жиынтығы объективті ақиқаттылықты дұрыс айқындайтын өзара келісілген және іштей байланысқан дәлелдемелер жүйесі ретінде сипаттала алмайды. Мұндай қасиеттерге іс бойынша барлық мүмкін нұсқалар зерттеліп, бар қарама-қайшылықтар анықталып және бағаланған кезде мән-жайларды жан-жақты және толық зерттеу нәтижесінде қабылданған шешімнің негізінде жатқан дәлелдемелер жиынтығы ие болуы керек. Дәлелдемелердің мұндай жиынтығы іс бойынша қорытындылардың дәлелденгендігін қамтамасыз етеді және айыптау үкімінің негізінде жатуы керек.

Біздің заң шығарушыларымыз Қазақстан Республикасының ҚПК 125 бабында былай дей отырып, жоғарыда аталғандарды ескерді:

1) Егер дәлелдеме осы іс үшін маңызы бар мән-жайлардың бар екендігі туралы түйіндерді растайтын, теріске шығаратын немесе күмән туғызатын нақты деректерді білдіретін болса, ол іске қатысты дәлелдеме деп танылады.

2) Егер дәлелдеме осы Кодексте белгіленген тәртіппен алынған болса, ол жол берілетін дәлелдеме деп танылады.

3) Егер тексеру нәтижесінде дәлелдеменің шындыққа сәйкес келетіндігі анықталса, ол анық дәлелдеме деп танылады.

4) Егер дәлелденуге жататын мән-жайлардың барлығы және әрқайсысы туралы ақиқатты даусыз белгілейтін, іске қатысты жол берілетін және анық дәлелдемелер жиналса, дәлелдемелердің жиынтығы қылмыстық істі шешу үшін жеткілікті деп танылады. [2].

«Тәжірибе жүзінде дәлелдемелерді жинау және тексеру әрқашан оларды бағалаумен бірге жүреді, себебі кері жағдайда дәлелдеу субъектісі алдыға жылжи алмайтын еді» [44, с. 98]. Айғақтардың сендірерлігінің, дұрыстығының дәрежесі қалай да тергеушімен айғақтарды алған, тергеу әрекеттерін жүргізген сәтт анықталады. «Қылмыстық іс бойынша дәлелдемелерді жинау оларды ойластырумен, талдаумен, басқа дәлелдемелермен салыстырумен, тергеу нұсқаларын шығарумен, оларды жаңа дәлелдемелерді жинау арқылы тексерумен және т.б. бірге жүреді» [45, с. 143]. Дәлелдемелерді бағалай отырып, дәлелдеу субъектісі дәлелдейтін деректерді жинау бойынша кейінгі қызметке бағыт алады.

Тексеру сияқты, бағалау да дәлелдемелерді зерттеу болып табылады (әрқайсысын жеке немесе олардың жиынтығын). Алайда дәлелдемелерді

тексеру тергеушіге және қорғау тарапына олардың қалыптасу тетігін, дерек көздерінің сапасын және толықтығын, қарама-қайшылықсыздығын, олардың құрамындағы дәлелдейтін ақпараттың оның шыққан көзін қадағалау тұрғысындағы сенімділігін анықтауға мүмкіндік береді. Бірақ бұл дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлардың дәлелденгендігін немесе дәлелденбегендігін анықтау үшін жеткіліксіз. Сол мән-жайларды анықталған (дәлелденген) деп тануға болатындай қанша дерек көзі және олардың құрамындағы мәліметтердің қаншасы қажет екендігін бір де бір заң алдын ала анықтай алмайды.

Дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайларды анықтау үшін, әр дәлелдеменің жол берілетіндігін, қатыстылығын, анықтығын, мәнін (күшін) және олардың жиынтығының жеткіліктілігін анықтау анықтаушының, тергеушінің дәлелдемелерді оларды зерттеу бойынша қисынды операциялардың жүйесі ретінде бағалауының мақсаты болып табылады.

Дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалау бір-бірін өзара шарттай отырып, тығыз араласады, және де жаңа дәлелдемелерді анықтау, оларды бекіту және зерттеу, басқа дәлелдемелермен салыстыру бойынша тәжірибелік әрекеттер ойлаумен қатар, жинау және тексеру үшін басты құрамдас бөлік болады, ал бағалау – бұл бүкіл қылмыстық іс жүргізуді қамтитын айрықша ойлау қызметі. Егер дәлелдемелерді жинау және тексеру сезімдік тануға негізделсе, бағалау – рационалды, логикалық тануға негізделеді, бұл ретте «...қылмыс сыртқы құбылыстар, фактілер тарапынан емес, оның мәнінің – байланыстары, жақтары, қарым-қатынастары, тәуелділіктері, үрдістері мен ішкі қозғалыстың заңдылықтары тарапынан айқындалады». Сонымен бірге, «Кеңестік қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелер теориясының» авторлары айтып өткендей, барлық дәлелдеу элементтері өзара байланысқан, алайда жеке кезеңдерде қандай да бір элемент артық не кем дәрежеде айқындалады, «...дәлелдеудің белгілі бір сатысында басым болуы мүмкін» [45, с. 134].

Жоғарыда айтылғанның негізінде, ҚР ҚПК 25 бабындағы норманы ҚР ҚПК 125 бабына орналастыру қажет деп есептейміз. Біз ҚР ҚПК 125 бабын келесі редакцияда ұсынамыз:

«1. Судья, алқабилер, сонымен қатар прокурор, тергеуші, анықтаушы заңды және құқықтық санасын басшылыққа ала отырып, істегі дәлелдемелерді жан-жақты, толық, объективті және тікелей зерттеуге негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды.

Ешқандай дәлелдеме алдын ала анықталған күшке ие емес.

Судья, алқабилер, сонымен қатар прокурор, тергеуші, анықтаушы әрбір дәлелдеменің қатыстылығын, жол берілетіндігін, анықтығын, сонымен қатар дәлелдемелердің жиынтығының жеткіліктілігін және өзара байланысын бағалайды.

Дәлелдемелерді бағалау нәтижелерін судья, алқабилер, сонымен қатар прокурор, тергеуші, анықтаушы қылмыстық іс бойынша іс жүргізу шешімдерінде бір дәлелдемелердің судьяның, алқабилердің, сонымен қатар прокурордың, тергеушінің, анықтаушының қорытындыларын дәлелдеу құралдары ретінде қабылданып, басқалары – олармен жоққа

шығарылғандығының себептерін, сонымен қатар бір дәлелдемелерге басқаларына қарағанда басымдық берілгендігінің негіздерін көрсетуге міндетті».

Сонымен қатар қылмыстық іс жүргізу заңында дәлелдемелердің қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы және жеткіліктілігі ұғымдарының анықтамаларын белгілеген жөн.

1.3 Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалаудың субъектілері

ҚР ҚПК 25 бабының ережелерін зерттеп, біз заң шығарушы дәлелдемелерді бағалау ережелері туралы өз талаптарын ең алдымен құқық қорғау органдарына жолдайды деген қорытынды жасай аламыз. Мәселен, аталған бапқа сәйкес: «Судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды...» Алайда бұл дәлелдемелерді бағалау – мемлекеттік органдардың монополиясы дегенді білдірмейді. Өз мүдделерін қорғайтын іс жүргізуге қатысушылар да дәлелдемелерді бағалайды. Бірақ, егер біріншілерінде дәлелдемені бағалау өктем шешімдерді қабылдау алдында болса, екіншілерінде ол шағымдарды, арыздарды, өтініштерді және т.б. беру үшін негіз туындатады [46].

Сондықтан іс жүргізуге қатысушыларды олар жүзеге асыратын дәлелдемелерді бағалаудың нәтижелері іс жүргізу шешімдерінде тікелей іске асырылмайды деген негізде ғана дәлелдемелерді бағалау субъектілерінің қатарынан шығаратын ғалымдардың пікірімен келісуге болмайды [47, с. 53]. Дәлелдемелерді бағалау бойынша ойлау қызметін және нәтижелердің процессуалдық маңызын араластыруға болмайды.

Дәлелдемелерді бағалауды іс жүргізудің кез келген қатысушысы жасай алады, бірақ олардың бағалары іс жүргізу дәлелдеуі үшін бірдей мәнге ие емес. «Іс бойынша өндіріс үшін жауапты длауазымдық тұлғалармен және органдармен жасалатын дәлелдемелердің өктем бағасының» ерекше мәні бар [31, с. 105]. Олардың бағасына іс жүргізу шешімдері және іс бойынша қылмыс құрамының болуы немесе жоқтығы, айыпталушының кінәлі екендігі немесе кінәлі емес екендігі, айыпталушыны жазалау туралы соңғы қорытындылары тәуелді болады.

Мемлекеттік органдар қылмыстық істің барысы мен аяғы үшін жауапты, олар өз мүдделерін қорғау мақсатында әрекет ететін және өз қорытындыларында жан-жақтылық, толықтық және объективтілік талаптарын басшылық етуге міндетті емес іс жүргізу қатысушыларымен берілетін өтініштер мен деректерден тәуелсіз, заңның бұйрыуымен және өз бастамасы бойынша дәлелдемелерді жинайды, тексереді және бағалайды [48, с. 27].

Қарау, жауап алу және т.б. хаттамаларындағы қайсыбір іс жүзіндегі деректерді белгілей отырып, тергеуші олар іс үшін маңызды болу мүмкін екеніне, оған қатысты екендігіне сүйенеді. Іс жүзіндегі деректердің қатыстылығы туралы бастапқы көріністердің қиындығына сілтей отырып,

М.С.Строгович келесіні ұсынды: «Маңызды, іс үшін қажетті мән-жайды жіберіп алғанша, қарау кезінде елеусіз мән-жайды белгілеген артық екенін ескеріп, маңызды болуы мүмкін әр нәрсені бекіткен жөн» [19, с. 102].

Дәлелдемелерді бағалау әрқашан мақсатты, процесстің әрбір сатысында шешілетін міндеттерге бағынатын үрдіс. Мәселен, алдын ала тергеу міндеті қылмысты ашу және қылмысты жасаған тұлғаларды анықтау болып табылады. Сол міндеттерге ұқсас осы сатыда дәлелдемелерді бағалаудың ерекшеліктері де анықталған.

Анықтауды жүргізіп жатқан тұлға және тергеуші, әдетте, бірден барлық дәлелдемелермен жұмыс жасай алмайды, себебі дәлелдемелерді жинау үрдісі белгілі бір уақытты алады.

Анықтауды жүргізіп жатқан тұлға және тергеуші бірқатар дәлелдемелерді тікелей қабылдайды, бірақ кейбір тергеу әрекеттері басқа да тұлғалармен жүргізілу мүмкін (жедел іздестіру қызметкерлер, жедел тергеу тобына кіретін қызметкерлер, прокурор). Бұл тергеушіні дәлелдемелердің бүкіл жиынтығы туралы тікелей көрініске ие болу мүмкіндігінен айырады, бірақ тергеудің жылдамдығын және жеделдігін қамтамасыз етеді.

Дәлелдемелерді зерттеу және бағалау тергеушінің жеке өзімен жасалады. Тек кейбір жағдайларда ғана дәлелдемелерді зерттеуге прокурор және қорғаушы қатыса алады. Алайда бұл жағдайларда да тергеуші өзінің ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерді бағалайды және шешім қабылдайды.

Дәлелдемелердің бүкіл жиынтығының қорытынды бағалауын тергеуші айыптау қорытындысында, медициналық сипатты мәжбүрлеуші шараларды қолдану туралы мәселені қарау үшін істі сотқа жіберу туралы қаулыда немесе істі тоқтату туралы қаулыда баяндайды.

Прокурор да дәлелдемелерді ұқсас тәсілмен бағалайды. Әрине, біздің пікірімізше, тергеуші дәлелдемелерді алумен және олардың заңды күшін сақтаумен байланысты жағдайларды өз бетінше және дұрыс бағалағаны дұрыс. Алайда көп жағдайларда дәл осы прокурордың жіберілген заң бұзушылықтарға және кемшіліктерге сілтеуі тергеушіге тергеуді тиісті түрде жүргізуге мүмкіндік береді. Тергеу мен анықтауды қадағалауды іске асыра отырып, прокурор өзінің бағалауларына негізделе отырып, қылмыстық істі тергеу туралы бұйрық беруге, істі тоқтатуға, қосымша тергеу үшін қайтаруға, жасырын тергеу әрекеттеріне санкция беруге және т.б. құқылы.

Біздің көруімізше, тергеуші бұл бағалаулармен қайтсе де байланысты емес, себебі заң оған іс жүргізу дербестігін берген.

Айыптау қорытындысын бекіту кезінде прокурор жасайтын дәлелдемелерді бағалау шешуші болып табылмайды. Ол оны айыптау көзқарасының қимасынан жасайды. Алайда, дәлелдемелерді жиынтықта бағалай отырып, прокурор айыптаудан бас тартуы да мүмкін.

Соңғы жылдары құқықтану әдебиетінде іс жүргізу қатысушыларының дәлелдемелерді бағалауға деген шынайы құқықтары туралы пікірталас жүріп жатыр. Кейбір іс жүргізушілер айыпталушының, жәбірленушінің, олардың қорғаушыларының, азаматтық шағымданушының, азаматтық жауапкердің

дәлелдемелерді бағалауы іс жүргізуді жүзеге асырып жатқан органдармен жасалатын бағалаумен ортақ нәрсесі аз [49, с. 12].

Мұндай көзқарас қолданыстағы заңнамаға қайшы келеді деп ойлаймыз. ҚПК 25 бабы іс жүргізу қатысушыларын дәлелдемелерді бағалау субъектілері ретінде тікелей атамаса да, қылмыстық іс жүргізу теориясында бұл құқық жалпылама танылған [50, с. 116].

Айыпталушы, жәбірленуші, олардың қорғаушылары, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер тергеу әрекеттерінің қатысушылары бола отырып, сол әрекеттің хаттамасына енгізуге жататын ескертулерді жасауға құқылы, ал сот талқылауындағы тараптар сот отырысының хаттамаларына ескертулер жасауға құқылы. Айыпталушы, сезікті, жәбірленуші, істің оларға белгілі мән-жайлары жөнінде, сонымен қатар, істегі бар дәлелдемелер жөнінде де түсініктер беруге құқылы. Олар, сонымен қатар қорғаушылар және өкілдер қосымша дәлелдемелерді жинау туралы өтініш беруге, іске дәлелдемелер ретінде қосу үшін заттарды және құжаттарды ұсынуға құқылы. Сарапшы өз қорытындысында ол анықтаған, іс үшін маңызы бар, олар туралы оған сұрақ қойылмаған мән-жайларды көрсете алады. Іс жүргізу қатысушылары өз ескертулерінде, өтініштерінде және қорытындыларында олардың пікірінше жеткіліксіз немесе олар хабарлайтын іс жүзіндегі деректердің бағалауын жасайды.

Айыпталушы және жәбірленуші куәларды сұрау, сараптаманы жүргізу туралы өтінішті бере отырып, тергеушіге заттар мен құжаттарды тапсыра отырып, істі заңды әрі негізделген шешілуі үшін жиналған дәлелдемелер жеткіліксіз деген бағалауға сүйенеді. Тінту, тану, бетпе-бет кездесу өндірісінің іс жүргізу тәртібін бұзу жөніндегі шағымдарды әкеліп, олар сол арқылы сол тергеу әрекеттерінің нәтижесінде алынған дәлелдемелердің іске жол берілетіндігіне күмәнданады.

Іс жүргізу қатысушыларының құқықтарын кеңейту және олардың шынайы іске асуын қамтамасыз ету – бұл, ең алдымен, оларға дәлелдемелерді бағалау құқығын беру, ал қатысушылардың іс жүргізу әрекеттерінің ықтимал құқықтық салдарын тану олардың дәлелдемелерге жасаған бағалауының салдарын тануды білдіреді.

Іс жүргізу қатысушылары берген шағым, өтініш, қарсылық сәйкес органдардың оларды қарастыру және заңды талаптарын қанағаттандыру міндетін тудырады. Талаптарды қанағаттандырудан толық немесе ішінара бас тарту кезінде дәлелді қаулы немесе шағым немесе өтініш құрамындағы қорытындыларды сенімді жоққа шығаруы және олардың негізіне алынған дәлелдемелердің бағалауы бар анықтама шығарылады. Айыпталушы тағылған айып бойынша түсінік беруге, яғни оның дәлелденгендігі туралы, дәлелдемелердің жол берілетіндігі мен іске қатыстылығы туралы өз пікірін білдіруге құқылы. Айыптау үкімінде айыпталушы өзін қорғау үшін келтіретін қорытындылар және оларды тексеру нәтижелері баяндалады. Бұл жағдайда заң шығарушы қорытындыларды дәлелдемелерді жинау жолымен тексеруді ғана

емес, сонымен бірге айыпталушының қорытындылары негізделетін дәлелдемелерді бағалаудың сынын меңзейді.

Осылайша, іс жүргізу қатысушыларының дәлелдемелерді бағалауы біршама анықталған құқықтық салдарды тудыра алады. Оның мәні жеке алынған тергеушіні сендірудің бір реттік талпынысымен шектелмейді. Онда көрсетілген қорытындылар және олар бойынша қабылданған шешімдердің негізделгендігі іс жүргізудің бүкіл сатыларында тексеріледі, осыған байланысты тергеушінің іс жүргізу қатысушысының өтінішін қанағаттандырудан негізделмеген бас тартуы тек прокурор мен соттың ғана емес, сонымен қатар кассациялық және қадағалау инстанцияларының тарапынан істің қосымша тергеуге қайтарылуына әкелу мүмкін.

Адвокаттар дәлелдемелерді бағалау субъектілерінің айрықша тобын құрайды. Олар қылмыстық сот өндірісін жүзеге асыратын тұлғаларға жүктелген дәлелдеу міндетін атқармайды.

Біздің пікірімізше, заң шығарушы адвокатты дәлелдемелерді ішкі сенімі бойынша бағалайтын тұлғалардың қатарына қоспағаны дұрыс. Мәселен, біріншіден, адвокат іс бойынша шешімдерді қабылдамайды, оның бағалауы міндетті болып табылмайды. Тергеуші, прокурор, сот жасалған дәлелдемелердің бағалауы тексеріледі: егер ол бұрыс болса, ол деректелген сәйкес іс жүргізу шешімі бір жағдайда, түзетіледі, екінші жағдайда, жойылады. Адвокат жасаған дәлелдемелердің бағалауы тергеу мен сот тарапынан жоққа шығарылу мүмкін, немесе қабылдану мүмкін, бірақ сол бағалаудың авторы бұл жағдайда ешқайда белгіленбейді.

Екнішіден, заң шығарушы дәлелдемелерді бағалау ерекшеліктерінде айқындалатын істің аяқталуына мүдделілігін ескереді. Мысалы, соттағы пікірталаста адвокат сот отырысында зерттелген барлық дәлелдемелерге емес, тек олардың айыптауды даулаумен және қорғалушыны ақтайтын әрі оның жауапкершілігін жұмсақтататын мән-жайларды анықтаумен байланысты бөлігіне ғана баға береді. Объективтілікке келетін болсақ, ол толықтық сияқты динамикалық категория болып табылады және адвокаттың жайғасымы дәлелдеуші деректермен және басқа факторлармен қаншалықты шартталғанына тәуелді.

Үшіншіден, адвокаттың дәлелдемелерді өзінің ішкі нанымы бойынша бағалау туралы талап қорғаудың барлық түрлі мәселелерін ескермес еді және кейбір жағдайларда сотталушы мен оның қорғаушысы арасында шешілмейтін жанжалды тудыратын еді. Заң адвокатты ҚПК 25 бабының субъектілерінің шеңберіне қоспайтындығынан ол оны басқа ережелермен бағалайды деген шықпайды. Заң оған дәлелдемелерді ішкі сенімі бойынша бағалауды жүргізуге тыйым салмайды, бірақ бұған міндеттемейді де [51, с. 42].

Алайда іс жүргізу қатысушыларының құқықтану ғылымында танылған дәлелдемелерді бағалау құқығы қолданыстағы заңнамада әлі тиісті түрде бекітілмеді.

Сонымен, дәлелдемелерді сәтті бағалау үшін, іс жүргізу қатысушылары олар туралы уақтылы хабардар етіліп, сот өндірісінің барлық сатыларында істің

деректерімен танысудың нақты мүмкіндігіне ие болу тиіс. Қылмыстық іс жүргізу кодексі іс жүргізу қатысушыларының іс деректерімен тек ол аяқталғаннан кейін ғана танысу құқығын көздейді.

Өндіріспен тоқтатылған істер бойынша заң шығарушы іс жүргізу қатысушыларының қылмыстық іс деректерімен танысу құқығын мүлдем қарастырмайды. Бұндай мүмкіндіктің жоқтығы істі тоқтату туралы тергеушінің немесе прокурордың шешіміне негізделген шағымды беру үшін күрделі салдарды тудырады.

Іс жүргізудің кез-келген сәтінде іс жүргізу қатысушыларының іс деректерімен танысу құқығын нормативтік тәртіпте белгілеу және кепілдік беру туралы пікірді білдіретін іс жүргізуші ғалымдардың жайғасымымен келісуге болмайды. Біздің ойымызша, сотқа дейінгі тергеп-тексеру мәліметтерін негізсіз жариялау қылмыстық іс бойынша өндіріс міндеттерін шешуді елеулі қиындатып, азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына әкеліп, атап айтқанда, куәгерлердің, жәбірленушілердің және басқа тұлғалардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіре алады. Іс жүргізу қатысушылары өздерінің мүдделілігіне байланысты, дәлелдемелерді объективті түрде бағалай алмайды. Бірақ олардың бағалауы сәйкес лауазымдық тұлғалардың бағалауынан неғұрлым дрысырақ әрі тереңірек болуы мүмкін, себебі олардың көбісі үшін бұл нақты іс – тергеушідегі немесе соттағы көп істердің беруі емес, нәтижесіне олардың өмірлік маңызы бар мүдделері тәуелді болатын жалғыз іс.

Қайтсе де, осы іс жүргізу қызметінің субъектілерінің пікірлерін уақтылы есепке алудың қылмыстық істерді сәтті тергеу және сотта қарау үшін айрықша маңызы бар.

Мәселен, ақшалай қаражатты ұрлағаны үшін айыпталған және тағылған айыпты мойындамаған Н. ісі бойынша қорғаушы алдын ала тергеуде айыпталушының кінәлілігінің жеткілікті дәлелдемелерінің жоқтығы және қылмыстық істі тоқтату туралы мәселені қойды. Бұл берілген өтініштен бас тартып, алдын ала тергеу органдары істі сотқа жіберді. Сот отырысында адвокат істі қайта тергеуге қайтару туралы өтінішті берді. Өтініш қанағаттандырылды. Қосымша тергеу кезінде Н. қатысты қылмыстық іс тоқтатылды [52].

Зерттелген істердің талдауы көрсеткендей, барлық өтініштердің 1/3 бөлігінен астамы іске қосу немесе дәлелдемелерді алу туралы өтініштерден тұрады, яғни істің іс жүзіндегі мән-жайларын анықтаудың толықтығы мен жан-жақтылығын қамтамасыз етуге жіберілген. Басым көпшілікте (75 %) бұндай өтініштер қанағаттандырылды. Көп томды істер бойынша айыптаудан жеке эпизодтарды алып тастау туралы өтініштер азырақ болды (12,8 %). Қылмыстың құқықтық дәрежесін өзгерту туралы өтініштер сотқа дейінгі тергеп-тексеруде салыстырмалы түрде жиі беріледі (33,4 %). Сонымен бірге, тергеу тәжірибесі көрсеткендей, берілген өтініштердің негізгі көпшілігін айыптауды өзгерту және істі тоқтату туралы өтініштер (51,8 %) құрайды, және де бұндай өтініштердің 96,9 % қанағаттандырылмады. Тергеушілер жиі дәлелді өтініштерді де

қанағаттандырмайды. Мәселен, сотқа дейінгі тергеп-тексеруде қанағаттандырылмаған өтініштердің қатарынан 46,1 % сотта қанағаттандырылды [53].

Қылмыстық іс жүргізу заңы іс жүргізушілер анықтауға өтініш беретін мән-жайлар іс үшін маңызды болған жағдайда, тергеушіні дәлелдемелерді жинау бойынша олардың өтініштерін қанағаттандыруға міндеттейді. Алайда бапта қорытынды беру үшін қажетті қосымша деректерді оған ұсыну туралы өтініш беруге құқылы сарапшының өтінішін қанағаттандырудың міндеттілігіне сілтеу жасалмайды. Біздің ойымызша, сарапшылардың өтініштері де дұрыс қорытындыны беру үшін маңызды болса міндетті қанағаттандыруға жатады.

Прокурор, тергеуші және анықтауды жүргізетін тұлға іс жүргізу қатысушыларына істегі бар дәлелдемелермен және олардың бағалануымен заңмен белгіленген тәртіпте уақытылы танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті».

2 СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДЕ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ БАҒАЛАУДЫҢ КРИТЕРИЙЛЕРІ

2.1 Ішкі сенім дәлелдемелерді бағалаудың критерийі ретінде

Бұған дейін атап өтілгендей, дәлелдемелерді бағалау кезіндегі «ішкі сенім» термині қылмыстық іс жүргізу бойынша отандық әдебиеттерде қылмыстық сот өндірісіндегі негізгі дәлелдеу қағидаларын анықтауға қатысты күрделі пікірталастар орын алған 19-20 ғасырлардың шекарасында кеңінен қолданыла бастады. Дәлелдемелерді бағалау жүйелері (қағидалары) туралы мәселе басқа даулы және маңызды мәселелермен қатар бірінші орында болды. Бұл кезеңде қылмыстық сот өндірісінде дәлелдеу мәселелерін зерттеумен айналысатын Қазақстандағы барлық авторлар дәлелдемелерді формальды бағалау теориясына қарсы шықты [54, с. 76]. Біз дәлелдемелерді формальды бағалау теориясының қайта жаңғыруы теріс салдарға әкелетінін дәлелдеген осы ғалымдардың көзқарасын қолдаймыз, себебі алдын ала тергеуді жүзеге асыратын тұлғалардың, судьяның ішкі сеніміне емес, тек дәлелдемелердің белгілі бір сомасының болуына немесе жоқтығына ғана негізделген дәлелдемелерді формальды бағалау қылмыстық сот өндірісінен оның имандылық критерийін мүлдем жоққа шығарады. Ал бұл өз кезегінде азаматтардың қылмыстық сот өндірісінің қайсыбір әділдігіне деген жалпы сенімінің жоғалуына әкеледі, ал азаматтардың құқық қорғау органдарына деген сенімі соншалықты жоғары емес қазіргі жағдайларда дәлелдемелерді формальды бағалау теориясының қайта жаңғыруы ешқандай да орын алмауы тиіс. Сондықтан диссертант ҚР ҚПК 25 бабында судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша, заңды және ар-ожданدى басшылыққа ала отырып бағалайды деп атап өтіп, дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау қағидасын белгілеген заң шығарушыны толығымен қолдайды. Бұл жерде ішкі сенім белгіленген іс жүргізу нысанына сәйкес келетін іс жүргізу шешімдерінде және құжаттарында бекітілетін дәлелдемелерді бағалау актісінің түрінде айқындалатынын атап өту қажет. Сенім іс жүргізу актілерінің негізделгендігімен, дәйектілігімен, сонымен қатар – ішкі сенімнің қалыптасуының объективті негізі - іс бойынша мән-жайлардың жиынтығымен, ішкі сенімнің қалыптасуының негізі ретінде фактілер туралы қатысты, жол берілетін, анық және маңызды мәліметтер қабылданатынымен, сонымен бірге заңның бұрмаланбайтыны талабымен айқындалады.

«Ішкі сенім» ұғымының мәнін аша отырып, бірқатар авторлар бұл субъективті-объективті категория деп санайды [55, с. 124]. Ішкі сенімнің субъективтілігі, олардың пікірінше, бұл нақты адамның тану қызметінің тек жеке қорытындысы болып табылатынымен айқындалады, ол ұжымды бола алмайды, себебі міндетті түрде субъекттің өзімен білдірілуі тиіс. Сенім – бұл өз табиғаты бойынша сырттан дайын түрінде алына алмайтын сана күйі, дәлелдеу субъектісі білімді өзінің кәсіби тәжірибелік қызметінің негізінде игере отырып, оларды өз нанымдарына айналдырады. Ішкі сенімнің объективтілігінің

негізінде құрамы субъектінің жеке тұлғалық бағытына, ниетіне және еркіне тәуелсіз дұрыс білім жатуы қажет. Біздің пікірімізше, мұндай көзқарас біршама дұрыс емес, себебі ішкі сенім дәлелдеудің нақты субъектісіне тән, тек жеке тұлғалық сипатта болып, оның жеке басының бағалауын айқындап және дәлелдеудің басқа субъектілерінің ішкі сеніміне толық сай келмеуі мүмкін болғандықтан ішкі деп аталады, себебі дәлелдемелерді бағалау еркіндігі жеке, өзге пікірден тәуелсіз сенімді қалыптастыруда болып табылады. Бұған қоса, қайсыбір мән-жайдың объективтілігі нақты дәлелдеу субъектісінің бағалау қызметінің барысында анықталады және объективті мән-жайлардың субъективтік бағалауы туралы айту бұл жағдайда орынсыз.

Ішкі сенім объективті факторлардың ықпалына қарамастан, ресми-қисынды қорытындылармен шектелетін сана түбіндегі деңгейде елеулі шамада қалыптасады. Оған жан-жақты зерттелген және бағаланған дәлелдемелерге және олардың қайнар көздеріне негізделген шынайы ақиқаттылықты объективті тану барысында қол жеткізіледі. Ішкі сенім бойынша шешу – яғни жалғыз дұрыс пікірді немесе мойындамауды сезіну, бұл үшін қажетті объективті дерекке ие болу туралы өз ойларының ақиқаттылығына деген қатаң негізделген сенімге ие болу. Бұған қоса, заң ең маңызды іс жүргізу шешімдерінде іс бойынша қорытындыларды негіздейтін дәлелдемелердің келтірілуін талап етеді, бұл жағдайда дәлелдемелерге жасалған сілтемелер жеткіліксіз болады, шешімде олардың құрамындағы ақпараттың және дәлелдеме дұрыс немесе бұрыс деп бағалануының дәлелдемелерінің мәні баяндалып, айыпталушының кінәлілігінің дәлелденгендігі немесе дәлелденбегендігі туралы қорытындының дәлелдемелері және т.б. түсіндірілуі керек [56].

Сенімдердің қалыптасуы және сәйкесінше олардың талдауы тікелей білімнен емес, тәжірибелік қызметтен басталса да, дәлелдеу субъектілерінің және, атап айтқанда, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді іске асырып жатқан субъектілердің ішкі сенімінің қалыптасуына зерттелетін оқиға туралы білім елеулі ықпал ететінін айта кету керек. Бұл жағдайда білім және тәжірибе қарама-қарсылықтар бірлігінде болады – тәжірибе білімді қажет етеді, ал білім тәжірибеден озады және, демек, оған түрлену жолдарын көрсетеді, бұдан кез келген білім ойлау ғана емес, сонымен қатар тәжірибе өнімі екені туады. Білімнің әділ соттың тәжірибесімен, мақсаттары мен міндеттерімен тығыз байланыста қисынды жалпылануының дәл өзі құқық қолданушының ішкі сенімін қалыптастырады.

Білімсіз ішкі сенімнің болмысы мүмкін емес. Айта кететін жайт, ішкі сенім оның негізінде жатқан түсініктің ақиқаттылығына немесе жалғандығына тәуелді емес, ол біліммен бірге туады және дамиды. Егер білім шынайы ақиқаттылықтың зерттелетін оқиғаларын дұрыс айқындаса, олардың құрамы объективті сипатқа ие болады, ал санада жүріп жатқан психикалық үрдіске қосыла отырып, білім құқық қолданушының ішкі нанымна да объективті сипатты береді. Дәл сондықтан «...құқық қолданушының ішкі сенімі – бұл «интуиция», «кенет біліп қалу», «импульс» емес, ойлы және дәлелді сенімділік» [19, с. 133].

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырып жатқан субъектінің ішкі сенімінің қалыптасу үрдісі үшін субъектінің дәлелдемелердің анықтығын, қатыстылығын, жол берілетіндігін және жеткіліктілігін, сонымен қатар жасалған қылмыстық әрекетті дұрыс саралауға мүмкіндік беретін іс мән-жайларының маңыздылығын бағалау нәтижесінде туындайтын білім құрамына деген қарым-қатынасы маңызды рөлді ойнайды. Осыған байланысты И.И. Мухиннің «дұрыс анықталған фактілерге қатаң сүйенетін, сол фактілерден және істі нақты мән-жайларынан туындайтын және іс бойынша басқа шешімін жоққа шығаратын сенім ғана сот дәлелдемелерін бағалаудың негізі әрі заңды және негізділеген үкімді шығарудың ең маңызды кепілі бола алады» деген пікірімен келіспеуге болмайды [47, с. 102]. Құқық нормаларына сәйкес ішкі сенімнің қалыптасуының дәл өзі сол үрдістің және оның нәтижесінің объективтілігін арттырудың кепілі болып табылады. Сондықтан ішкі сенімді қалыптастыру үшін, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын субъектке ақиқатты білімге ие болумен, оны ақиқатты деп сезінумен қатар, сол білім заңмен белгіленген іс жүргізу нысанын сақтай отырып алынуы қажет.

Ішкі сенім - бұл рационалдық ғана емес, сонымен бірге, рационалдық және эмоционалдық, бір-бірінен ажырамайтын рационалдық-эмоционалдық сана саласының өнімі – «адам сезіне отырып ойлайды және ойлай отырып сезінеді». Бұдан шығатыны, субъектілердің ішкі сенімінің қалыптасуына тану нысаны туралы білімді алу барысында пайда болатын эмоциялар, сезімдер де әсер етеді және сыртқы әлемді тану үрдісінің субъективті жағын көрсетеді. Бұл жағдайда білімге әсер ететін эмоциялар, білім сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізіп жатқан тұлғаның сенімдерін анықтамауы керек, себебі оның ішкі сенімінің негізінде қабылданатын шешімдер адамның құқықтары мен ботандығын шектей алады, оның кейінгі тағдырына әсер ете алады.

Ішкі сенімнің қалыптасу үрдісіне әсер ететін негізгі интеллектуалдық сезімдер ретінде қылмыстық іс бойынша қабылданған шешімнің дұрыстығына сенімді болу және күмән сезімдерін атауға болады. Сенімділік сезімі қандай да бір белгісіздікті, анықсыздықты жоққа шығарады және тану қызметінің субъектілері жасаған қорытындыдан басқа қорытындыға рұқсат бермейді. Бұдан шығатыны, сенімділік сезімі «бір жағынан, қисынды дәлелдеу үрдісімен, екінші жағынан – тек жеке тәртіптегі элементтермен (тәжірибемен, біліммен, қызығушылықтар ортасымен, жеке тұлғаның даму бағытымен және т.б.)» шартталады. Сенімділіктің дәл өзі біржақты шешімдер жасап, оларды құбылусыз және күмәнсіз жүзеге асыру бойынша мықты жайғасымды алуға мүмкіндік береді. Алайда сенімділік сезімін субъективтік мүмкіндіктер асыра бағалап, ал білім істегі іс жүзіндегі деректермен салаластырмайтын асығыстық, дәлелсіз қорытындыларға негізделетін, объективті ақиқатты анықтауға септігін тигізе алмайтын өзіне өзі асқан сенушілік сезімінен ажырату қажет. Сондықтан ақиқатты сенім жеткілікті шамада объективті негізделген, оның ақиқаттылығына деген мықты сенімділікті тудыратын білімге ғана негізделуі тиіс.

Күмән ішкі сенімнің қалыптасу үрдісінде қандай рөлді ойнайды? Күмән деп кейбір заңгерлер «қайсыбір фактілерді немесе олардың арасындағы қайсыбір байланысты растау немесе жоққа шығару арасындағы біздің ойымыздың құбылу күйін» түсінеді. Күмән сенімділікке қарама-қарсы интеллектуалды сезім болып табылады, және кез келген тәжірибелік ізденістің негізі, шығармашылық ойлау үрдісінің уәжі, бастапқы нүктесі болып табылады. Күмән ықтимал біліммен, ал сенімділік - дұрыс біліммен үздіксіз байланысты [45, с. 252].

Қабылданатын шешімнің дұрыстығын күмәндану қабілеті – сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъектке қойылатын маңызды талаптардың бірі. Дәлелдеу барысында күмәндар әлдебір оң рөлді ойнай алады, «олар тергеушіні жаңа қосымша мәліметтерді және дәлелдемелерді іздеуге жұмылдырады және итермелейді..., алайда тергеу іс бойынша маңызды әрі қорытынды шешімді қабылдау қажет болатын, дәлелдемелерді қорытынды, аяқтаушы бағалау кезінде кез-келген күмәндар және қарама-қайшылықтар сенімді түрде жойылуы тиіс [57, с. 52].

Басқа жағынан, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъекттердің уақытпен шектелуі, ақпарат және материалдық қорлардың жетіспеушілігі, көптеген психологиялық ықпалдарға ұшырайтын ұзақ күмәндар үшін мүмкіндік бермейді. Тергеуші негізделген күмәндар мен негізделмеген сенімсіздіктің арасындағы тепе-теңдікті іздеуі керек. Кез-келген күмәндар белгілі бір білім жиынтығының болуымен негізделуі тиіс, ал сенімсіздік алынған білімге ешқандай қатысы жоқ, ол тек мінез сипаты болып табылады. Тергеуші әрбір нақты жағдайда қылмыстық істі тергеу барысында пайда болатын кез-келген күмәндарды және белгісіздіктерді тұрақты түрде жеңуі тиіс және өзінің соңғы қорытындыларында қандай да бір өзара жоққа шығаратын шешімдерді болдырмауы керек. Сонымен бірге, болашақта бұған дейін жасалған қорытындыларға күмәндандыратын қандай да бір жаңа мән-жайларды анықтау мүмкіндігін теріске шығармауы керек. Қайта ашылған мән-жайлар бойынша істерді қайта жаңғырту институтын қарастыра отырып, заң шығарушы дәл осы жағдайды ескереді. Қайтсе де «теориялық» күмәндар іс бойынша шешімді тоқтата алмайды, кері жағдайда әділ сот мүлдем мүмкін болмайды.

Сенімдерді жүзеге асыру түрлі қиындықтардан өтумен жиі қатар жүреді. Осыған байланысты сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъекттің сенімінің негізінде жатқан білімге сәйкес әрекет етуге оның субъективті дайындығын анықтайтын ерік жағдайы оның ішкі сенімінің қалыптасуы үрдісінде маңызды мәнге ие. Қабылданатын шешімнің дұрыстығына, негізделгендігіне сенімділік – бұл тек белгілі бір сезім емес, сонымен қатар сол шешімді орындауға бағытталған қызметті жүзеге асыратын ерік жігер. Сондықтан қалыптасқан сенімдердің негізінде әрекет етуге дайындық білімнің ақиқаттылығына, әділдігіне сенімділік күші туралы куәлік етеді, яғни сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъект заңмен қарастырылған нысанда тиісті іс жүргізу шешімін қабылдауға дайын, яғни ол өзінің

дұрыстығына кәміл сеніп тұр, ал мұндай дайындықтың жоқтығы қалыптасқан сенімнің жоқтығы туралы куәлік етеді. Бұл тұрғыда ерік ішкі сенім негізінде шешім қабылдау қабілетімен айқындалатын субъект еркіндігінің әлдебір аспектісі болып табылады. Субъекттің сенімін оның сөздерінен ғана емес, сонымен қатар, нақты әрекеттер мен іс-шаралардан көру керек және сенімнің ерікті элементі мұндай оның сенімі үшін жеке басты белсенділігін, жауапкершілігін, оларды қорғауға, кейінгі негіздеуге жол табуға дайындықты анықтайды.

Жоғарыда аталғаннан көрінетіні, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъектінің санасындағы сенімдердің қалыптасу үрдісі білімді біртіндеп жинақтауды да, эмоционалдық саланың дамуын да, сонымен қатар, олардың элементтерінің арасындағы сәйкессіздікті тұрақты жеңу болып табылады. Сондықтан субъект өз қызметінде сенімнің барлық құрамдас бөліктерінің үйлесуіне талпынуы керек, ал бұл өз кезегінде, оның алынатын білімге ғана емес, сонымен қатар олардың субъективті бағалауының психологиялық үрдісіне деген сыни қарым-қатынас болғанда ғана мүмкін болады.

Ішкі сенімді психологиялық категория ретінде қарастыра отырып, ол сананың белгілі бір күйімен – іс бойынша қабылданған шешімнің дұрыстығына сенімділікпен, сонымен қатар, өз сенімдеріне сәйкес әрекет етуге ерікті дайындығымен сипатталатынын айтуға болады. Сенімде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъекттің психикалық құрылысының, әлеуметтік қасиеттерінің өзіндік ерекшеліктері, сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу құқығының нормаларымен реттелетін оның кәсіби қызметінің мақсаттары мен ерекшеліктері айқындалады. Сенімнің психологиялық құрамдас бөліктері тану барысында туатын күмәндарды жеңуге көмектеседі.

Ішкі сенімнің қисынды табиғаты оның «ешқандай күмәнға жол бермейтін, іс деректерінен жасалған біржақты қатаң қорытынды» болып табылатынымен айқындалады. Сенім ықтимал білімнің дұрыс білімге өсу сәтін анықтайды, яғни білімнің, қорытындылардың және шешімдердің дұрыстығына деген күмәннің міндетті түрде жоқ болуын, субъекттің сол білімнің негізделгендігін сезінуін көздейді. Сондықтан ішкі сенімге сәйкес шешу жалпы дұрыс пікірді немесе бас тартуды сезініп, өз пікірлерінің ақиқаттылығына деген қатаң негізделген сенімділікке және сол үшін қажетті объективті дерекке ие болуды білдіреді.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъектілердің ішкі сенімінің қалыптасуына әсер ететін мән-жайлардың қатарына оның адамгершілік бағыттарын да жатқызуға болады, себебі ішкі сенімнің дәл өзі қабылданатын шешімнің моральдық негізі, оның дұрыстығы мен әділдігінің адамгершілікті-психологиялық кепілі болып табылады [58, с. 14].

Субъектілердің қолданыстағы заңнаманы білу, білімділік, эрудицияның болуы, ойдың талдампаздық құрылымы, шешімдерді жылдам қабылдай білу, қарым-қатынастылық, салмақтылық, сабырлылық, стресстерге тұрақтылық, мұқияттылық, адалдық, риясыздық, тәртіптілік, ұяттылық, кішіпейілділік, өз

ісіне адалдық, сатылмастық, реализм, жаны ашуға қабілеті сияқты интеллектуалдық, психологиялық, адамгершіліктік қасиеттері ішкі сенімнің қалыптасу үрдісінде маңызды рөлді атқарады, себебі оларға нәтижесінде қате сенімнің пайда болу мүмкіндігін болдырмауға мүмкіндік беретін, іс жүргізу қызметінің барысында өзінің психикалық күйін, көңіл-күйін, мінез-құлқын өз бетінше бақылауын жүзеге асыру қабілеті тәуелді болады. Сондықтан сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъектілер өз қызметінде олардың кәсіби борышын орындауға, олардың риясыздығы мен тәуелсіздігіне септігін тигізетін жоғары стандарттарға талпынуы керек. Бұл эмоционалдық күйді тұрақты өз бетінше бақылау, өзінің әлсіз жақтарын сезіну және оларды жеңу жолымен ғана жүзеге асырыла алады. Сонымен қатар, жек көргіштік, қылмыскерді жек көру, жәбірленушілерге жаны ашу сияқты адамгершіліктік сезімдердің өзі «ішкі сенімнің қалыптасуына кері әсер ете алады» [59, с. 27].

Бұндай жағдайда ақиқатты жалынды іздеу әуестікке айналуы мүмкін.

Ішкі сенімнің қалыптасу үрдісі адам санасында жүріп, сырт көздің бақылауыда бола алмайтындықтан, субъектілердің өзінің кәсіби борышына адалдығы осыған байланысты үлкен мәнге ие болады. Және, ең алдымен, құқықтық борыш тұлға үшін ықтимал және заңмен іске жататын әрекеттен тыс кетпеу деген қатаң ішкі тәртіп болып табылады. Өзінің кәсіби борышын сезіну және сақтау – ішкі сенімнің қалыптасуының маңызды шарты, себебі осы шартпен сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырып жатқан субъектілердің тәуелсіздігі және риясыздығы қамтамасыз етіледі. Бұл жағдайда, «заң талаптарын қатаң сақтаудан дамыған борыш сезімі іс-әрекеттің белгілі бір саналы желісін, ал содан кейін тиісті мәселелерді шешу кезінде тек заңға сүйену әдетін құрайды», бұл, әрине, ішкі сенімнің қалыптасу үрдісіне үлкен ықпалын тигізеді.

Ішкі сенім әділеттілік туралы көрініспен тығыз байланысты, себебі қылмыстық істі тергеу барысында субъектілердің барлық іс жүргізу әрекеттері мен шешімдері әділдік талаптарына сай болу керек, өйткені әділеттілік сезімі шешімдерді қабылдауда өзінің риясыздығын қорғауға, қалыптасқан сенімге ықпал ету талпыныстарына қарсы тұруға көмектеседі. Әділ әрекет ету - заңды, құқықтың барлық жалпылама қабылданған және теңдес талаптарына сәйкес әрекет етуді білдіреді. Профессор О.В. Мартышинның пікірінше, «әділеттілік – құқықтағы мәңгілік қана емес, сонымен қатар ең жоғары құндылық. Барлық қалғандары онымен өлшенеді және олар әділеттілікке қарсы келмеген жағдайда ғана шынайы», бұл пайымдаумен келіспеу мүмкін емес [60, с. 8].

Басқа жағынан, біздің ойымызша, құқық пен әділеттілікті ұқсастырған дұрыс емес, себебі құқықтың мәні әділеттілік идеясымен шектелмейді. Құқық – бұл еркіндік, ізгілік, заңдылық, яғни әділеттілік құқықтың жалпы қағидаларының бірі ретінде рөл ойнайды. Бұл тұрғыда әділеттілік басқа бастапқы бастамалармен өзара әрекеттесіп қана қоймай, олармен белгілі бір қарама-қайшылықтарға түсе алады. Мәселен, әрбір қылмыскер, жасаған ісі үшін жазасын өтеуі керек, бірақ қылмыстық және қылмыстық процестік кодекстерінде рақымшылық, кешірім сияқты мән-жайлардың болуы

айыпталушыны жазадан толығымен немесе ішінара босатуға мүмкіндік береді. Және мұнда әділдік қағидасының әрекет міндеті ізгілік тұрғысынан түзетіледі. Демек, әділеттілік сезімінің ішкі сенімге ықпалы бір мағыналы емес, екінші жағынан – ол оны қалыптастыруға және қорғауға көмектеседі, басқа жағынан – әділеттілік критерийінің субъективтік сипаты теріс ықпал етуі мүмкін. Полянский Н.Н. пікірінше, «адам, басқалар да әділ және дұрыс деп танитындай, оның әлеуметтік және жеке басының жағдайы бойынша өзі қалайтын затты дұрыс және әділ деп санауға бейім...» [61, с. 172]. Сондықтан әділеттілікке нақты құқықтық нормалардың сәйкес құрамы түріндегі анық нысанды беру, сонымен қатар, заңнаманың құқық қолдану тәртібінің өзекті қажеттіліктеріне сәйкестігін қамтамасыз ету қажет. Тек осы жағдайда ғана әділеттілік адам іс-әрекетінің ішкі реттеушісі функциясын аса тиімді атқара алады.

Ішкі сенімнің қалыптасуына әсер ететін факторлардың қатарына заң мен ар-ожданды жатқызуға болады, себебі дәл солар заң шығарушымен ҚР ҚПК ішкі сенімге арналған 25 бабында көрсетілген.

Ар-ождан «тұлғаның адамгершілік өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруға, өзі үшін адамгершілік міндеттемелерін дербес құруға, өзінен оларды орындауды талап етуге және жасалып жатқан әрекеттердің өзін-өзі бағалауын жасауға қабілеттілікті» анықтайды [62, с. 41]. Ар-ождан – адамгершілік категориясы ғана емес, сонымен бірге, философиялық, психологиялық, діни категория, сондықтан, ол қазіргі таңда заңда бекітілді, бұл, сонымен қатар, тұлғаның өз іс-әрекетін құқық нормаларының шегінде сол іс-әрекеттің моральға сәйкестігінің тұрғысынан бағалау қабілетін білдіретін құқықтық категория екенін де айтқан орынды.

Айта кететін жайт, ар-ождан өте абстрактылы ұғым, себебі әр адам оған өзінің субъективті мағынасын береді, және де тұлғаның дүниетанымы, мәдениет пен интеллект деңгейі өте маңызды. Осыған байланысты В.А. Азаровтың «бұл адамгершілік категориясы құқық қорғаушының, ең алдымен – тергеушінің, анықтаушының ішкі сенімінің қалыптасуының дұрыстығының баламалы критерийі, өлшеуіші болатынына сену қиын. Мұнда, біздің ойымызша, берілген адамгершілік-психологиялық категорияның заңға енгізілуінің негізгі қаупі жатыр» деген пікірі дәлелді деп ойлаймыз [63, с. 22]. Сондықтан, қылмыстық іс жүргізу заңында соншалықты кең мазмұнды категорияны бекіткен орынсыз деп ойлаймыз.

Бұл жағдайда «құқықтық сана» категориясы, біздің пікірімізше, неғұрлым ортақ, нақты, құқықтық құбылыстарды білудің және түсінудің жоғары дәрежесіне ие категория болып табылады. Құқықтық сана деп әдетте «құқықтық маңызды жағдайларда адамдардың іс-әрекетін реттейтін құқықтық білімнің және құқыққа, әрі оны жүзеге асыру тәжірибесіне қатысты бағалау қарым-қатынастары, құқықтық қалыптар мен құндылықты бағыттар түріндегі құқықтық шынайылықты айқындайтын» сана түрін және аясын түсінеді. «Құқықтық сана» категориясында адамдардың өткен құқыққа, қазір қолданыстағы құқыққа және болашақта қалаулы құқыққа деген қатынасы бірігеді. Құқықтық сана рөлі әдебиетте бір мағыналы бағаланбайды. Мәселен,

В.Д. Арсеньев, Г.М. Резник [62, с. 74] дәлелдемелерді бағалауда құқықтық сананы басшылық ету нормативтік талабына қарсы шығады, себебі ол дәлелдемелерді заңды басшылық ете отырып бағалау талабымен игеріледі [64, с. 113]. Басқа ғалымдардың пікірінше, құқықтық сана дәлелдемелерді бағалаудың маңызды басқарушы бастамасы болып табылады, себебі соттардың, прокурорлардың, тергеушілердің іс жүргізу заңының мәнін дәлелдеуде қалай қарастыратыны, «шешім қабылдау үшін дәлелдемелердің жеткіліктілігі», «дәлелдемелердегі қарама-қайшылықтар» және т.б. сияқты категорияларды қалай түсіндіретіні олардың құқықтық санасына тәуелді.

Қазіргі таңда заңнаманы реформалауға байланысты, құқықтық сана мәні қайта өзекті сипатқа ие болып отыр. Дәлелдемелерді бағалау кезінде құқықтық сананы басшылыққа алу талабын нормативтік бекітуден бас тартпаған жөн деп ойлаймыз, себебі құқықтық сана да, ар-ождан да субъектілердің таным қызметі үшін өте маңызды, себебі қылмыстық сот өндірісі – бір жағынан – құқық нормаларымен реттелген қызмет, ал, екінші жағынан – бұл адамгершілік императивтері үлкен мәнге ие болатын құқық салаларының бірі, себебі құқық қолданушының шешіміне адамның болашағы, қоғамда әділеттіліктің қалпына келуі тәуелді. Сондықтан, біздің ойымызша, «құқықтық сана» категориясын «ар-ождан» категориясымен қатар нормативті бекітілген ішкі сенімнің қалыптасу бағыты ретінде пайдаланған жөн болар еді.

Адам қызметінің басқа салаларына қарағанда, қылмыстық сот ісін жүргізуде ішкі сенімнің қалыптасуы оның ҚР ҚПК 25 бабы белгілеген заң нормаларының аясында қатаң жүруі тиіс екендігімен ерекшеленеді. Осыған байланысты, заң сенім мен оған негізделген іс жүргізу әрекеттері материалдық, сонымен бірге, іс жүргізу құқығының талаптарымен келісіп, сол талаптарға жауап беруін міндеттей отырып, құқық қолданушы сенімінің объективтілігінің негізгі кепілі болып табылады.

Алайда, заң ықпалы бір мағыналы емес. Бір жағдайларда – ішкі сенім заң шығарушының дәлелдемені іске қатысты деп тану деген тікелей нұсқауымен алмастырылады, басқа жағдайларда – заң дәлелдемелерді бағалау үшін, атап айтқанда, оның іске қатыстылығын бағалау үшін тек жалпы бағыттарды ғана қарастырады. Мұндай бір мағынасыздықтың себебі бір жағынан – қылмыстық іс жүргізу қызметінің және қылмыстық іс жүргізу нысанының қатаң нормативтік реттелуінде, ал екінші жағынан – ішкі сенімнің әділ сот бәсекелестігінің адамгершілік-психологиялық кепілі ретіндегі еркіндігін жариялау қажеттілігінде болып көрінеді. Бірқатар қылмыстық іс жүргізу нормаларының нұсқаулары жоғарыда атап өтілген құқық қорғаушының, тергеушінің, анықтаушының іс жүргізу дербестігіне қатысты ішкі сенімнің еркіндігін едәуір шектейтінін жоққа шығаруға болмайды. Алайда бұл қылмыстық іс жүргізу танымы үшін сенімнің мәнін кемітпейді, тек керісінше, қылмыстық іс жүргізу нормаларының құрамын дәлелдемелерді бағалау еркіндігінің қағидасына сәйкестікке келтіру, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асырушы субъектілердің тәуелсіздігі мен мүддесіздігін қамтамасыз етуді кепілдендіру тетігін жетілдіру қажеттілігін растайды.

Әдебиеттердегі көзқарасқа сүйенсек, тек тергеушінің ішкі сенімі әділ соттағы ақиқат критерийі бола алады. Мұнымен келісу қиын, себебі ішкі сенім – объективті ақиқаттылыққа деген субъективті қатынасты айқындайтын категория. Бір субъектінің әлдебір айыпталушының кінәсін растайтын не болмаса жоққа шығаратын дәлелдемелердің анықтығы мен жеткіліктілігі туралы жеке пікірі, жеке сенімі объективтіліктің өлшеуіші бола алмайды [65, с. 72]. Мұнда, жыл өткен сайын, тергеушілердің көпшілігінде айыпталушылардың басым көпшілігін қылмысты жасағаны үшін алдын ала кінәлі тұлғалар деп қарастыратындай салдарға әкелетін дәлелдеу ақпаратының белгілі бір «айыптаушы» стереотипін қалыптастыратын кәсіби деформацияның болуын да ескеру керек. Дәл сондықтан заң шығарушы өндірісті жүргізіп жатқан бір ғана субъектінің қылмыстық іс тағдырын шешуін болдырмауға бағытталған бірқатар іс жүргізу кепілдіктерін қарастырды.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің негізгі мақсаты ретіндегі ақиқатқа қол жеткізуді жақтай отырып, сонда да, кейде әр жасалған қылмыс бойынша объективті ақиқатқа толық жету мүмкін емес екенін мойындамауға болмайды және сот қайтсе де формальды ақиқатты қанағат етуге мәжбүр болады. Бірақ бұған байланысты дәлелдеу мақсаты ретіндегі, іс жүргізу қатысушыларының қызмет шарттары ретіндегі, сонымен қатар қылмыстық іс жүргізу идеологиясының ажырамас бөлігі ретіндегі ақиқат идеясынан бас тартуға болмайды. Кері жағдайда бұл тұлғаны қылмыстық жауапкершілікке тарту соттың сол тұлғаның қылмыс жасағанына толық емес сенімділігінің, толық емес нанымның негізінде болу мүмкін дегенді білдіретін болады, яғни, «ішкі сенім» категориясы өз мәнін жоғалтады.

Н.П. Кузнецов пікірінше, дәлелдеу субъектілерінің олар қол жеткізген таным нәтижесінің дұрыстығына деген сенімділік сезімі қате болу мүмкін, егер ол іс жүзіндегі деректердің сыни емес, біржақты бағалауының салдары болса және егер ол дұрыс емес дәлелдемелердің негізінде қалыптасқан болса. Сондықтан ол өзі тексеруден өту керек. Ішкі сенімнің ақиқаттылығының критерийі тәжірибе және тағы да тәжірибе болып табылады [66, с. 78]. Кәсіпқойлығы күмән тудырмаса да, жеке лауазымды тұлғалардың ішкі сенімі қылмыстық сот өндірісінде ақиқат критерийі бола алмайды. Бұл сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуші субъект өзі қабылдауға қатысқан шешімдер үшін жеке басымен жауап бермейді дегенді білдірмейді. Дәлелдеуде кемшіліктер мен жаңылыстардың және соның негізінде ауыр салдарға (кінәлі емес тұлғаның сотталуы) әкеліп соққан қате ішкі сенімнің болуы мұндай субъектінің жауапкершілігін жоққа шығармауы тиіс. Бұл ретте лауазымды тұлға ішкі сенім үшін емес, сол сенімнің қалыптасуына әкелген жеткіліксіз білікті не болмаса қате әрекеттері үшін жауапқа тартылуы керек екенін атап өту қажет. Шын мәнінде, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуші субъект қабылдаған шешімдерге шағым берудің бүкіл мұқият әзірленген жүйесі нақты қылмыстық істі қарастырғанда субъективизмді теріске шығаруға бағытталған.

Қорытынды ретінде айта кететініміз, ішкі сенімге ықпал ететін барлық қарастырылған факторлар қылмыстық іс жүргізу қызметіне белгілі бір

импульсті құруға арналған. Егер заң сенім мен оған негізделген іс жүргізу әрекеттерінің құқықтың материалдық, сондай-ақ іс жүргізу нормаларының талаптарына сай болуын міндеттей отырып, ішкі сенімнің еркіндігін қамтамасыз ететін арнайы кепілдіктерді қарастыра отырып, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуші субъект сенімінің объективтілігінің негізгі кепілі болса, онда қалған факторлардың әрекет ету тетігі адамның рухани саласына ғана қатысты. Ю.М. Грошевой дұрыс айтқандай, қылмыстық іс жүргізу қызметінде «... оның қатаң құқықтық реттелген қажетті саласынан басқа, заң аясында іс жүргізу шешімдерінің түрлі нұқсалары қарастырылатын, белгілі шектерде қараудың салыстырмалы еркіндігі іске қатысты ықтимал саласы да бар. Мұнда тиісті іс-әрекетті таңдау кәсіби құқықтық сананың деңгейімен ғана емес, сонымен бірге, осы қылмыстық іс жүргізу жағдайында шешім қабылдайтын субъектінің ұстанымымен шартталады» [67, с. 74]. Сондықтан субъектінің жеке тұлғасы, оның адамгершілік ұстанымдары, қызметінің әлеуметтік-психологиялық ниеттері өте маңызды, себебі шын мәнінде құқық ешқашан имандылықтан ажырамайды [68, с. 27].

2.2 Дәлелдемелердің қатыстылығы, жол берілетіндігі, анықтығы және жеткіліктілігі дәлелдемелерді бағалаудың негізгі критерийлері ретінде

Қылмыстық іс жүргізу танымында дәлелдемелер функциясын кез-келген іс жүзіндегі деректер емес, қылмыстық істің мән-жайларына мазмұнның қатыстылығы белгілеріне ие болатындары ғана атқарады. Жиырмамыншы жылдардың шекарасында орыс процессуалистері [69, с. 78] дәлелдемелердің қатыстылығын дәлелдеудің бірінші ережесі ретінде қарастырды. «Айғақ деп қылмыс оқиғасы туралы немесе күдікті тұлғаның кінәсі туралы қорытынды жасауға болатын кез-келген мән-жай танылады. Пайымдау затымен сөзсіз байланысы бар айғақтар ғана істі шешу кезінде назарға алына алады» [70, с. 122].

Дәлелдемелер құрамының қатыстылығы ҚПК 125 бабында бекітілген, оған сәйкес қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер деп «іс үшін маңызы бар мән-жайлардың бар екендігі туралы қорытындыларды растайтын, жоққа шығаратын немесе күмәндандыратын» дәлелдемелер танылады. Демек, егер іс жүзіндегі деректер мән-жайларды анықтаса, яғни оларға сілтеу жасау қабілетіне ие болса, онда олар іс бойынша дәлелдемелер болып табылады. Егер іс жүзіндегі деректердің мұндай қабілеті болмаса, олар дәлелдемелер деп танылмауы тиіс.

Дәлелдемелердің қатыстылығы құқықтану әдебиетінде әр түрлі түсіндірілетіні қызық. Бір авторлар қатыстылық – бұл дәлелдемелердің белгісі деп ойлайды [71, с. 35], басқалары оны қасиет дейді [38, с. 54], үшіншілері қатыстылық жол берілетінділік сияқты – тергеуші, прокурор, сот іс бойынша қорытындыларды негіздеу үшін пайдаланатын дәлелдемелердің әрқайсысы сәйкес келуге тиісті болатын [72, с. 134] бағалау критерийлері [73, с. 58], қылмыстық істің материалдарындағы іс жүзіндегі деректердің тікелей осы іске маңызы бар мән-жайларды көрсететіндігі [74, 144 б.] деп есептейді.

Алайда, іс жүргізу ғалымдарының көпшілігі сияқты, бұл авторлар дәлелдемелердің қатыстылығының мазмұнын іс жүзіндегі деректердің істің мән-жайларымен байланысы ретінде, дәлелдемелердің фактілерді растау қабілеті ретінде анықтайды. Бұл жағдайда осы байланыстың объективті сипаты жиі атап өтіледі.

Бұл ереже даусыз болып көрінеді, себебі қатыстылық, ең алдымен, белгілі құбылыстар арасындағы өзара байланыс ретінде сипатталады. Сонымен қатар, ол белгілі бір нақтылауды қажет етеді.

Дәлелдемелердің қатыстылығының негізінде, шын мәнінде, ақиқаттылықтың пәні мен құбылыстары арасындағы объективті байланыстары: себеп-салдар, шартты, кеңістікті-уақыттық және т.б. жатыр. Қатыстылық қасиеті бұл байланыстардың қисынды көрінісін, дәлелдеменің ізделіп отырған фактілердің болуын немесе жоқтығын негіздейтін ой-қорытындыларының тізбегінде дәйек болу қабілетін құрайды. Тікелей дәлелдемелердің қатыстылығы әрқашан айқын. «Тікелей дәлелдеменің қатыстылығын тануға оның анықтығына деген күмән кедергі болмайды, ол тіпті айыпталушының немесе куәнің түсініктерінің алдын ала белгілі жалғандығы жағдайларында да өз құрамы бойынша қатысты» [62, с. 91].

Жанама дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселені шешу кезіндегі қиындықтар әрбір жеке алынған мұндай дәлелдемеге бірнеше әр түрлі өзара бір-бірін теріске шығаратын түсініктемелер беріле алатындығына байланысты. Сондықтан, жанама дәлелдеменің қатыстылығы туралы мәселенің шешімі бастапқыда оның анықтауға жататын мән-жайлармен мүмкін байланысы туралы болжамды пікір түрінде болады және тек іс бойынша кейінгі тергеуде ғана дәлелдеменің қатыстылығы немесе қатыссыздығы туралы қорытынды жасауға болады.

Анықталған іс жүзіндегі деректердің қатыстылығы туралы болжам – оларды кейінгі зерттеудің қажетті алғышарты екенін атап өту қажет. Соңғы әрекеттің барысында дәлелдемелердің қатыстылығы тергелетін оқиғаның мән-жайлары туралы жаңа мәліметтердің ықпалымен бірнеше рет өзгеруі мүмкін. Мысалы, оқиға орнында бас киімді тапқанда, бірінші рет ол жәбірленушіге тиесілі емес, керісінше оны қылмыскер қалдырып кеткен деп болжауға болады. Табылған бас киім К. атты азаматқа тиесілі деген мәліметтердің түсуі сол тұлғаның қылмысты жасауға қатыстылығы туралы ой қорытындысын жасауға мүмкіндік береді. Соңғы кездері К. атты азаматқа тиесілі бас киімді оның жатақхана бойынша жолдасы В. киіп жүрген деген мәлімет бұл дәлелдеменің қатыстылығын бағалауды қайта өзгертеді. Ары қарай зерттеу үш жағдайға әкелуі мүмкін:

а) В. кінәсін сөзсіз анықтайтын жаңа дәлелдемелер табылады, олардың арасында оның қылмыс орнында бас киімді қалдырғаны туралы факт та болады;

ә) В. қылмысқа қатысы жоқ екені дәлелденеді;

б) В. кінәсін де, кінәсіздігін де дұрыс анықтау мүмкін болмайды, және де оның қылмысты жасауға қатыстылығы дәлелденбегендіктен, іс тоқтатылады.

Басқаша айтқанда, жанама дәлелдеменің дәлелдеу затымен байланысы не расталады, не теріске шығарылады, не сол байланыстың болуы туралы мәселе ашық қалады. Дәлелдемелер мен мән-жайлардың арасындағы байланыс туралы соңғы, дұрыс түсінікті біз сол жағдайлардың дәлелденгені туралы қорытынды жасағанда ғана аламыз. Сондықтан, жанама дәлелдеменің қасиеті ретіндегі қатыстылық бар болады және ол дәлелдеу үрдісінде оның ізделіп отырған фактілермен байланысы туралы соңғы емес, болжамды пікір түріндегі функцияларды атқарады.

Айта кетейік, дәлелдемелердің қатыстылығы туралы ереженің мәні дәлелдеу шектерін істің шешілуі үшін елеулі мән-жайлармен шектеуде болып табылады. Қайсыбір іске қатысты дәлелдемелердің толық тізімін атамай, сілтемесе де, жалпы түрде қылмыстық істер бойынша дәлелдеу пәнін анықтайтын қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселені шешу үшін негіз береді. Дәлелдемелердің нақты қылмыстық іс бойынша қатыстылығы объективті негізде қалыптасатын тергеу және соттың бағалау пікірлерімен анықталады.

Алайда зерттеушілер дәлелдемеге іштей тән қасиет ретіндегі қатыстылықтың объективтілігін әрқашан ескере бермейді. Мысалы, М.К. Треушников дәлелдемелердің қатыстылығын «іс бойынша маңызы бар фактілерді растауға қабілетті дәлелдемелерді ғана қабылдайтын, талап ететін, зерттейтін соттың іс-әрекет ережесі» ретінде анықтайды [75, с. 44]. Шынында да, сот ісін жүргізу органдарының дәл өздері барлық дәлелдеменің қатыстылығын анықтайды. Бірақ олар мұны өзінің субъективті ниетінен емес, дәлелдеме мен фактінің арасында қажетті байланыстың болуын немесе жоқтығын ескере отырып жасайды. Қатыстылық қасиет болғандықтан, өзі тиісті болатын нысанда – дәлелдеме де болады, ал соттың қатыстылықты бағалау бойынша әрекеттері осы қасиеттен туады, оның салдары болып табылады. Қатыстылықтың сот өндірісі органдарының іс-әрекет ережесі ретіндегі анықтамасы бұл қасиетті оның объективті критерийінен айырады, оның орнына тергеушінің, анықтау органының, прокурордың және соттың оның субъективті қарауын ұсынады.

Біздің пікірімізше, дәлелдемелердің қатыстылығын тек қасиет немесе дәлелдемелерді іс жүргізуге енгізуге рұқсат беру шарты ретінде қарастыруға болмайды. Дәлелдемелердің қатыстылығының мұндай түсініктемесі біраз біржақты емесе және толық емес болып табылады. Ол бұл құқықтық құбылыстың мағынасы мен мәнін нашарлатады. Дәлелдеудің барлық сатыларында тек қатысты дәлелдемелерді бағалау нәтижесінде қабылдауды, зерттеуді және таңдауды қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдерін зерттеу шетте қалып отыр.

Барлық ұсынылатын дәлелдемелердің ішінен іске қатысы барларын таңдауға мүмкіндік беретін дұрыс ішкі сенімнің қалыптасуының объективті негізі қандай? Құқықтану әдебиетінде дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселені шешу екі өзара байланысты жайтты зерттеуді қажет етеді деген тұрақты, дұрыс пікір қалыптасқан. Біріншіден, берілген дәлелдеме анықтайтын

факт нұсқаулар мен дәлелдемелерді тексеру кезінде анықтау керек болатын дәлелдеу затына немесе аралық және өзге қосалқы фактілердің қатарына кіре ме? Екіншіден, дәлелдеме өзінің құрамын ескере отырып, сол фактті анықтауға қабілетті ме? Дәлелдемелердің қатыстылығы, ең алдымен, дәлелдемелер анықтайтын фактілердің іске қатыстылығымен анықталады. Бұл жерде айта кететін жайт, дәлелдемелердің қатыстылығы кез-келген емес, олардың және іс бойынша ізделіп жатқан фактілердің арасындағы қажетті, елеулі байланысқа ғана тәуелді. Кездейсоқ, елеусіз байланыс сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарында және сотта бар іс жүзіндегі деректерді дәлелдеуші күшінен айырады. Және де аталған байланыстың сипаты іс бойынша анықталуға тиісті фактілердің (мән-жайлардың) барлық жиынтығына қатысты анықталуы тиіс.

Қылмыстық іс жүргізу заңы істің дұрыс шешілуі үшін қажетті кез-келген мән-жайлар туралы мәліметтер іс бойынша маңызы бар болып саналады деп айтатын талаптардан тұрады. Мысалы, куә өзіне іс бойынша мәлім деректің бәрін хабарлауға міндетті және сол іс бойынша дәлелдеуге жататын кез келген мән-жайлар туралы сұралуы мүмкін. ҚПК 125 бабында дәлелдеу пәніне кіретін ғана емес, сонымен қатар, дұрыс тергеу, сот талқылауы мен істің шешілуі үшін анықтау қажет болатын барлық басқа мән-жайлар туралы куәлік ететін дәлелдемелерді жинау қажеттілігі туралы талап бар. Сондықтан дәлелдемені іске қатысты деп тану үшін оны төмендегі мақсаттардың кем дегенде біреуіне жету үшін пайдалануға болатындығы жеткілікті: 1) дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайларды анықтау; 2) нәтижесінде дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайды анықтауға мүмкіндік беретін аралық фактілердің жиынтығын анықтау; 3) басқа дәлелдемелермен анықталған фактті және мән-жайды белгілі бір нұсқаның дәлелдемелер жүйесінің сенімділігін нығайту және тексеру мақсатында анықтау, басқаша айтқанда, бар дәлелдемелерді қосарлау арқылы; 4) іс бойынша зерттелетін басқа нұсқаларға қатысты фактілерді теріске шығару; 5) жиналған іс жүзіндегі деректердің дұрыстығының толықтығын олардың қалыптасу, тапсыру және сақтау жағдайларын зерттеу арқылы тексеру.

Бұл дәлелдемелер белгілі бір тұлғаның қылмыстық, не керісінше, қылмыстық емес сипаттағы нақты әрекеттерді қасақана, абайсызда немесе кездейсоқ жасауы туралы қылмыстық іс жүргізу дәлелдеуінің орталық сұрағына жауап беруге мүмкіндік береді.

Ұқсастық дәлелдемелердің қатыстылығын бағалауда маңызды рөл атқарады. Егер тергеуші белгілі бір дәрежедегі қылмыстық істерді тергеуге маманданған болса, ол әрбір жаңа оқиғаны бұрынғы неғұрлым ұқсас оқиғалармен салыстыруға мүмкіндік беретін тәжірибеге ие болады. Егер бұл оқиғалар кейбір маңызды белгілері бойынша ұқсас болса, бұл, мүмкін басқа да белгілер бойынша ұқсастықтың бар екені туралы аналогия бойынша қорытынды жасауға негіз береді.

Дәлелдемелердің қатыстылығын бағалауда белгілі бір рөлді іс жүзіндегі (табиғи) презумпциялар – «оқиғалардың әдеттегі тәртібін», яғни заттар, құбылыстар, фактілер арасында жиі кездесетін байланысты айқындайтын ережелер де ойнайды.

Құқықтану әдебиетінде кейбір мән-жайлар және фактілер қылмыстық сот өндірісінде дәлелдеуге жатпайды деген пікір кездеседі. Олардың қатарына айқын, жалпылама қабылданған және ғылыммен анықталған, сонымен қатар қоғамның саяси және рухани қағидаларына қарсы келмейтін мән-жайлар және фактілер жатқызады. Жалпы ереже бойынша 1 Мамыр және 8 Наурыз – мереке күндері, ал жексенбі – демалыс күні. Сонымен қатар, дәлелдеу пәні тиісті факт сипатында болғанда оның істің мән-жайларымен себепті байланысы болуы керек. Жалпыға демалыс күні бола отырып, жексенбі мереке күніне қарамастан белгілі бір тұлға үшін жұмыс күні болуы мүмкін, адам қайсыбір себептермен кәсіпорын территориясында болуы мүмкін және т.б. Демек, дәлелдеуге тиісті жағдайларда қоғамдық, сөзсіз факттің өзі жатпайды.

Тиісті жағдайларда қоғамдық, сөзсіз факттің өзі емес, оның қылмыстық істің нақты мән-жайларымен байланысы, оның сол мән-жайларды анықтау үшін маңыздылығы жатады.

Жалпылама қабылданған және ғылыммен анықталғандарға қарсы келетін мән-жайлар мен фактілерді анықтау мүмкіндігі туралы мәселе де елеулі ескертуді қажет етеді. Ғылыми-техникалық дамудың жағдайында бүгін жалпылама қабылданған ережелер ертең жалпылама қабылданбаған болып қалуы мүмкін, ғылым кеше мақұлдаған жағдайлар бүгін жоққа шығарылуы мүмкін. Сондықтан, жалпылама танылған және ғылыммен мақұлданған мән-жайлар мен фактілердің ұғымы тұрақты емес – ол өзгермелі. Сәйкесінше, мұндай мән-жайларды және фактілерді динамикада, ғылым мен техниканың ең жаңа жетістіктерімен органикалық өзара байланыста қарастыру қажет.

Дәлелдемелердің қатыстылығын анықтау үшін ол жағымды және жағымсыз мән-жайларға (айыптау, сондай-ақ ақтау дәлелдемесі қатысты бола алады) сілтей алу фактісі маңызды емес. Зерттелетін дәлелдемелердің шеңберін іске қатысты дәлелдемелерге дейін шектеу тергеу барысын қиындатып, мемлекеттік қаражаттың еріксіз жұмсалуына, артық уақыт шығысына, істің қажетсіз ақпаратпен толтырылуына әкеле алатын осы дәлелдемелердің шеңберінің орынсыз кеңеюінің алдын алады. Сонымен қатар қажетті дәлелдемелерді орынсыз алып тастау, пайдаланбау зерттеудің толықсыздығына, біржақтылығына, және нәтижесінде, қорытындылардың қателігіне, әділетсіз үкімнің шығарылуына ұшыратады.

Істің мән-жайларын зерттеудің шектері туралы және дәлелдемелердің қатыстылығы туралы мәселе алқабилер сотын енгізумен күрделі болып отыр. «Бұл кәсіби судьяларға қарағанда, сәйкес тәжірибесі мен білімі жоқ алқабилердің қатыстылық талаптарына жауап беретін дәлелдемелерді, оларға сәйкес келмейтін дәлелдемелерден ажыратуы оңай еместігіне байланысты. Іске қатысы жоқ іс жүзіндегі деректер алқабилерді бағытынан тайдыра алады.

Алқабилерді оларға іс бойынша ақиқатты анықтау тұрғысынан жағымсыз эмоционалдық әсер бере алатын, дәлелдеу шегінен шығатын мәліметтерден қорғау керек».

Мұндай оқиғалар, атап айтқанда, оқиға орнын және мәйіт денесін қарау хаттамасына қосылған суреттерді, бейнежазбаларды алқабилердің қарауына

ұсыну қажеттілігі туған кезде орын алуы мүмкін. Бұл деректерді алқабилердің танысу саласынан алып тастау сол алқабилердің жасалған қылмыстың мән-жайларын зерттеу шектерін тарылтады. Біздің ойымызша, мұндай тарылту туралы мәселе әрбір нақты жағдайда жеке шешілуі тиіс. Суреттер мен бейнежазба алқабилердің сотталушыға деген теріс пікірінің қалыптасуына, «кешірімге лайық емес» деген ескертумен айыптау үкімін шығаруға септігін тигізбеуі керек. Олардың мақсаты – судьяларға және алқабилерге ұсынылған дәлелдемелерді бағалауда, қарастырылып отырған қылмыстың ерекшеліктерін анықтауда көмек көрсету болып табылады. Мысалы, сотталушы жәбірленушіні көкірек қуысының оң жақ бөлігіне соқтым деп сендіреді, ал оқиға орнын қарау хаттамасына қосылған мәйіт суретінде көкірек қуысының сол жақ бөлігінде орналасқан жарақат анық көрініп тұр. Бұл іске анықтылық енгізу үшін, суреттерді ұсыну керек.

Дәлелдемелердің қатыстылығын анықтау кезінде екіжақты қателіктер туады. Біріншіден, дәлелдемелер жүйесіне дәлелдеу пәнінің бір де бір элементімен байланыссыз мәліметтер енгізіледі. Екіншіден, іске қатысты дәлелдеме бұрыс түсініктемеге ие болады: ол шын мәнінде анықтау мүмкін емес фактімен байланысқа қойылады. Сонымен, айыптаушының тұлғасын сипаттап, оның жауапкершілігінің дәрежесі мен сипатына әсер ете алса да, айыпталушының бұрынғы сотталғандығы туралы факт кінәнің дәлелдемесі болып табылмайды [76, с. 56]. Алқабилерде мұндай мәселе тумайды, себебі олар сот отырысына дейін қылмыстық істің деректерімен танысу құқығына ие.

Тәжірибеде кездесетін іске қатысты іс жүзіндегі деректердің бұрыс түсіндірілген жағдайлары И.Б. Михайловскаяны дәлелдеменің қатыстылығы және оның іс бойынша мәні туралы мәселелерді ажырату қажеттілігі туралы қорытындыға әкелді. «Дәлелдеме мәнін анықтау, - деп жазады ол, - бұл осы дәлелдемемен нақты қандай фактілер анықталатынын, сол фактілердің басты фактімен арақатынасы қандай екенін нақты әрі анық белгілеу деген сөз».

Біздің ойымызша, мұндай ажырату жасау жөнсіз. Дәлелдеменің мұндай мағынадағы мәнін анықтау оның қатыстылығы туралы мәселенің шешімінің мәнін құрайды. Осылайша, дәлелдемелердің қатыстылығының талабы екі критерийден құралады: дәлелдемелермен анықталатын мән-жайлардың іс үшін маңызы, сол дәлелдемелердің сондай мән-жайларды анықтау үшін маңызы.

Р.С. Белкин «дәлелдеменің мәні» ұғымын дәлелдемелер жиынтығында қатыстыра отырып, және де «дәлелдеменің немесе дәлелдемелердің жиынтығының маңызын анықтау – бұл берілген дәлелдеме немесе берілген дәлелдемелердің жиынтығы ақиқатты анықтауда қандай рөлді ойнайтынын шешуді, дәлелдеме сапасын, оның дәлелдемелер жүйесіндегі құндылығын анықтауды білдіреді» деп пайымдай отырып, сол ұғымға басқа мағына береді.

Сонымен қатар, егер қатыстылық – бір дәлелдеменің сапалық сипаттамасы болса, онда күш – сандық сипаттама. Қатыстылық дәлелдеменің құрамы мен анықталуға жататын фактінің арасындағы байланыстың болуы туралы сұраққа жауап береді, күшті бағалау ол ізделіп жатқан фактіті қаншалықты нақты

анықтайтынын көрсетеді. Басқаша айтқанда, қатысты дәлелдеме белгілі бір күшке ие, ал қтаысты емесі – оған мүлдем ие емес [77, с. 122].

Біздің пікірімізше, дәлелдеменің қатыстылығын келесі жолмен анықтауға болады. «Дәлелдемелердің қатыстылығы – іс бойынша анықталып жатқан фактпен өзара әрекеттесу нәтижесінде иеленушімен алынған және сондықтан сол фактке сілтеу жасау қабілетіне ие болатын, зерттелетін нақты қылмыстық істің мән-жайларымен іс жүзіндегі деректердің объективті байланысын айқындайтын, дәлелдемелердің ішкі өздеріне тән қасиеті».

Азаматтық іс жүргізу заңнамасында дәлелдемелердің қатыстылығын анықтайтын норма бар: «Сот ұсынылатын дәлелдемелердің арасынан іс үшін маңызы бар дәлелдемелерді ғана қабылдайды». Бұл сот тәжірибесі үшін өте маңызды, себебі көп жағдайда әр түрлі іс жүзіндегі деректердің көптеген санынан шын мәнінде іс үшін маңызды мән-жайларды анықтауға қабілеттілерін таңдауға және зерттеуге міндеттейді.

Ал қылмыстық іс жүргізуде қатыстылық құқықтық емес, ғылыми категория. Занда қылмыстық істер бойынша өндірісте дәлелдемелердің қатыстылығын анықтайтын тиісті нұсқамалар ғана бар. Бұл кемшілік толықтырылуы тиіс. Дәлелдемелердің қатыстылығы туралы норманы «Дәлелдемелерді жинау» деп атап, ҚР ҚПК келесі редакцияда құру жөнді әрі қисынды болар еді: «Анықтаушы, тергеуші, прокурор және сот қылмыстық істің дұрыс тергелуі және шешілуі үшін маңызды мән-жайларды анықтайтын барлық дәлелдемелерді жинауға міндетті».

Дәлелдемелердің қатыстылығы талабының тәжірибелік мәні, бір жағынан, іс бойынша елеулі маңызы бар мән-жайларды және фактілерді жеткілікті шамада толық және жан-жақты анықтауды қамтамасыз етуде, ал екінші жағынан, іс деректерін дәлелдеу пәніне қатысы жоқ мәліметтермен толтырмауда және сол арқылы қылмыстық істі тергеуді және қарауды артық күрделендірмеуде болып табылады.

Орыс ғалымы Н.Н. Розин ХХ ғасырдың басында «дәлелдеуге жататын мән-жайлар іс жүргізу тұрғысынан жол берілетін дәлелдемелермен ғана расталуы керек» деп жазған.

Дәлелдемелердің жол берілетіндігі мәселесі 1958 жылғы одақтас республикалар Одағының Қылмыстық сот ісін жүргізу негіздерін және 1960 жылғы ҚазССР ҚІЖК әзірлеу және қабылдау кезінде ерекше өзектілікке ие болды, алайда жол берілушілік институтының өзі бұл заңнама актілерінде тікелей белгіленбеді. Қайсыбір дәлелдемені жол берілетін деп тану туралы қорытынды дәлелдеу үрдісін, дәлелдемелер ұғымын және басқа мәселелерді реттейтін қылмыстық іс жүргізу қағидаларын және ҚІЖК баптарының мазмұнын талдаудан туындап отыр.

Кеңестік және қазіргі кезеңдегі іс жүргізу әдебиетінде «дәлелдемелердің жол берілетіндігі» ұғымын анықтаудың әр түрлі тәсілдері байқалды.

М.С. Строгович пайымдағандай, дәлелдеменің жол берілетіндігі – бұл оның факт туралы мәліметтердің көзі ретінде сол фактті анықтаудың құралы болу қабілеті. Строгович дәлелдемелердің жол берілушілігі екі шартын

ажыратты: а) мәлімет көзінің заңда аталған белгілі бір шарттарға сәйкестігі; ә) бұл қайнар көздерін заңмен белгіленген белгілі бір іс жүргізу нысандарына айналуы.

Жол берілушілік деп Н.Н. Розин дәлелдеменің заңда аталған қайнар көзінен, немесе сол заңмен тікелей тыйым салынбаған қайнар көзінен алынғандығын түсінді [78, с. 127].

Г.М. Миньковскийдің пікіріне сәйкес, «іс бойынша жиналатын іс жүзіндегі ақпараттың жол берілетіндігінің келесідей шарттары бар: а) мәлімділік және оның шыққан жерін тексеру мүмкіндігі; ә) оны беретін және оны жинайтын тұлғалардың құзыреттілігі және хабардарлығы; б) дәлелдеудің жалпы ережелерін сақтау; в) толықсыздық пен бұрмалаудың болмауына кепілдік беретін белгілі бір түрдегі деректерді жинау ережелерін сақтау; г) жиналған ақпараттың істегі толықтылық және бекітілу нақтылығын кепілдендіретін ережелерді сақтау; д) оған жорамалдар мен болжамдарды қосудан бас тарту».

А.Ф. Соколов жол берілетіндікті «дәлелдеменің оның іс жүргізу нысанының тұрғысынан жарамдылығы» ретінде анықтайды. Бұл көзқарасты С.А. Шейфер де қолдайды. Ол дәлелдемелердің қайнар көзінің заңдылығы белгісін жол берілетіндіктің дербес шарты ретінде бөліп көрсетпейді, себебі оның пікірінше, «қылмыстық іс жүргізу теориясында дәлелдемелердің қайнар көздері немесе дәлелдеу құралдары деп аталатынның барлығы заңмен талап етілетін іс жүргізу нысаны болып табылады».

Авторалр дәлелдемелердің жол берілетіндігін оның тиісті іс жүргізу нысанымен дәлелді байланыстыратыны көрініп отыр. Алайда, олар тек бір ғана таным аспектісі туралы айтып отыр, ал жол берілетіндік талаптары таным аспектісінің дұрыстығын қамтамасыз ету мақсатында куәландырушы аспектісімен байланысты.

А.А. Костаков дәлелдемелердің жол берілетіндігінің үш критерийін ажыратады: іс жүзіндегі деректердің қайнар көзінің заңдылығы; іс жүзіндегі деректерді алу әдісінің заңдылығы; іс жүргізу деректерін бекітудің заңдылығы [79, с. 16]. Бұл жағдайда, біздің ойымызша, автордың іс жүзіндегі деректерді бекітудің дәлелдемелердің жол берілетіндігін реттейтін (жол берілетіндіктің үшінші қасиеті) негізгі ережелерінің мазмұнына органның немесе тұлғаның тиісті тергеу және сот әрекетінің өндірісін бастау құқығының болуын қосқаны негізделмеген. Бұл белгі (лауазымды тұлғаның біліктілігі) оны дәлелдемелердің жол берілетіндігінің дербес аспектісі ретінде бөлуге лайықты деп көрінеді.

В.М. Савицкийдің пікірінше, іс жүргізу теориясында «дәлелдемелердің жол берілетіндігі» терминімен әдетте факт туралы мәліметтердің (куәнің жауаптары, сарапшының қорытындысы және т.б.) қайнар көзінің іс үшін маңызды фактіні анықтау қабілетін белгіленеді». Мұндай анықтама дәлелдемелердің жол берілетіндігі ұғымына қарағанда, қатыстылық ұғымына неғұрлым жақын деп көрінеді. Қайтсе де, іс үшін маңызы бар фактілерді анықтау қабілеті дәлелдемені жол берілген деп тану критерийі болып табылады.

Н.М. Кипнистің айтуынша, «жол берілетіндік – бұл дәлелдемені іс жүзіндегі деректердің (мәліметтердің, ақпараттардың) қайнар көзінің заңдылығының тұрғысынан, сол қайнар көзіндегі іс жүзіндегі деректерді бекіту нысандарын қылмыстық іс жүргізу заңымен қарастырылған тәртіппен, яғни соған құқығы бар тұлғаның немесе органның осы тергеу әрекетінің нысандарын анықтайтын қылмыстық іс жүргізу заңын қатаң сақтай отырып, тергеу әрекетін жүргізу нәтижесінде алу әдістерінің тұрғысынан сипаттайтын дәлелдеме қасиеті» [80, с. 26].

Біздің ойымызша, дәлелдемелердің жол берілетіндігінің келтірілген нақтылаулары толық емес. Жол берілетіндік дәлелдемелердің ең маңызды қасиеттерінің бірі болып табылады. Бұл қасиеттің болуы іс жүзіндегі деректердің дәлелдеме болып есептелуіне мүмкіндік береді. Жол берілетіндік, ең алдымен, дәлелдеменің қайнар көзін, сонымен қатар, оны алу құралдарын, нысандары мен шарттарын сипаттайды. Ол факт туралы білім иесінің сипаттамасынан және оны алу шарттарынан, сонымен қатар дәлелдемелерді алу құралдары, әдістері мен шарттарынан құралады [81, с. 105].

Дәлелдеменің жол берілетіндігі бірнеше критерийден тұрады.

1. Мәліметтерді алудың қайнар көзіне жол берілген болуы керек.

ҚПК көрсетілген бұл қайнар көздердің тізімін толық деп есептеуге болады. Жол берілетіндік іс жүзіндегі деректерді алу әдісінің және кейбір шарттарының сипаттамасынан да тұрады. Бұл дәлелдемелердің анықтығын тексеріс үшін маңызды. Мұндай мәліметтерді алу үрдісінің өзі екі сипаттамадан тұруы мүмкін. Біріншісі – тұлға куә болып, ақпаратты алады және фактті тікелей қабылдайды. Ақпаратты алу үрдісі заңда арнайы көрсетілмейді, бірақ, куә көп жағдайда факттің өзін емес, басқа тұлғалардан алынған факт туралы мәліметтерді қабылдайды. Міне осы жерде дәлелдемелердің анықтығын білу үшін осындай мәліметтердің қайнар көзін анықтау қажет. Бұл ереже, әрине, маңызды және қажет. Сондықтан заңда куә өзінің хабардарлығының қайнар көзін көрсетуге міндетті деп белгілейтін ереже жазылған.

Дәлелдемелерді бағалау кезінде нақты бір тұлғаның факт туралы мәліметтерді баламалы, дұрыс қабылдап, бағалап және тапсыру мүмкіндігі туралы мәселе туады. Мәселен, Н. ісі бойынша сот отырысында бірқатар куәлардың сотқа дейінгі тергеп-тексеруде берген түсініктері алынып тасталды. Аталған куәлар – қылмысты өз көзімен көргендер – сотталушымен және жәбірленушімен спирттік ішімдіктерді ішкені анықталды. Қылмыстың орын алу сәтіне қарай олар қатты мас күйінде болды. Оларға мәлім қылмыстың мән-жайлары туралы олар сол күні, олар мас емес күйде болмаған кезде сұралды. Мұны олар сот отырысында да растады. Сондықтан сот бұл тұлғалар олардың физикалық күйіне байланысты куәлар ретінде сұрала алмаған деп танып, олардың түсініктерін алдын ала тыңдау барысында алқабилердің зерттеуі үшін жол берілмейтін деп таныды [82, с. 3].

Тұлғаның белгілі бір мінездемесі де керек. Яғни, айыпталушының қорғаушысы, өкілі және жақын туыстары, діни қызметкерлер туралы сөз болып отыр.

Заң шығарушы: а) куәның хабардарлығын сипаттайтын белгілі бір жағдайларға; ә) куәның фактілерді дұрыс қабылдау мүмкіндігіне; б) куәның сот ісін жүргізудегі ерекше жағдайына; в) куәның айыпталушымен туыстық қатынасына негізделген ерекшеліктер жасайды. Екі соңғы негіздеме зерттеуді қажет ететіні анық. Куәлік түсініктердің жол берілетіндігі мәселелік сипатқа ие және өзінің шешімін талап етеді деп айтуға болады.

Дәлелдемелердің өзге қайнар көздеріне келсек, олардың заңмен белгіленген тізімге кіруі оларды жол берілетін деп танытады. Заңды қайнар көздеріне тиесілі болу дәлелдемелердің жол берілетіндігінің сөзсіз элементі болып табылады. Бұл қылмыстық іс жүргізудің іргелі талаптарының бірі, себебі ақиқатты анықтау, өзге ұстанымдық қағидалардан басқа, дәлелдемелерді жинау құралдары мен нысандарының қатаң тізімінің қажеттілігімен шартталған. Дәлелдеу тәжірибесі заңда көрсетілген қайнар көздерінің тізімін жетілдіру және ықтимал өзгеріс жасау бойынша (мәселен, оған жедел іздестіру жолымен алынған деректерді қосу) зерттеулерді қажет ететіні де сөзсіз.

Иттің адамды иісі бойынша «тануының», сонымен қатар одорология – иістер туралы ғылымның нәтижелерінің дәлелдеуші мәні туралы пікірмен келісуге болмайды [83, с. 41].

Іс үшін маңызды, бірақ заңда көрсетілмеген кез келген мәліметтердің қайнар көзін пайдалану міндетті түрде дәлелдемені жол берілмейтін деп тануға әкеледі.

Д.В. Зеленский тұлғаға ақпарат иесі ретінде қойылатын қайнар көзінің заңдылығының бірнеше талаптарын бөліп көрсетеді:

- ақпарат иесінің анықтылығы. Бұл міндетті критерий фактілер туралы материалдық тасымалдауыштарына да қатысты;

- тұлғаның оған шынайы ақиқаттылықтың фактілерін дұрыс қабылдауға, бағалауға және олар туралы дұрыс түсінік беруге мүмкіндік беретін оның психикалық қасиеттері және жағдайы;

- қылмыстық іс жүргізу заңында көрсетілген тұлғаның айрықша құқықтық мәртебесі – заңмен белгіленген ақпарат иесі;

- тұлғаның сезіммен, айыпталушымен жақын туыстық қатынастармен айқындалатын әлеуметтік мәртебесі [84, с. 29].

2. *Дәлелдемелердің жол берілетіндігінің екінші талабы – оларды алу тәсілдерінің, әдістерінің заңдылығы.* Ең алдымен, дәлелдеме заңмен белгіленген тергеу (сот) әрекеті арқылы алынуы тиіс.

Қолданыстағы заңнаманы және іс жүргізу әдебиеттерін талдау дәлелдемелерді жинаудың (алудың) барлық әдістерін «іс жүргізу әрекеті» ұғымымен біріктіруге болады деп көрсетеді. Ол: а) тергеу (сот) әрекетінен; ә) заттарды және құжаттарды талап етуден; б) тексеруді (ревизияны) тағайындау туралы талаптан; в) іс жүргізу қатысушыларының, азаматтардың және ұйымдардың дәлелдемелерді ұсынуынан тұрады.

Кейбір авторлар заттарды және құжаттарды талап ету, тексеруді (ревизияны) тағайындау туралы талапты, іс жүргізу қатысушыларының, азаматтардың және ұйымдардың дәлелдемелерді ұсынуы сипатының

дербестігін мойындамайды, «дәлелдемелерді алудың бұл тәсілдері тергеу әрекетінен тыс емес, соның аясында жүзеге асырылады» деп атап өтіледі [85, с. 15].

Заң шығарушы заттарды және құжаттарды ұсыну талаптарын, тексеруді (ревизияны) тағайындау туралы талаптарды, іс жүргізу қатысушыларының, азаматтардың және ұйымдардың дәлелдемелерді ұсынуын тергеу әрекеттеріне жатқызбайды. Сонымен қатар, осындай әрекеттерді жүргізу нәтижесінде алынған іс жүзіндегі деректерге дәлелдеуші мәнді беру мүмкіндігіне сілтеме заң шығарушының сол әрекеттерді дәлелдемелерді жинау әдістеріне жатқызатынынан туындайды. Осы әрекеттердің нәтижесінде алынған деректер заттай айғақтар ретінде іске қосылуы керек.

Қазір нормативті түрде бекітілген тергеу және сот әрекеттерінің шеңбері келешекте кеңейтіліп, жетілдірілетін болады. Бірақ, кезінде М.М. Гродзинский дұрыс атап өткендей, жаңа алу әдісі толығымен өріс жайып, барлық өзіне тән белгілерге ие болмайынша, ол белгілі тергеу әрекеттерінің түрі ретінде қарастырылып, нормативтік-танылған түрге жамылатын болады, содан кейін ғана, және әрине, заң шығарушы оның тергеу әрекеті ретіндегі дербестігін таныған жағдайда, дәлелдемелерді алудың дербес құралы ретінде бола алады [13, с. 61].

Қазіргі таңға дейін дәлелдеу құқығының теориясында түсініктерді орнында тексеру хаттамасын дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде жол берілетіндігі туралы мәселе даулы болып қалып отыр. 350 қылмыстық істі ішінара зерттеу көрсеткендей, олардың ішіндегі 63 істе жауаптарды олар алынған орнында тексеру хаттамасы болды. Тергеу әрекетінің өзі тергеу тәжірибесінің ережелері бойынша, не болмаса жауап алу өндірісінің ережелері бойынша жүргізілді. Аталған хаттамаларға «айыпталушы К. Қалған патрондарды қайда тығып қойғанын көрсетеді» деген сияқты түсініктемелері бар сурет кестелері қосылған. Біз заңмен, заңды көрсетілген тәртіп бойынша қарастырылмаған қайсыбір тергеу әрекетінің өндірісі өздігінен жол берілмейтіндігіне сенеміз. Дәлелдемелерді алу үрдісі заңмен қарастылыған нысанға ие болу керек, яғни қай тергеу әрекетінің ережелері бойынша жасалса, сол тергеу әрекетінің атымен аталу тиіс [86, с. 9]. Мысалы, оқиға орнында жауап алуды жасау үшін бару туралы жазылған «айыпталушыдан жауап алу хаттамасы».

Осы позицияны ұстана отырып, П.А. Лупинская былай дейді: «Заңмен көзделмеген тергеу әрекетін жүргізу фактісінің өзін заңды деп тануға болмайды» [87, с. 23].

3. Дәлелдемелердің жол берілетіндігі оларды алудың іс жүргізу тәртібін сақтауды талап етеді [88, с. 14].

С. Некрасовтың «ҚІЖ нормалары тергеу әрекетінің хаттамасына қандай да бір атау беруді талап етпейді» деген пікірлері қарсылық тудырады [86, с. 9].

ҚПК сәйкес, қылмыстық іс жүргізу заңымен белгіленген сот ісін жүргізудің тәртібі барлық қылмыстық істер және барлық соттар, прокуратура, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді және анықтау органдары үшін бірыңғай және

міндетті болып табылады. Заң шығарушы іс бойынша іс жүргізуді жүргізіп жатқан тұлғадан дәлелдемелерді алу үшін заңда көрсетілген тергеу әрекеттерін пайдалануды талап етіп қана қоймай, сонымен қатар, әрбір тергеу әрекетін жүргізу тәртібін белгілейді. Бұл ретте тергеу әрекеттерінің өндірісін реттейтін ережелерде қылмыстық іс жүргізу заңының келесі нормаларын шартты түрде бөліп көрсетуге болады:

1) ҚР Конституциясы былай дейді: «Ешкім өзіне-өзі, жұбайына (зайыбына) және заңмен белгіленген шектегі жақын туыстарына қарсы айғақ беруге міндетті емес» [1]. Бұл айыпталушының жақын туысы оның сол айыпталушыға қарсы түсінік беру немесе бермеу ниетін анықтамайынша сұрала алмайды және қылмыстық жауапкершілік туралы ескертіле алмайды дегенді білдіреді.

2) ҚР Конституциясына, осымен қатар ҚР ҚПК сәйкес, сезіктіге және айыпталушыға қорғану құқығына кепілдік беріледі.

Соңғы жылдардағы қылмыстық істер бойынша сот тәжірибесінің бізбен жасалған талдауы қорғалу құқығын бұзуға байланысты үкімдер іске асырылмаған келесі негізгі оқиғаларды анықтауға мүмкіндік берді:

- іске қатысуға рұқсат алған адвокаттарды айыпталушының қатысуымен тергеу әрекеттерінің өндірісі жүргізілгені туралы құлақтандырмау;

- айып тағу кезінде және кәмелет жасқа толмаған айыпталушыдан сұрау алғанда қорғаушының қатысуы қамтамасыз етілмеуі;

- қорғаушыдан бас тарту егер оның іске қатысуының нақты мүмкіндігі болған жағдайда ғана орын алуы мүмкін;

- сотталушының екінші қорғаушыны шақыру туралы өтінішін қанағаттандырмау заңды қатаң бұзу болып танылды;

- сотталушылардың түсініктерінің арасында қарама-қайшылықтар болғанда оларды бір қорғаушының қорғауы.

3) ҚПК сәйкес, сот, прокурор, тергеуші, және анықтауды жүргізуші тұлға іске қатысатын тұлғаларға олардың құқықтарын түсіндіруге және сол құқықтарды жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру қылмыстық істі бастағаннан кейін ғана және арнайы уәкілетті лауазымды тұлғамен жүргізілуі мүмкін. Бірқатар жағдайларда тергеу әрекеттерінің өндірісінде куәгерлер қатысуы керек. Әрине, олардың қатысуы тергеу әрекетін, дәлелдемелерді алу үрдісінің өзін ұйымдастырушылық жағынан күрделендіреді. Алайда куәгерлерден бас тарту тергеу әрекеттерінің және алынған дәлелдемелердің құрамының объективтілігіне және жан-жақтылығына күмән туғызады [89, с. 6]. Қазіргі кезде қоғамдағы құқықтық сананың шынайы деңгейі толығымен тек тергеу субъектісіне ғана сеніп, оған дәлелдемелерді куәгерлерсіз жинау құқығын беруге мүмкіндік бермейді. Дәл сол себептен, ұйымдасқан қылмыспен күрес туралы заң жобасының ережесімен келісу қиын, онда ұйымдасқан қылмыстар туралы істер бойынша тергеу әрекеттерін прокурор қатысқан жағдайда куәгерлердің қатысуынсыз жүргізу ұсынылады немесе бейнежазба жасалады [90, с. 18].

Біздің ойымызша, қазіргі таңдағы азаматтарды куәгерлер ретінде тарту қиындықтарын заңнамалық шешім жолымен жеңуге болады. Куәгерлерді еркін таңдаумен қатар оларды халық қосшы билері сияқты сайлау немесе алқабилер сияқты таңдау жасау ұсыныстары назар аударарлық, алайда, қазіргі заманауи уақытта бұл өте қиын. Куәгерлерден басқа, заңмен қарастырылған тұлғалардың қатысуы міндетті: заңды өкілдердің, кәмелетке толмаған жастардан жауап алғанда мұғалімдердің, қажетті жағдайда аудармашының, бұларсыз алынған дәлелдемелерге жол берілмейді. Тергеу әрекеттеріне заңда тікелей көрсетілмеген, бірақ қатысуы қылмыстық іс жүргізу заңнамасының өзге нормаларынан туындайтын өзге тұлғалардың қатысуы туралы мәселе пайда болады. Көп жағдайда анықтау органының жұмысшылары тінту, оқиға орнын қарау, мүлікке тыйым салу және басқа да тергеу (сот) әрекеттерінің өндірісіне қатысады. Олардың қатысуы тергеушіге көмек көрсету туралы құқықтық нормадан туындайды. Тергеушінің бұл туралы жазбаша нұсқауы керек пе? Жоқ деп ойлаймыз. Себебі көмек көрсету туралы құқықтық норма тергеу және іздеу әрекеттерінің өндірісі туралы тапсырмамен немесе нұсқаумен салыстырғанда, жазбаша нысанды қажет етпейді. Бұл алынған дәлелдемелердің жол берілетіндігіне әсер етпейді.

4) Тергеу әрекетінің құрамы қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нұсқамаларына сәйкес келуі тиіс. Бұл міндетті талап, оны орындамау дәлелдемелердің жол берілетіндігіне әкеліп соқтырады. Мысалы, танылып жатқан тұлға танушы тұлғаға мүмкіндігінше танылып отырған тұлғаға сырттай ұқсас басқа тұлғалармен бірге көрсетіледі. Біздің ойымызша, заңның бұл талабы түбегейлі және оның мәні жиналған дәлелдемелердің іске жататындығын анықтауда шешуші болып табылады.

5) ҚІЖК 390 бабына сәйкес бірінші инстанцияның соты істі қарастырған кезде іс бойынша дәлелдемелерді тікелей зерттеуге міндетті және үкімді сот отырысында зерттелген дәлелдемелерге ғана негіздеу құқығына ие.

6) ҚР Конституциясына және ҚПК сәйкес, сот әділдігі тараптардың құқықтарының заң және сот алдындағы бәсекелестігі мен теңдігі бастамаларында жүзеге асырылады.

Бұған қоса, дәлелдемелерді алу құралы ретінде пайдаланылатын нақты іс жүргізу әрекетінің іс жүргізу нысанының құрамдас бөлігі болып табылатын нормаларды бөліп көрсетуге болады.

Іс жүргізу әрекеттерінің заңдылығының жалпы кепілдіктері осындай. Әрбір кепіл тиісті іс жүргізу әрекетінің құрамдас бөлігі болып табылады.

4. Дәлелдемелердің жол берілетіндігі оларды бекітудің іс жүргізу нысанының талаптарын сақтаумен анықталады.

Жол берілетіндікке үміткер болу үшін, дәлелдеме заңмен көзделген актілерде бекітілуі тиіс. Қазіргі таңда дәлелдемелерді бекітудің көптеген нысандары бар: негізгі - жазбаша (хаттама); барлық қалғандары - дыбыстық (дыбыстық жазба), кейіптік (фотосурет, киносурет), заттық (көшірме бедерлер, баспа таңбалар) [91, с. 36] және басқа да қосымшалар. Жазбаша құжат дәлелдемелердің жол берілетіндігі үшін міндетті барлық қажетті

деректемелерден тұруы маңызды: қатысушыларға олардың құқықтарын, міндеттерін, жауапкершілігін түсіндіруге; тергеу әрекетінің сипаттамасына; тергеу әрекеті аяқталған соң тергеушінің хаттаманы құруына; әрекетке қатысушылардың және басқа тұлғалардың (сарапшылардың, мамандардың) қол қоймас бұрын хаттамамен танысуына нұсқама, сонымен қатар деректерді бекітудің қосымша құралдарының деректемелері. Хаттамада міндетті түрде ғылыми-техникалық құралдарды қолдану, алынған іздер және өзге нысандар, оларды мөрлеу туралы мәлімет көрсетілу тиіс.

Бұл талаптарды бұзу заңды қатаң бұзушылық деп танылады және дәлелдемелерді жол берілмейтін деп тануға әкеледі. Мысалы, тергеушінің тағылған айыпты өз қолымен растамауы [91, с. 40].

Белгілі болып отырғандай, қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдемелерді алу тәртібінің кез-келген бұзушылықтарын олардың жол берілмейтіндігінің негізі деп санайды. Демек, бұл мәселе ары қарай зерттеуді қажет етеді. Іс жүргізу заңын бұзу – бұл оның талаптарынан кез-келген ауытқу. Мысалы, куәдан жауап алу хаттамасында сол тергеу әрекетінің аяқталған уақытын жазбау да іс жүргізу заңын бұзу болып табылады. Бірақ, бұл дәлелдеме жол берілмейтін бола ма? Олай емес деп ойлаймыз. Яғни, іс жүргізу заңының талаптарын кез-келген бұзылуымен алынған дәлелдеменің жол берілмейтіндігі туралы заңның бір мағыналы талабы түсініктемені қажет етеді.

Бұл мәселеге қатысты әр түрлі көзқарастар бар. Мәселен, кейбір заңгерлер былай есептейді: «Егер іс жүзіндегі деректер сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында заңмен белгіленген нысанды бұза отырып алынған болса, мұндай деректер іс жүргізу бұзушылықтарының сипатына тәуелсіз дәлелдемелердің мәніне ие болмайды, себебі оларды анықтау және табу нысаны бұл деректерді анықтықтан айырады»

Қарама-қайшы ұстаным бойынша «ешқандай бұзушылықтар қарастырылған дәлелдемелердің қайсыбірін бағалаусыз қалдыруға, оның жол берілмейтіндігін жоққа шығаруға негіз бермейді» [47, с. 118].

Үшінші көзқарастың жақтастарының пікірінше, заң іс жүргізу ережелерін бұза отырып жасалған тергеу әрекеттерінің нәтижелерінің жол берілетіндігі туралы мәселенің барлық жағдайлар үшін бірыңғай шешімін құрамайтындықтан, дәлелдемелерді жинаудың іс жүргізу нысанын бұзу дәлелдемелерді дәлелдеу саласынан бірден шығарылуына әрқашан әкеле бермейді» [47, с. 119], яғни іс бойынша дәлелдемелердің жол берілмейтіндігіне әрқашан әкелмейді.

Мысалы, А.М. Ларин «дәлелдеме заңды формальды түрде емес, елеулі бұзудың нәтижесінде жол берілмейтін болады» дегенге сүйенеді [92, с. 43].

Заң қылмыстық іс жүргізу заңының елеулі бұзушылықтарын үкімді болдырмау үшін негіз ретінде қарастыратынын ескере отырып, іс жүргізу нысанының кез-келген бұзушылықтары, іс жүргізу бұзушылығының сипатына тәуелсіз, дәлелдеменің жол берілмейтіндігін білдіретіндігін тануға болмайды. Басқа жағынан, қарама-қарсы көзқараспен келіспеуге де негіз жоқ, себебі заң

бірқатар жағдайларда белгілі бір түрдегі дәлелдемелердің жол берілмейтіндігіне тікелей нұсқайды.

Сондықтан, дәлелдеменің жол берілетіндігі туралы мәселені шешкен кезде, іс жүргізу нысанының қандай бұзушылығы орын алғандығына және ол бұл жағдайда дәлелдеменің жол берілетіндігін бірден жоққа шығаруға әкелетініне не әкелмейтініне – басқа қайнар көздерді пайдалану арқылы қателікті жою немесе жіберілген кемшіліктерді толтыру мүмкін болатынына не болмайтынына сүйенген жөн.

Мысалы, куәгерлердің қатысуымен жүргізілген тергеу әрекеттерінің хаттамаларында кемшіліктер болған жағдайда, куәгерлер куә ретінде сұрала алады. Мысалы, хаттаманың жеке парағында куәнің қолтанбасының жоқтығы куәдан қосымша жауап алу арқылы толықтырыла алады. Жауап алу хаттамасында күннің (датаның) жоқтығы басқа құжаттармен, мәселен, тергеушіге шақыру қағазымен расталуы мүмкін. Куәнің фамилиясын дұрыс көрсетпеу де тиісті анықтамамен нақтылануы мүмкін. Егер куә жалған түсініктерді беру үшін жауапкершілік туралы ескертілмеген болса, одан осы ережені сақтай отырып қосымша жауап алу қажет.

Біздің ойымызша, тергеу әрекеттерін жүргізу немесе сол іс жүзіндегі деректердің толықтығы мен нақтылығын басқа әдіспен тексеру мүмкін болса ғана жіберілген бұзушылықтарды «түзету» әдісі қолданыла алады. Басқаша айтқанда, әрбір нақты жағдайда жіберілген қателіктің дәлелдеменің жол берілетіндігіне әсерінің салдарын бағалау қажет. Егер қайта тергеу әрекетін жүргізу теріске шығарылса немесе кемшіліктерді басқа әдістермен толтыру мүмкін болмаса, таптырмайтындық және орны толмастық нәтижелердің дәлелдеуші күшін әлсіретпейді, жалпы дәлелдемелердің жол берілмейтіндігін білдіреді [13, с. 32].

5. Жол берілетіндік сонымен қатар дәлелдемелердің тиісті тұлғамен (тергеушімен, судьямен және т.б.) алынуын көздейді.

Дәлелдемелердің жол берілетіндігін оларды жинауға және бағалауға уәкілетті субъект анықтайды. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде мұны анықтау органы, тергеуші, прокурор жүзеге асырады. Іс жүргізудің басқа да қатысушылары: жәбірленушілер, сезікті, айыпталушы, олардың қорғаушысы, азаматтық талапкер, жауапкер және олардың өкілдері бұл құқыққа ие емес. Алайда олардың дәлелдемелердің жол берілетіндігі туралы пікірі алдын ала сипатта болады. Жол берілетіндікті іс бойынша іс жүргізу шешімдерін қабылдауға уәкілетті тұлға анықтайды: сол істі тергейтін немесе тергеуді қадағалауды жүргізіп жатқан тұлға. Сот қарауына келетін болсақ, мұнда барлық аталған тұлғалар қайсыбір дәлелдеменің жол берілетіндігі туралы пікірге ие бола алады. Жол берілетіндік туралы мәселені сот шешеді.

«Тергеу әрекеттерінде ақпарат иесі объект (материалдық текті немесе адам) болады. Іс жүзіндегі деректерді баламалы айқындау үшін, дәлелдемелерді жинайтын тұлға белгілі бір іс бойынша өндірісті жүргізуге уәкілетті болуы керек. Дәлелдемелердің жол берілетіндігі үшін бұл міндетті» [84, с. 34].

Қолданыстағы заңнама тергеуді жүргізуші тұлға тергеу әрекеттерін келесі жағдайларда орындай алады деп белгілейді: 1) қылмыстық іс өз іс жүргізуіне, тергеу туралы ережелерді сақтай отырып қабылданады немесе берілген тұлға тергеу тобының құрамына енгізілгенде; 2) басқа тергеушінің жеке тапсырмасы болғанда; 3) тұлға прокурордың немесе тергеу бөлімінің бастығымен оның өндірісінде жоқ іс бойынша бір реттік жеке тергеу әрекетін орындауға жазбаша үкімімен тартылған жағдайларда.

Тергеу бөлімінің бастығы және прокурор, өз құзыреті шегінде, анықтауды және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуге қатысуға және қажет болған жағдайларда кез-келген іс бойынша толық көлемде тергеу әрекеттерін немесе тергеуді жеке басымен жүргізуге құқылы.

Сот (судья) сот отырысы ашылып, сот тергеуі басталғаннан кейін сот әрекеттерін (сот тергеуін) жүргізуге құқылы. Қарсылық білдіру үшін негіздің болмауы іс жүргізуге уәкілетті барлық субъектілер үшін ортақ белгі болып табылады. Бұл жағдайда ҚР Конституциясында бекітілген азаматтың заңмен соттылығы белгіленген сотта немесе судьяға оның ісін қарастыруға құқығын ескеруі қажет. Құқықтану әдебиеттерінде көрсетілгендей, қазіргі кезде «соттылық азаматтың заңды судьяға, немесе «өз» судьясына субъективті құқығының белгілеріне ие болды» [93].

Нәтижелерін іс жүргізу заңы өзге құжаттарға жатқызатын түрлі тексерулерді жүзеге асыратын тұлғалар үшін де аталған мән-жайлар: уәкілеттілік, істің шешілуіне жеке басының мүдделілігі және сол істі тергеумен байланыс өте маңызды. Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңында мұндай тексеру әрекеттерінің тәртібі туралы нұсқамалар жоқ. Сонымен қатар, қылмыстар санының өсуі тергеу әрекеттерінде мамандарды, сонымен қатар қызметтік ведомстволық және ведомство үстінен тексерістерді жүргізетін лауазымды тұлғаларды пайдалану көлемдерінің өсуін объективті түрде шарттайды. Соңғыларының нәтижелері мазмұны тергеу және сот талқылауы жағдайында сот дәлелдемесі болып табылатын актілерде, қорытындыларда, хаттамаларда және өзге құжаттарда жинақталады. Қызметтік тексеру (ревизия, өндірісте оқыс оқиғаны тергеу) тәртібін бұзу, тексеру субъектілерінің біліксіздігі және жеке мүдделілігі дәлелдемелер ретінде жиналған іс жүзіндегі деректердің жол берілмейтіндігіне әкелуі тиіс екені айқын. Бұл үшін аталған мәселелердің тиісті іс жүргізушілік реттелуі қажет.

Қызметтік тексерістерді реттейтін қазіргі заңнама осы жолмен келе жатыр.

Жоғарыда аталғанға байланысты, мүдделі тұлғамен жиналған іс жүзіндегі деректер дәлелдемелер ретінде жол беріле алмайды деген қорытынды жасай аламыз. Қайнар көзінің заңдылығы, оның қылмыстық іс жүргізу заңында міндетті аталуынан басқа, өзара байланысқан факторлардың тобымен де анықталады. Олар, ең алдымен, дәлелдемелерді жинау субъектілеріне қатысты.

«Дәлелдемелерді алатын тұлғалар: а) белгілі бір құқықтық мәртебеге ие болу (тергеуші, судья, сарапшы және т.б.); ә) қылмыстық істің шешілуіне мүдделі болмау; б) осы істі тергеуге немесе белгілі бір іс жүргізу әрекеттерінің жүргізілуіне уәкілетті болуы тиіс» [84, с. 66].

б) *Жол берілетіндік тұлғаның құқықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін сақтаусыз мүмкін емес* [81, с. 105].

ҚР Конституциясына сәйкес «адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық болып табылады. Адам мен азаматтың құқықтарын және бостандықтарын тану, сақтау және қорғау – мемлекеттің міндеті». Бұл құндылықты сезінуге сүйене отырып, алдауға негізделген, қоқан-лоқы, бопсалаумен байланысты, психикалық және физикалық қорлаумен түйіндес, тұлғаның жеке басын масқаралайтын, тұлғаның опасыз ниетін, надандықты пайдаланатын, іс жүргізу қатысушыларының ырымшылдығын, олардың діни сенімдерін пайдаланатын және т.б. дәлелдемелерді алу тәсілдері мен әдістерін жол берілетін деп айту мүмкін емес.

Н.А. Селиванов жол берілмейтін дәлелдеменің келесі мысалын келтіреді: «Өз әйелін өлтірген айыпталушы қамауда болып, құрбанның көзін зерттеу жолымен өлтірушінің суретін анықтау мүмкіндіктеріне қатты қызығушылық танытты. Бұл туралы біліп, тергеуші адам көзін суретке түсіріп, көз суретіне айыпталушының портретін қойып, монтаждалған суретті айыпталушыға кезекті жауап алу кезінде көрсетті де, нәтижесінде одан кінәсін мойындауды алды» [94, с. 25].

Дәлелдемелерді алу кезінде «жеке тұлға, атап айтқанда, оның интимді өмірі туралы мәліметтердің дәлелдеу пәніне қатысы туралы мәселе айрықша назарды талап етеді» [95, с. 28]. Жеке өмір, абырой, ар-намыс, жақсы ат, іскерлік бедел – мұның барлығы адам қандай әлеуметтік құндылықты білдіретініне (ол жәбірленуші немесе айыпталушы болсын) қарамастан қорғалуға жатады.

Алқабилер сотының қатысуымен қылмыстық істерді қарастыру кезінде заң шығарушы тараптардың сот қарауынан жол берілмейтін дәлелдемелерді алып тастауды даулау мүмкіндігін қарастыратындықтан, дәлелдемелердің жол берілетіндігі мәселелері кейде өте өзекті болады. Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде жиналған дәлелдемелердің жол берілетіндігін тексеру және жол берілмейтін дәлелдемелерді қараудан алқабилердің тарапынан алып тастауы істі алдын ала тыңдау міндеттерінің бірін құрайды. Дәлелдемелердің жол берілмейтіндігі туралы мәселе сот қарауында да шешіле алады. Алдын ала тыңдау барысында дәлелдемелерді алу кезінде заңның бұзылу фактісін анықтай отырып, сот тараптың өтінішінсіз де өз бастамасы бойынша дәлелдемені жол берілмейтін деп танып, оның сотта зерттелуін тоқтата алады. Дәлелдемелерді жол берілмейтін деп тану туралы өтініштер бойынша шешімдер бірден қабылданады және хаттамаға енгізіледі. Дәлелдемелердің жол берілмейтіндігі туралы мәселені уақтылы және дұрыс шешу олардың сот тергеуінде зерттелуінің алдында орын алуы керек және соның көмегімен заңды бұзу арқылы алынған дәлелдеменің алқабилердің сенімінің қалыптасуына ықпалын теріске шығаруы керек.

«Дәлелдемені жол берілмейтін деп тану дәлелдемелерді жинаудың және бекітудің белгіленген тәртібін бұзу кезінде әрекетке енетін іс жүргізу санкциясы болып табылады» [96, с. 39].

ҚР Конституциясына сәйкес, «сот әділдігін іске асыру кезінде заңды бұзу арқылы алынған дәлелдемелерді пайдалануға рұқсат берілмейді» [1]. Демек, кез келген жол берілмейтін дәлелдеме теріске шығарылу тиіс және айыптау негізіне (сонымен бірге, ақтау негізіне де) алына алмайды. Осыған байланысты, В.М. Савицкийдің келесі пікірін даусыз деп есептейміз: «...қайсыбір дәлелдеменің жол берілетіндігі туралы мәселені сол дәлелдемені айыпталушының өтірігін ашу, оның кінәсін ратсау және соттау үшін қолданғанда ғана қойған дұрыс. Егер тиісті ережелерді бұзу арқылы алынған дәлелдемелер кінәсіздікті немесе айыпталушының кінәсінің аз дәрежесін қорғау, оның кінәсін жұмсарту үшін пайдаланылса, тергеуші, анықтаушы, прокурор және сот мұны көңілге алуы керек, себебі бұл дәлелдемелер өздігінен дәлелдемелерді қажет етпейтін жағдайдан, айыпталушының кінәсіздігінен басқа ешнәрсені дәлелдемейді» [81, с. 107].

Бұл пікірмен келісу қиын. Біздің ойымызша, жол берілмейтін дәлелдеме ештеңені дәлелдемейді және дәлелдей алмайды, ал кінәсіздік презумциясы әрекет еткенде кінәсіздікті дәлелдеу қажет емес.

Жол берілетіндік сот ісін жүргізуде дәлелдеменің қызмет етуінің алғашқы және қажетті шарты, оның міндетті сипаттамасы болып табылады. Жол берілмейтін дәлелдемелер қатысты және анық бола алмайды, яғни, соңғыларын анықтау үрдісінің өзі мағынасыз болады.

Осылайша, жол берілетіндік деп жиналған дәлелдемелерді қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесіне енгізіп, оларды қылмыстық істің іс жүзіндегі мән-жайларын, тұлғаның кінәлілігін немесе кінәсіздігін анықтау үшін пайдалануға мүмкіндік беретін іс жүзіндегі деректерді алу, зерттеу, процессуалдық ресімдеу әдістерінің қылмыстық іс жүргізу заңымен анықталған сипаттамасы аталады.

Бұл толықтыруда қылмыстық іс жүргізу және сот тергеу тәжірибесінде кеңінен қолданылатын «дәлелдемелердің жол берілетіндігі» терминінің жоқтығына қарамастан, ол қылмыстық іс жүргізуде дәлелдемелердің жол берілетіндігі туралы құқықтық нұсқаудың негізін құрайды деп айтуға болады. Бірақ ол нақтылауды қажет етеді [81, с. 107].

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қылмыстық процесстік кодексті келесі мазмұнда толықтыруды ұсынамыз: «Дәлелдемелердің жол берілетіндігі»: «Қылмыстық іс үшін, сонымен қатар олардың процессуалдық бекітілуі үшін маңызы бар мән-жайлар туралы іс жүзіндегі деректердің дерек көздеріне, субъектілеріне, шарттары мен алу әдістеріне қатысты осы Кодекстің талаптарына сәйкес келетін дәлелдемелер жол берілетін деп танылады.

Іс жүзіндегі деректерді жинау кезінде заң талаптарын елеулі бұзу дәлелдемелерді жол берілмейтін деп тануға әкеледі.

Қылмыстық іс жүргізу заңын елеулі бұзулар болып: 1) іс жүзіндегі деректерді тергеу әрекеттерін жүргізуге құқығы жоқ тұлғалардың алуы; 2) іс жүзіндегі деректерді заңда қарастырылмаған қайнар көздерден алу; 3) іс жүзіндегі деректерді қылмыстық іс жүргізу заңымен қарастырылмаған әдістермен және тәртіппен алу; 4) іс жүзіндегі деректерді оларды бекітудің іс жүргізу нысанының талаптарын сақтамай алу; 5) тергеу әрекеттерін

азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын, сонымен қатар айыпталушының және сезіктінің қорғану құқығын бұза отырып жүргізу танылады.

Біздің ойымызша, жол берілетіндікті анықтау арқылы қылмыстық сот ісін жүргізудің дұрыстығын анықтау қиын немесе мүмкін емес. Дәлелдемелердің теріске шығарылатыны жол берілетіндіктің мәні болып табылады. Демек, жол берілетіндік дәлелдеу жүйесіне іс жүргізу мағынасында дәлелдеме болып табылмайтын деректердің енуіне кедергі болатын тосқауыл рөлін ойнайды.

Дәлелдемелердің анықтығы туралы мәселеге деген қызығушылық Ресейде 1864 жылғы Сот реформасымен тудырылған жаңалықтарға байланысты өте күрделі бола бастады. Бұл реформа сот алқабилерін енгізді және Ресей ағылшын-саксондық құқық жүйесінде қолданылатын дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша еркін бағалауға қатысты болды.

Анықтықтың бастапқы түсініктемесі ықтималдықтың немесе дәлелдемелерді бағалайтын тұлғаның фактілердің болуына немесе болмауына деген субъективті сенімділігінің белгілі дәрежесімен шектелді. Біздің ойымызша, мұнда анықтықтың объективті критерийлерінің дәлелдемені бағалайтын тұлғаның субъективті пікірімен алмастыру орын алды. Тәжірибе жүзінде, анықтыққа деген мұндай көзқарас факт шын мәнінде дұрыс немесе бұрыс екеніне қарамастан, судьяларды сол факттің бар болуына сендіретін дәлелдеме немесе дәлелдемелер жиынтығы анық болып танылады дегенді білдірді. Мұндай позиция адамды соттау үшін оның шын мәнінде кінәлі болуы міндетті емес – судьяға ұсынылған дәлелдемелердің негізінде судьяның оның кінәлі екендігіне сенуі жеткілікті болғандығына әкелді.

Шынымен де, бұл ұғымға субъективті мағынаны философия береді, ол «анықтықты» «түсінікке негізделген және кез-келген күмәнді теріске шығаратын сенім» деп түсіндіреді [97, с. 149]. Алайда орыс тілінде «анықтық» сөзінің мағыналық мәні бұл ұғымға субъективті мағына бермейді. «Анықтық» ұғымы фактілер туралы мәліметтердің әртүрлі дерек көздеріне қатысты жиі қолданылады: мысалы, анық хабарлама, анық түсінік, анық мәліметтер және т.с.с. «ақиқаттылық» ұғымы (көбіне «адалдық») пікірлерге, теорияларға, көзқарастарға қатысты қолданылады - ақиқатты теория, ақиқатты (дұрыс) пікір және т.б.с.с. [98, с. 177].

Әр түрлі тарихи кезеңдерде анықтық ұғымына деген көзқарастар ресейлік ғылымда сапалық өзгешелікпен ерекшеленгенін айта кету керек. Анықтық мәселелері Л.Е. Владимировтың, И.Я. Фойницкийдің, П.И. Люблинскийдің, С.В. Познышевтің және т.б. еңбектерінде өз көрінісін тапты.

Сол уақыттың танымал процессуалист ғалымдарының бірі - Л.Е. Владимиров анықтықты «зерттеу пәнін құрайтын оқиғаның орын алғандығы туралы «ішкі сенімге» әкелуге қабілетті, сотқа ұсынылған дәлелдемелерден туатын ықтималдықтардың тоғысуы» [99, с. 101] ретінде қарастырған.

Жоғарыда келтірілген анықтамадан судьялардың ұсынылған дәлелдемелерге негізделген ішкі сенімінің қимасынан өткен анықтыққа деген ықтималдық көзқарас байқалады. Л.Е. Владимиров сот анықтығына көп көңіл

бөле отырып, оны адамгершілік айқындылық, жоғары ықтималдылық дәрежесі деп атады. Л.Е. Владимировтың пікірінше, сенім сот дұрыстығының өлшеуіші рөлін атқару керек және судьяның «саналы» қорытындыларының негізінде жатуы тиіс [99, с. 102].

С.В. Познышев бұған қарама-қарсы «қылмыстық сот анықтығы бұл қарама-қайшы келетін немесе істің жеткіліксіз зерттелгендігіне және жиналған деректердің жеткіліксіздігіне сілтейтін фактілер болмаған жағдайда, берік анықталған фактілермен негізделетін белгілі шешім болатындай жоғары ықтималдылық дәрежесі» деп бекітті [100, с. 187]. Демек, С.В. Познышевтің пікірінше, жоғары ықтималдылық дәрежесі жиналған деректердің зерттелуінің объективтілігін және жан-жақтылығын сақтай отырып, «анықталған фактілерді» білдіреді.

П.И. Люблинский анықтық пен жол берілушілікті ұқсастырған. Атап айтқанда, ол былай жазған: «Жол берілетіндік – дәлелдеменің сот шешімі үшін негіз болуы, сотқа қатысу үшін жарамдылығы (оларды қатыстырмау түрлі себептермен болуы мүмкін – асқан бұрыстылық, сенімсіздік және тағы басқа)» [101, с. 64]. Бұл позиция өткен ғасырдың 70-90-шы жылдарындағы орыс ғалымдарының анықтықты түсінуіне неғұрлым сәйкес болып көрінеді (төменде көрсетілетін болады). Алайда мұндай түсініктеме аталған кезеңде қайта ойластыруға және дамуға ұшырады.

Л.М. Карнеева өз жұмыстарында анықтық пен жол берілетіндіктің араласуын сынады: «Кейде, заңда аталған қайнар көздерден және заңды әдіспен алынған іс жүзіндегі деректер әрқашан да анық деп есептеледі. Мұлай дәлелдемені әрқашан анық болатын фактімен ұқсастырған уақытта айтуға болар еді, себебі ол - шынайылық» [102, с. 47].

Дәлелдемелердің анықтығы туралы мәселе анықтық пен жол берілетіндіктің арақатынасын анықтаусыз болу мүмкін емес. Ең алдымен, бұл ұғымдардың өзара байланысқанын ұмытпау керек, оларды бір-бірін теріске шығаратын, бір-бірін қамтитын сипаттамалар ретінде қарастыруға болмайды.

Дәлелдемелердің жол берілетіндігі, айтылып өткендей, олардың заңдылығын, ақиқатты анықтау үшін пайдаланудың дұрыстығын білдіреді.

XIX ғасырдың аяғындағы дәлелдемелер теориясында анық емес дәлелдеме жол берілмейтін болып табылады деген ереже кең таралған, яғни, іс жүзінде анықтық жол берілетіндік критерийі ретінде қарастырылған. Қазіргі таңда бұл екі ұғым дербес түрінде қарастырылады.

Дәлелдемелердің қандай да бір қайнар көзінің немесе дәлелдеменің өзінің анықтығы туралы сұрақ дәлелдеме (немесе қайнар көзі) жол берілетін болып, және тура сол уақытта жол берілетін дәлелдеме ештеңені дәлелдемей не болмаса ол анық болмаған жағдайда кәте қорытындыларға әкелетін болса ғана қойылуы мүмкін [18, с. 143].

Осылайша, жол берілетіндік және анықтық – қиылысатын ұғымдар. Жол берілетіндіктің көптеген ережелері дәлелдемелердің анықтығын кепілдендіруге, оны барынша қамтамасыз етуге арналған. Оған қазіргі қолданыстағы заңнамаға қатысты, мысалы, дәлелдемелерді қатаң белгіленген қайнар көздерден алу

талабын, өзінің хабардарлығының қайнар көзін көрсете алмайтын куәның жауабының жол берілмейтіндігін, істің шешілуіне мүдделі немесе құзырсыз сарапшының қорытындысының жол берілмейтіндігін және тағы басқаларын жатқызуға болады.

Дәлелдеме оның анықтығына деген жойылмас күмәндар пайда болатындықтан жол берілмейтін деп танылады. Айырмашылық жол берілетіндік талабы нақты ресімделгендігінде және бағалауға жатпайтындығында болып табылады. Егер мұндай талап бұзылса, дәлелдеме жол берілмейтін деп саналады. Анықтық ресми белгілер бойынша емес, құрамына қарай және дәлелдеменің жол берілетіндігі анықталған соң ғана бағаланады. Дәл сондықтан бұл белгі бойынша дәлелдеменің жол берілетіндігін бағалау және анықтығын бағалау ерекшеленеді. Бірақ, дәлелдемелердің жол берілетіндігінің ережелері олардың анықтығын қамтамасыз етумен ғана шектелмейді. Жол берілетіндіктің көптеген ережелері басқа сипатқа ие, және дәл осы жерде осы ұғымдардың айырмашылығы басталады. Жол берілетіндік бұл басқа жағы өзге мақсатқа ие – тұлғаның құқықтарын алынатын ақпараттың анықтығына мүлдем тәуелсіз қамтамасыз ету. Мұндай талаптарды сақтамау дәлелдеменің анықтығына ешқандай әсер етпейді, бірақ сонда да ол жол берілмейтін деп танылады. Мысалы, қорғаушының оның өз функцияларын орындаумен байланысты белгілі болған мән-жайлар туралы түсініктері сол түсініктер күмән тудыратындықтан жол берілмейтін болып есептелмейді. Бұл тыйымның мақсаты мүлдем басқа – қорғаушы мен қорғалушы арасында сенімді қатынастарды қамтамасыз ету және сол арқылы қорғану құқығының жүзеге асырылуын кепілдендіру. Яғни мұндай тыйымдар гносеологиялық емес, моральдық-этикалық сипатқа ие, және сондықтан да анықтықпен ешқандай байланысы жоқ. Е.П. Гришинаның пікірінше, жол берілетіндіктің көптеген ережелері дәлелдемелердің анықтығын да, жеке тұлғаның құқықтарын сақтауды да қамтамасыз ете отырып, екіжақты сипатқа ие (мысалы, тергеу әрекеттерінің жүргізу кезінде куәгерлердің болуы) [103, с. 46].

Қазіргі таңда Н.В. Сибилева анықтауды жүргізіп жатқна тұлғаның, тергеушінің, прокурордың және соттың дәлелдеу барысында жеке тұлғаның абыройы мен ар-намысын таптамау міндетінен туатын этикалық жол берілетіндік ұғымын қолданады. Қылмыстық іс жүргізу заңнамаларының мағынасынан туатын дәлелдемелердің жол берілмейтіндігін Н.В.Сибилева «арнайы жол берілмейтіндік» деп атайды [104, с. 32].

Дәлелдемелердің анықтығының ұғымы қазіргі әдебиетте әр түрлі түсіндіріледі. Әр түрлі көзқарас анықтық анықтамасының өзіне қатысты, сонымен қатар, сол анықтықтың құрылымына қатысы да байқалады.

М.С. Строгович іс жүзінде анықтықты ақиқатпен ұқсастырады [19, с. 156]. Я.М. Яковлев алынған объективті деректерді тексеру мүмкіндігі сияқты дұрыс түсініктің ерекшелігін бөліп көрсетеді [105, с. 17].

Д.В. Арсеньевтің пікірінше, ақиқаттылығы белгілі бір деректермен расталған білім анық болып табылады [106, с. 18].

Л.М. Карнеева анықтық деп «дәлелдемелердің объективті ақиқаттылыққа сәйкестігін» түсінеді [102, с. 47].

А.И. Копьева анықтықты негізделген түсінік деп біледі. Оның пікірінше, «негіздеу деп дәлелдемелерді тергеуші және сот қабылдайтын актілерде келтіруді ғана емес, сонымен қатар, сол дәлелдемелерді талдауды, бір дәлелдемелер неліктен дұрыс, ал қалғандары бұрыс деп танылғандығын түсіндіруді және тиісті орган жасаған қорытынды дәлелдемелердің қандай жиынтығымен расталатынын түсіну қажет» [107, с. 35].

«Дәлелдемелер теориясы» нақты зерттеу қорытындыларының, мысалы, сарапшы қорытындысының сипаттамасы үшін қолайлы болатын мазмұнды анықтық ұғымын енгізеді.

П.А. Лупинскаяның пікірінше, анық деп «дәлелдемелерді заңмен белгіленген ережелерге сәйкес жинау, тексеру және бағалау нәтижесінде алынған және өзінің дәлелдігіне күмән тудырмайтын білім танылады» [108, с. 151].

А.К. Педенчук анықтықты тану нысанына тәуелді сатылауды ұсынды [109, с. 76]. Аталған авторға анықтықтың субъективтік (сенімде), объективтік (ғылымда) және қисынды (ойлау арқылы алынған) сыныптамасы тиесілі [109, с. 77].

Біз, жалпы алғанда, анықтықтың объективті ақиқаттылыққа (ақиқатты), негізделген түсінікке сәйкес келетін түсінігімен келісеміз, бірақ жеке алынған дәлелдеменің анықтығы ұғымына және дәлелдемелердің жиынтығына негізделген қорытындының анықтығы ұғымына назар аудару қажет деп ойлаймыз.

Қорытындының анықтығы - өте күрделі, жинақтаушы ұғым. Ол қылмыстық іс бойынша кез-келген іс жүргізу сатысында субъективті нысандағы объективті құрам ретінде бола алады. Қылмыстық іс бойынша субъектінің қорытындысы, шешімі дұрыс пікірге, анық дәлелдемелерге негізделуі тиіс.

Қылмыстық іс жүргізуде қорытындының анықтығының маңызды талабы оның дәлелдігі болып табылады. Дәлелденбеген, өздерімен-өздері болатын ақиқаттардың болуына жол беретін заңгер ғалымдардың да бірқатар пікірлері бар [110, с. 71]. Ақиқат автономды түрде өмір сүре алады – ол шынында да ешкімге және ештеңеге де тәуелді емес. Анық қорытынды өздігінен өмір сүре алмайды – ол дәлелденуі тиіс. Осыған сүйене отырып, «ақиқатты түсінік анық (дәлелденген), сонымен бірге, ықтимал (дәлелденбеген), ал жалған түсінік – ықтимал және дәлелденген (дұрыс теріс пікір)» бола алады деп есептеген В.Д. Арсеньевтің пікірін қате деп тану керек [106, с. 18].

Ақиқатты жайт әрқашан анық деген дұрыс көрінеді, бірақ анық жайт әрқашан ақиқатты екені де рас, себебі бір қатынаста бұл сәйкес келмейтін ұғымдар, ал басқа қатынаста сәйкес келетін қатынастар. Біздің көріністер ақиқатты, бірақ дәлелсіз бола алады (мысалы, интуитивтік түсінік). Қорытынды шешімдерді қабылдау үшін мұндай түсінікті қолдану өте тәуекелді. Егер де ол

дәлелденген (негізделген, айғақты) болса, онда ол түсінік ақиқаттылығына күмән тудырмайтын анықтық сипатына ие болады [111, с. 33].

Осылайша, сөз, бір жағынан, түсініктің ақиқаттылығы туралы, ал басқа жағынан – оның анықтығы, дәлелдігі туралы болып отыр. Философиялық және құқықтану әдебиетін талдауға сүйене отырып, істің іс жүзіндегі деректерін дұрыс түсіну – бұл әрқашан ақиқатты түсінік екенін айтуға болады. Басқаша айтқанда, анықтық – бұл кеңейтілген, дәлелденген, күмән тудырмайтын және сондықтан да кейінгі дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат.

Бірақ, бұл қорытынды шешімдерге тән, себебі қылмыс туралы тергеушіге келіп түсетін бастапқы мәліметтер, көп жағдайда, толық емес, үзінді және сенімсіз болады. Олар қылмыс құрамының бар болуы немесе жоқтығы туралы, оған жазықты тұлға туралы және т.б. қорытындыны негіздеу үшін жеткіліксіз. Кейде, олар орын алған оқиға туралы қандай да бір болжамдар жасау үшін де жеткіліксіз және көптеген түрлі түсініктемелерге жол береді [112, с. 96].

Айтылғандарды қорытындылай отырып, анықтық ұғымы түсініктің ақиқаттылығынан (оның объективті ақиқаттылыққа сәйкестігінен), сонымен қатар, тиісті субъектке жолданған сол ақиқаттылықты негіздеуден тұрады деп айтуға болады. Бұл ақпаратты қабылдау субъектісі (тергеуші, анықтауды жүргізіп жатқан тұлға, прокурор және сот) арнайы болады. Анықтықтың бұл түсініктемесінде объективті, сонымен қатар субъективті сәттер қиылысады. Екеуі де өзара тығыз байланысқан, және әдетте, бір-бірінен өзіндік өмір сүре алмайды. Объективті сәт (қайсыбір фактілердің болуы немесе жоқтығы немесе фактілердің түрлі үйлесімі) әрқашан субъективті қабылдауды және ақиқаттылықтың осы фактілерінің қатаң субъективті бағалауын көздейді.

И.С. Кустовтың пікірінше, қылмыстық іс жүргізу қызметінде қорытындылардың анықтығы «таным пәні мен көлеміне ғана емес, сонымен бірге, құралдарға, әдістерге, таным үрдісі жүретін жағдайларға байланысты» [113, с. 70].

Анықтықты бағалау жиналған дәлелдемелердің барлық жиынтығының негізінде іс бойынша соңғы қорытындылардың қалыптасу сәтінде ғана аяқталатын ұзақ үрдіс болып табылады.

Дәлелдемелерді олардың анықтығы тұрғысынан бағалау тергеу әрекеттерінің барысында, тергеу нұсқаларын ұсынғанда, іс жүргізу шешімдерін қабылдағанда жасалады. Дәлелдемелердің анықтығын бағалау келесілерден тұрады: 1) мәліметтерге ие болатын тұлға (куә, жәбірленуші, сарапшы және т.б.) оның шын және толық түсінік беру қабілеті тұрғысынан зерттеледі; 2) ақпараттың материалдық тасымалдаушысын (зат, құжат) анықтаудың сипаты мен жағдайлары зерттеледі; 3) мәліметтердің құрамы талданады (баяндаудың сатылылығы және толықтығы, карама-қайшылықтардың, анықсыздықтардың, кемшіліктердің болуы, ғылым деректеріне негізделген қорытындылардың дәлелдігі және т.б.); 4) осы іс жүргізу дерек көзінен алынған ақпарат басқа іс жүргізе дерек көзінен алынған ақпаратпен салыстырылады.

Дәлелдемелердің анықтығын бағалау оның бүкіл қалыптасу үрдісін, дәлірек айтқанда, келесілерді талдаудан тұрады: сұралған тұлғамен хабарланған

фактілер туралы мәліметтерді қабылдау, түсіру, тапсыру және бекіту жағдайларын; материалдық іздердің пайда болу, сақтау және көшірме жасау жағдайларын; сараптамалық зерттеудің барысын және оның қорытындыда көрсетілуінің дұрыстығын; тергеушіге (сотқа) ұсынылған құжаттардың шыққан жерін және күйін талдау.

Дәлелдемелерді бағалау іс бойынша барлық дәлелдемелердің жиынтығының анықтығын танудан тұратынын айта кету керек. Дәлелдемелерді олардың жиынтығы бойынша бағалау әрбір ретте дәлелдемелердің әрқайсысы қаншалықты анық болып табылатынына, ол іс үшін маңызды фактіні қаншалықты анықтайтынына немесе теріске шығаратынына, ол басқа дәлелдемелермен қандай өзара байланыста екеніне және дәлелдемелердің барлық жиынтығы іс үшін қаншалықты маңызды екеніне қатысты нақты қорытындыларды талап етеді.

Анық түсінікті алу ықтимал білімнің анық білімге өзгеру үрдісі болып табылады, «себебі сот дәлелдеуінде, белгілі болып отырғандай, кез-келген білім әдетте бастапқыда ықтимал, мәселелі болып көрінеді» [114, с. 61].

Бұл үрдісті талдау ықтималдық ұғымын қарастыруды көздейді.

Ықтималдық ұғымы анықтық немесе шамалас түсінік ұғымына жұптас категория ретінде пайымдау құрамындағы пікірдің ішінара, толық емес дәлелсіздігін және пікірдің анықтығына деген ішінара, толық емес, бірақ белгілі бір сенімділікті білдіреді.

Дәлелдемелердің қайнар көзіне көп көңіл бөле отырып, қайнар көздің анықтығы міндетті түрде дәлелденетін фактінің анықтығына әкеледі деген қорытындыға келуге болады. Алайда бұл дұрыс емес. Біріншіден, кез-келген қайнар көз қайсыбір факт туралы мәліметтерден тұрады. Қайнар көзсіз факт та жоқ. Бірақ, бұл фактілер: 1) ақиқаттылыққа сәйкес келіп, іс үшін белгілі бір дәлелдеуші мәнге ие бола алады; 2) ақиқаттылыққа сәйкес келіп, бірақ ешқандай дәлелдеуші мәнге ие болмауы мүмкін; 3) ақиқаттылыққа мүлдем сәйкес келмеуі мүмкін.

Ықтималдық – абстрактты, кездейсоқ құбылыс емес. Ықтималдық анықтық сияқты әлдебір негіздеуді, дәлелді, ратсауды қажет етеді. Ықтимал білім объективті құрамнан айырылмаған, себебі объективті ақиқаттылықтың қатынасын айқындайды [115, с. 80].

Ықтималдық мәселесі гносеологиялық, философиялық және тіпті математикалық аспектіде қызығушылық тудырады.

Математикада ықтималдық деп жағымды нәтижелердің санының барлық мүмкін нұсқалардың жалпы санына қатынасы түрінде болатын, осы шарттардағы белгілі бір оқиғаның мүмкіндігінің бағалануы айтылады.

Американдық математик Д. Пой ықтималдықты шындыққа ұқсастықтың бір түрі ретінде қарастыратын шындыққа ұқсас пайымдаулардың мазмұнды теориясын әзірлеген (сандық мәнге ие бола алмайтын жағдайларда ықтималдықты сандық емес бағалау) [116, с. 106].

Қазіргі кезде классикалық емес қисында классикалық индуктивтік логиканың жалғасы ретінде пайда болған ықтимал логика бағыттарының көптеген қатары бар.

«Ықтимал логикада айтылған пікірлерге екіден көп мағына беріле алады (ақиқатты немесе жалған, сонымен қатар көптеген аралық мағыналар (ықтималдықтар)» [114, с. 67]. Ықтималдықтың бұл анықтамасы математика үшін классикалық деп есептеуге болады.

Ықтимал логиканың түрлі бағыттарында бұл мағыналар әр түрлі аталады (растау дәрежесі, шындыққа ұқсастық дәрежесі және т.б.).

Алайда, ақиқаттылықтың дискреттік мәндерінің жиынтығын қолданатын басқа көпмәндік логика жүйелеріне қарама-қарсы «ықтимал логика ақиқаттылық мәндерінің үздіксіз шкаласын қарастырады» [117, с. 100].

Р. Карнап ықтималдық ұғымын екі аспектіде көрсетті: объективті және субъективті [118, с. 103]. Осы саралауға сәйкес ықтималдық ұғымы келесі түрде көрсетілуі мүмкін:

1) Объективті (немесе статистикалық) ықтималдық ұғымы жаппай құбылыстарда кездесетіндіктің салыстырмалы жиіліктерімен тығыз байланысты.

2) Субъекттің айтылған пікірге немесе оқиғаға сену дәрежесін көрсететін субъективті (немесе жеке басты) ықтималдық ұғымы. Субъективті ықтималдық, өз кезегінде, екі түрге бөлінеді:

а) субъект түрлі айтылған пікірлер мен оқиғалардың арасында таңдау жасауы керек болған жағдайлардағы оның психологиялық жағдайына тән сенімнің нақты дәрежесі мағынасындағы ықтималдық;

б) субъекттің белгілі бір жағдайлардағы іс-әрекеті зерттеліп қана қоймай, ол сүйенетін деректерді (куәліктерді) зерттеуге көшу орын алып, таным субъектісінің айтылған пікірге немесе оқиғаға деген сенімінің дәрежесінің оңтайлылығы орнатылғандағы сенімнің оңтайлы дәрежесі мағынасындағы ықтималдық.

2) Қарастырылған ұғымдар абстрактты идеалды танушы субъект болғанда қолданылатын мағынада психологиялық болып табылады. Бірақ, егер әрекет ететін немесе пайымдайтын субъекттен және бақылаушыдан толығымен алаңдатылсақ, біз субъект абсолютті түрде оңтайлы болған жағдайда гипотетикалық субъективтік ықтималдық болып табылатын логикалық ықтималдықтың абстракттық ұғымына келеміз және сондықтан ол үздіксіз кең ақпаратты таратады. Г.А. Геворкянның пікірінше, «түсінік келесі жағдайларда ықтимал: .

а) оны ақиқатты деп есептеуге тек кейбір негіздер бар, сондықтан ол кейінгі құрылуды (дәлелдемені) қажет етеді және сондықтан да ол бізде қайтсе де сенімділіктің ақталмайтынына дайынбыз дегенге сенімділіктің белгілі бір дәрежесін тудырады,» [119, с. 84].

Осылайша, жоғарыда аталғаннан қорытындылайтынымыз, ықтимал түсінік ақиқатты, сондай-ақ жалған болуы мүмкін. Ықтимал білімге сенуге немесе

сенбеуге болады, тіпті оған қандай да бір қорытындыларды негіздеуге болады (әсіресе басқа пікірлер мен пайымдаулар үшін ақпарат жоқ болған кезде).

Ықтимал түсінік ол дәлелденген ақиқаттылыққа үміткер болуға қабілетті болғанда және өз негіздемесін тапқанда ғана дұрыс болады.

М.С. Строгович ықтималдық, ақиқаттылық категорияларын таным қызметінің сатылары ретінде қарастырды. «Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу, -деп жазды ол, - қылмыс жасалды және қылмысты осы тұлға жасады деген ықтималдықтың азды-көпті жоғары дәрежесінен басталатын бөлік, бірақ істің қорытынды шешілуі, сотталушыны кінәлі деп танитын қорытынды үкім, ықтималдық анықтыққа айналған жағдайда ғана жасалуы мүмкін.

Сондықтан бұл жағдайда ықтималдық біздің күткен оқиғаға қатысты түсінігіміз жеткіліксіз екенін, ол оқиға шындығында болғандығын немесе болмағандығын дұрыс анықтау үшін біз қажетті ақпаратқа ие емес екенімізді, және сондықтан біздің сол оқиғаға қатысты пікірлеріміз дұрыс емес, керісінше жуық, мәселелі, ықтимал болатынын білдіреді. Ықтималдық ұғымы бұл жағдайда тек гипотезаны, болжамды, пікірді білдіреді.

Бұл жерде өткен шақта болған әрекеттер мен фактілер туралы сөз болып отыр, ең жоғары дәрежелі ықтималдық ең төмен дәрежелі ықтималдық сияқты ақиқаттан алыс болу мүмкін» [120, с. 84].

Яғни, бұдан шығатыны, М.С. Строгович ықтималдықты анықтыққа жұптас категория ретінде емес, сол анықтыққа жетудің бірінші сатысы, бастапқы сәті ретінде қарастырған. Дәлелдеу қызметіндегі таным үрдісі оның тарапынан болжамды пікірге «түсінікті қосу» үрдісі, бастапқы түсініктің ықтималдығының дәрежесін арттыру ретінде көрсетілді. Алайда М.С. Строгович танымның соңғы сатысында анықтық пен ақиқаттылық ұғымдарын ұқсастыруға жол берді: «Сірә, дұрыстық, яғни, қылмыстық іс бойынша дәлелдеу пәнін құрайтын фактілер мен мән-жайлардың дәлдігі, ақиқаттылығы» [120, с. 85] немесе «дұрыстық – бұл ақиқаттылықпен бірдей. Анық болатын жайт ақиқатты болып табылады, себебі ақиқаттылыққа сәйкестікте болады. Демек, материалдық ақиқат қылмыс қылмыстық жауапкершілікке тартылған тұлғамен жасалғаны туралы тергеу мен соттың қорытындыларын, олардың ойларын білдіреді» [120, с. 86].

Әрине, қылмыстық істің мән-жайларын зерттеу кезінде қылмыстық іс қылмыстың жасалғаны ықтимал болып көрінгендіктен қозғалғанын ескеру қажет, алайда істі қозғау кезінде бұл шындығында болғаны әлі анықтықпен белгілі болмайды, және кейінгі тергеу барлығын мұқият тексеруі қажет (бұл тұрғыда ықтималдықты анықтықтың жұптас категориясы ретінде емес, оны тануға апарар саты ретінде қарастыруға болады). Сол М.С. Строговичтің анықтамасы бойынша, кез-келген өзге шешімге мүмкіндік бермейтін анықтықтың өзі қайтсе де ақиқаттылықпен қосылмайды, себебі ол мәні бойынша оған тең емес. Жоғарыда аталғандай, олардың айырмашылығы кез келген түсінік ақиқатты болып, тек негізделген түсінік қана анық бола алатындығында.

Құқықтық әдебиеттер бойынша ықтималдықтар және ықтимал қисын теориясының тұрғысынан анық түсінікке қол жеткізу тұжырымдамасы, ықтимал білімнің дұрыс білімге өту тетігі А.А. Эйсманмен әзірленген [121, с. 164].

А.А. Эйсманның логикалық сұлбасы ықтималдықтарды көбейту математикалық теориясына негізделген, оған сәйкес екі не одан да көп кездейсоқ оқиғалардың сайма-сай келу ықтималдығы сол ықтималдықтардың көбейтіндісіне тең. Яғни, қайсыбір факттің дәлелдемелерін жинақтағанда, олардың кездейсоқ сайма-сай келуінің ықтималдығы төмендейді, ал қорытындының шындыққа ұқсастығы өседі.

«Бірнеше оқиғаның кездейсоқ сайма-сай келуінің ықтималдығы қандай заң бойынша төмендейтінін көрнекті түрде көрсету үшін, мынадай мысал келтіруге болады: егер әрбір оқиғаның ықтималдығы 0,5 болса, онда мұндай төрт оқиғаның бір уақытта сайма-сай келуінің ықтималдығы $0,5 \times 0,5 \times 0,5 \times 0,5 = 0,0625$ тең. Басқаша айтқанда, егер жеке алынған оқиғаның пайда болуын 100 ішінен 50 жағдайда күтуге мүмкін болса, онда осы төрт оқиғаның біріккен пайда болуын 100 ішінен 6 жағдайда күткен жөн.

Сот дәлелдеуіне қатысты ықтималдықтың анықтыққа көшуін, осылайша, дәлелдемелердің жиналуының шамасы бойынша орын алатын сатылы үрдіс түрінде елестетуге болады. «Дәлелдемелердің жиналуы ықтималдық қорытындының тәжірибелік анықтығын қамтамасыз ететіндей жоғары дәрежеге дейін артқанша жалғасады. Осылайша, сот дәлелдеуінде ықтималдық пен анықтық арасында нақты белгіленген шекара жоқ. Ықтималдықтың анықтыққа өтуі сатылы, диалектикалық сипатқа ие, және анықтық теориялық тұрғыда ықтималдықтың жоғары дәрежесі ретінде көрінуі мүмкін» [103, с. 77].

Анық түсінікті алудың осындай үрдісін сипаттай отырып, А.А. Эйсман былай деп жазды: «Үздіксіз жоғары ықтималдық және анықтық – бір жайттың әр түрлі белгіленуі: біріншісі - сандық – математикамен беріледі, екіншісі - сапалық – логикамен қолданылады» [122, с. 31].

Дәлелдеудің ықтимал логикасы дедукция мен индукция негізінде ақиқатқа қол жеткізудің классикалық теориясына қарама-қарсы салыстырмалы түрде біраз уақыт бұрын ғана пайда болған.

Дәлелдеудің бұл классикалық моделі оны анық болып табылатын біреуінен басқа барлығын кейін теріске шығарылатын, барлық мүмкін нұсқаларды ұсыну және тексеру үрдісі ретінде көрсетеді [123, с. 32].

Алайда мұндай модель нақты дәлелдеуге бірқатар себептермен сәйкес келмейді. Біріншіден, барлық теориялық жағынан мүмкін нұсқаларды тексеру және теріске шығару тәжірибе жүзінде мүмкін емес (мысалы, қаланың барлық тұрғындарының кісі өлтіру орын алған күні қалада болғанын, сырттан келген қонақтардың қатысты еместігін дәлелдеу). Мұндай мүмкіндік қылмысқа қатысы бар тұлғалардың шеңбері алдын ала шектелген болған жағдайларда ғана болады. Және, екіншіден, егер іс бойынша барлық мүмкін әрекеттерді ұсыну және тексеру мүмкіндігі болса, олардың ішіндегі жалғыз қалғаны бәрібір де оң дәлелдеуді қажет етеді, ал бұл тек қана ресми емес қисынды ережелер

бойынша ғана мүмкін. Осылайша, егер дәлелдеудің классикалық моделі қайсыбір уақытта орын алса да, ол сирек ерекшелік ретінде болады. Жағдайлардың басым көпшілігінде дәлелдеу А.А. Эйсман әзірлеген ықтимал қисын ережелері бойынша жүзеге асырылады, және де ықтималдықтың анықтыққа өтуін А.А. Эйсман осы екі сипаттаманың арасындағы қандай да бір нақты белгіленген шекарасыз дәлелдемелердің жиналуының барысы бойынша бірқалыпты үрдіс ретінде көрсетті.

Р.С. Белкин бойынша дәлелдемелерді бағалау сұлбасы келесідей болуы мүмкін:

1) егер тергеушіде және сотта бар іс бойынша фактілер анық болса, оларды бастапқы пайымдау деп қабылдауға болады;

2) дәлелдемелерді бағалау үрдісінде ойлау заңдарын дұрыс қолдану қажет – солай ғана дұрыс қорытынды жасауға болады [124, с. 39].

Жоғарыда аталған ықтималдықтың анықтыққа өту моделі оның маңыздылығы мен мәні бойынша дәлдігіне қарамастан, сот дәлелдеуінде анық білімге қалай қол жеткізіледі, білімдегі ықтималдықтан анықтыққа көшу қалай орындалады деген сұрақтарға әлі толығымен жауап бермейді. Мұның себебі сот ісін жүргізудегі таным қызметінің нақты математикалық шама болып көрсетіле алмайтын (сирек ерекшелікте) «есептелмеген» ықтималдықпен жұмыс жасайтын ерекшелігінде болып табылады. Сондықтан, мұндай көшудің сәті есептеліп және математикалық түрде өрнектеле алмайды. Ал сот дәлелдеуінде бұл сәт біршама анық анықтала алады (мысалы, сот үкімде қандай да бір фактіні дәлелденген деп танығанда). Бұл қалай жасалады? Бұл шекара қалай анықталады?

Жауап: дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау жолымен, себебі ресми емес жүйелерде мұндай сәтті анықтаудың өзге жолы жоқ. Нақты және бірмағыналы объективті критерий болмағандықтан субъективті критерийдің көмегін қолдануға тура келеді. Бұл бағалаудың ешқандай белгілерін, критерийлерін, бастапқы сәттерін алдын ала белгілемей, заң шығарушы сотқа, прокурорға, тергеушіге және анықтаушыға бұл мәселені өздерінің «ішкі сенімі бойынша» шешуді ұсынады.

Біздің ойымызша, дәлелдемелердің анықтығын бағалау үрдісі екі сәттен тұруы керек: объективті (дәлелдеменің өзінің қасиеті, белгісі) және субъективтік (сол дәлелдемені бағалайтын тұлғаның ішкі сенімі). Бұл бағалаудың субъективизмге және судьяның бассыздығына орын бермейтіндей объективті негіздер мен критерийлерге ие болуы маңызды.

Дұрыс түсінікке қол жеткізудегі дәлелдемелердің анықтығын бағалау кезінде оны ықтималдықтан қайта өңдеу тетігіне деген ішкі сенімнің рөлін жалпылай отырып, келесі қорытындыларға келуге болады.

Біріншіден, ақпараттың қайнар көздері, олардың қасиеттері – куәның мүдделілігі немесе мүддесіздігі, оның есту және көру қабілетінің жағдайы, сарапшының біліктілігі және т.б. бағаланады.

Егер мұндай күмәндар үшін ешқандай негіз болмаса, онда бұл ықтималдықтың біраз үлесімен дәлелдеуші ақпараттың ақиқаттылығын

куәландырады. Мұндай күмәндардың болуы бұл ықтималдықты төмендетеді (немесе толығымен теріске шығарады), шынайы ақпаратты мүдделі куә да, ал негізделген қорытындыны тәжірибесіз сарапшы да бере алады.

Екіншіден, қайнар көздің осы ақпаратты алу әдісі мен мән-жайлары бағаланады – куә анықталып жатқан оқиғаны қандай жағдайларда бақылады, сарапшы қандай әдістерді қолданды және т.с.с. Мұнда да күмән тудыратын мән-жайлардың жоқтығы ақиқаттылықтың ықтималдығын арттырады, олардың болуы – оны төмендетеді.

Іс бойынша соңғы шешімді қабылдау үшін нақты мәліметтердің жеткіліктілігін анықтау - дәлелді бағалаудың дербес міндеті, оның соңғы кезеңі (фазасы) болып табылады [98, с. 188]. Іс бойынша жинақталған дәлелдемелер іске қатысты, өздерінің мазмұны бойынша анық және дәлелдемелердің жол берілетіндігі мәлім, дегенмен дәлелдеудің соңғы тезисін растау үшін жеткіліксіз болуы мүмкін. Жағдайларды дәлелдеу үрдісіне кіретін жайттар жеткілікті болған кезде және басқа да ізделіп отырған фактілердің болуы туралы сенімді білімді дәлелдеуге жеткіліксіз жағдайда ғана дәлелдемелер жеткілікті деп танылатын жағдай қалыптасуы мүмкін.

Пайымдаудың тиянақтылығы үшін дәлелдемелердің жеткіліксіздігі туралы қорытындысы – айыпталушының кінәлі немесе кінәсіз екендігінің нық сенімі сияқты, соттық танудың объективті мүмкін болатын нәтижесі болып табылады. Барлық жағдайларда, яғни оны зерттеулерде және дәлелдемелерді бағалауда орын алған қателіктермен байланыстыру дұрыс емес. Іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеру және сот тергеулері толығымен және объективті түрде жүргізілуі мүмкін, дегенмен, ол сенімді нәтиже негізінде аяқталуы кепіл емес. Қосымша дәлелдемелерді жинау үшін барлық мүмкіндіктер қолданылған жағдайда, айыпталушының қылмысқа қатыстылығы дәлелденбеген жағдайда, айыпталушыны ақтау мен істі тоқтату үрдісін регламенттеу негізінде туындайтын жағдайлар заңмен қарастырылған. Сондықтан «істің жан-жақты оқиғалары мен жағдайларына қатысты толығымен және объективті зерттеу жүргізілді дегенге сенім» ретінде дәлелдемелердің жеткілікті екендігін анықтау мүмкін емес [124, с. 85]. Мұндай сенім бірқатар жағдайларда дәлелдемелердің жеткіліксіздігі туралы қорытындымен үйлесуі мүмкін.

Заң «дәлелдемелердің жеткіліктілігі» деген түсініктің мәнін ашпайды", [97, с. 143], жеткіліктіліктің қандай да нысандандырылған критерийлерін ұсынбайды. Осылайша, айыпталушы ретінде адамды іске тарту «қылмысқа қатысы бар екендігін дәлелдейтін толық, жан-жақты негіздеме болған уақытта» ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Істің материалдарын сотқа жіберу негізінде сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталуы «жиналған дәлелдемелер жеткілікті болған жағдайда» ғана айыпталушыны тұтқынға алу фактісін құру үшін жүзеге асырылуы мүмкін.

«Істе айыпталушының кінәлі екендігін растайтын дәлелдемелердің жеткіліксіздігі» туралы немесе «сот.....белгілі негіздемелер бойынша кінәлі деп таныды» немесе керісінше «іс бойынша кінә тағу үшін дәлелдемелердің жеткіліксіздігі» туралы тұжырымдамалар сот тәжірибесінде қолданылады. ҚР

Жоғарғы Сотының Алқалық Жиналысының басқарушы мәлімдемесінде нақты істерге қатысты шешімдерде заңның мәні мен дәлелдемелердің жеткілікті жағдайындағы шешімдерді қабылдау үшін қойылатын талаптардың мәні ашылып көрсетіледі. Барлық көрсетілген жағдайларда дәлелдемелердің жеткілікті немесе жеткіліксіз екендігі туралы қорытынды, дәлелдемелердің жиынтықта бағалауына негізделген.

ҚР ҚПК 125 бабы бойынша ішкі сенім жөніндегі бағалауға әрбір дәлелдеме мен дәлелдемелердің барлық жиынтығы жатады. Осыған орай, «дәлелдемелердің жиынтығы» мен «дәлелдемелердің жеткіліктілігі» түсініктерінің маңыздылығын бақылауға болады. Әрбір дәлел әрқашан жеке емес, жиынтық негізде бағалануы тиіс (бұл ереже айыпталушының түсініктемесіне қатысты заң шығарушымен арнайы белгіленген). ҚПК талаптарының нақты атқарылуы, дәлелдемелердің әрқайсысын дұрыс бағалауға және іс бойынша қандай да бір шешім қабылдау үшін дәлелдемелердің жеткілікті (жеткіліксіз) екендігі туралы дұрыс қорытынды жасауға мүмкіндік беретін дәлелдемелердің жиынтығының болуымен шартталады. Жиналған дәлелдемелердің қандай да бірін назарсыз қалдыру, барлық дәлелдемелердің жиналған жиынтығын есепке алусыз қорытындыны негіздеу үрдісіне, іс бойынша негізделмеген қорытындының жасалуына және бағалаудың бір жақты жүргізілгендігіне әкеліп соғады.

Дәлелдемелердің бағаланатын жиынтығына анық және бұрыс дәлелдемелер кіруі мүмкін. Барлық дәлелдемелерге жан-жақты бағалау жүргізілмеген кезеңге дейін, олардың қайсысы шынайы, дұрыс немесе бұрыс екендігі туралы тұжырымдама жасау орынсыз болып табылады. Барлық жиынтықты бағалау үрдісі оған кіретін барлық дәлелдемелердің анық екендігі мен олардың әр қайсысының мәні туралы дұрыс қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Сондықтан, сот үкімінің дәлелдеу бөлігінде шешімнің негізіне жатқызылған және анық болып табылған дәлелдемелер ғана емес, сонымен бірге бұрыс болып танылған, сот бас тартқан, расталмаған дәлелдемелер де есепке алынуы тиіс.

ҚР Жоғарғы Сотының Алқалық Жиналысының «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысында, үкімде дәлелдемелердің жан-жақты талдауды жүргізу қажеттілігі белгіленген, ол бойынша сот өздерінің шешімдерін негіздейді, және айыпталушыны ақтайтын және айыптайтын барлық дәлелдемелердің бағалануын көруге болады.

Дәлелдемелердің жиынтығын бағалай отырып, сот іс бойынша қандай да жағдайларды дәлелдеу (дәлелденбеуі) туралы қорытынды шығаруға қажетті дәлелдемелердің жеткілікті екендігі туралы сұраққа жауап беру тиістілігін айтып өткен жөн.

Осылай, «дәлелдемелердің жеткіліктілігі» анықтамасы «дәлелдемелердің жиынтығы» анықтамасын бағалаудың нәтижесі болып табылады. Білмеушіліктен білуге өту ретінде үрдістің заңдылығын көрсете отырып, тергеудің әр түрлі кезеңдерінде «дәлелдемелердің жиынтығына» болашақ кезеңде анықтығы анықталуы тиіс дәлелдемелер кіреді. Сондықтан кез-келген

дәлелдемелердің жиынтығы, дәлелдемелер жүйесінің өзара келісілген және іштей байланысты жүйе ретінде, объективті ақиқатты дұрыс айқындайтын дәлел ретінде сипатталмайды. Ол жағдайларды толығымен және жан-жақты зерттеудің нәтижесінде алынған шешімдердің негізінде жатқан дәлелдемелердің жиынтығы болуы тиіс, онда іс бойынша барлық мүмкін болатын нұсқалар қарастырылады және қарама-қайшылықтар анықталып, бағаланады. Дәлелдемелердің мұндай жиынтығы іс бойынша қорытындылардың дәлелін қамтамасыз етеді және айыптау үкімінің негізінде жатады.

Біздің пікірімізше, дәлелдемелердің жеткіліктілігі туралы түсінігі дәлелдемелерді зерттеудің шегі түсінігімен тікелей байланысты. Жалпы ереже бойынша, тергеуге, соттың шешіміне жататын сұрақтарға жауап беру үшін немесе қандай да бір оқиға туралы сенімді құру үшін жеткілікті дәлелдемелердің жиынтығы зерттеудің шегін құрайды. Дәлелдемелердің шектері мен дәлелдемелердің жеткілікті екендігін анықтаудың құқықтық негізін ҚР ҚПК 340 бабының нормалары құрайды. Зерттеу шектері туралы және дәлелдемелердің жеткілікті туралы шешім, қолдағы дәлелдемелердің ҚПК 125 бабының ережелері бойынша бағалаудың негізінде қабылданатындығы белгілі.

Дәлелдеу шектеріне жету кезеңін анықтау үшін әр түрлі критерийлер қолданылады. Осылайша, дәлелдеу шектері дегеніміз, дәлелдеуге жататын жағдайларды белгілеу жолымен дұрыс негізде шешілуін қамтамасыз ететін дәлелдемелердің іс бойынша жинақталған қажетті және жеткілікті дәлелдемелердің жиынтығы. Мұнда дәлелдеу шектеріне жетудің критерийі дәлелдеудің сандық нәтижесі болып табылады, яғни дәлелденетін ақиқаттың сенімді негізде белгіленуі үшін жеткілікті және дәлелдеу затының әрбір элементінің зерттеуге жеткілікті дәлелдемелердің көлемі [125, с. 143]. Басқа авторлар дәлелдеу шектерін қолдағы нұсқаларды тексеру, дәлелдеу материалдарын жинау, зерттеу мен бағалаудың шектері ретінде анықтайды [126, с. 62]. Осындай жолмен дәлелдеу шектері жұмыс көлемдерімен анықталады, қажетті жағдайлар үшін жетуге тиісті қадамдар негізінде жүргізіледі, яғни танымдық қызметтің нәтижесіне ғана назар аударылмай, сонымен қатар, басқа жолдармен, соған әкелетін жолдарды қолданумен, дәлелдемелерді жинау, зерттеу мен бағалау мақсаты бар процессуалды іс-әрекеттердің кешеніне негізделеді.

Дәлелдеудің шектері сол сияқты анықтықты негіздеу немесе ықтималдылықтың әр түрлі дәрежелерінің қорытындаларын құру үшін жеткілікті, белгіленуі тиіс жағдайларды дәлелдеу дәрежесі ретінде түсіндіріледі [127, с. 25].

Бір анықтаманың екінші анықтамадан артық екендігін белгілеу немесе олардың арасында қарама-қайшылықтарды табуға негіздеме жоқ, өйткені олардың әрқайсысы әр жағынан дәлелдеу шектері түсінігінің мәнін ашады. Сондықтан, жоғарыда көрсетілген түсініктерді біріктіретін анықтамалар заңды болып есептеледі [6, с. 45].

Дәлелдеу шектері туралы сұрақтар кеңестік қылмыстық процесс теориясында толығымен Ф.Н. Фаткулинмен әзірленген. Оның пікірінше, дәлелдеу шектері келесілерді анықтайды: “а) дәлелдеу мағынасына кіретін әрбір жағдайды нақтылау мен жекелеп қарастыру дәрежесі; б) іс бойынша дәлелдеу тақырыбын құрайтын дәлелденген барлық жағдайларды мойындау үшін қажетті дәлелдемелер мен олардың қайнар көздерінің жиынтығы; в) іс бойынша қорытындыны негіздеудің толықтығы мен зерттелетін нұсқалардың жеткіліктілігі” [6, с. 47].

Сотқа дейінгі және соттық тергеу кезеңіндегі дәлелдеу шектерінің арақатынастары туралы сұрақ заң әдебиетінде толық қарастырылған [126, с. 83]. Іс бойынша маңызы бар деп танылған барлық дәлелдемелер, оның нәтижесінде айыптау қорытындысында белгіленген, содан кейін сот отырысын тағайындау туралы соттың шешімінде белгіленген дәлелдемелер, тікелей сот отырысында сотпен қарастырылуы тиіс.

Қолданылатын нақты мәліметтер мен мәліметтер қайнар көздерінің шеңбері тұрғысынан қарастырғанда, сотқа дейінгі және соттық тергеу арасындағы айырмашылық, дәлелдемелердің салыстырмалығы, іске қатыстылығы мен жеткіліктілігін анықтау кезінде пайда болатын қателіктердің есебінен туындайды деген пікір қалыптасқан, мінсіз жағдайда сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде және сотта дәлелдемелерді шектеу барысында олар сәйкес болуы қажет. Бұл қате пікір деп саналады.

Әрине, тергеуші қылмыс пен қылмыскер туралы шынайы қорытынды жасау үшін қажетті және жеткілікті дәлелдемелерді жинауы қажет. Бірақ, соттың міндеті - шындық, тергеушінің қорытындыларымен сәйкес келетіндігін анықтау болып табылады.

Егер дәлелдеу үрдісінің аяқталуына дейін барлық қарама-қайшылықтарды есепке алмаған болсақ, дәлелдеу жүйесі бұзылады. Сондықтан, «барлық дәлелдемелер, оның ішінде айыптау және ақтаушы дәлелдемелер соңына дейін жүйе ішінде қалулары тиіс, олардың ешқайсысы сөзсіз жүйеден алып тасталуы мүмкін емес. Олардың әрқайсысының қорытынды шығарылған кезеңге дейін, аз да болса маңызы бар» [128, с. 178].

Сот тергеуі барысында соттың шешімімен зерттелуі тиіс дәлелдемелердің қысқартылуына, бірқатар негіздемелердің нәтижесінде жол берілмейді. Соттың қарауына ұсынылған дәлелдемелердің бүкіл жиынтығын зерттеймей, сот қолдағы дәлелді ақпараттың жеткіліктілігін дұрыс бағалай алмайды, ал бұл ҚПК талаптарын бұзушылық деген мағынаны білдіреді. Сот тергеуінің аяқталуына дейін соттың дәлелдемелердің жеткілікті ретіндегі жиынтығын алдын ала бағалауына жол берілмейді, бұл сот қызметінде айыптаудан бас тарту ретінде танылуы мүмкін, ал бұған әрине жол берілмейді.

Біздің ойымызша, «істің дұрыс шешілуі үшін қажетті сенімді, дәлелді ақпараттың жеткілікті көлемін алған жағдайда, сот тергеуін қысқарту құқығын сотқа беру» сұрағының орындылығы туралы шешімді даулы мәселе ретінде мойындау қажет. Мұндай ұсыныс сот және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді үнемді жүргізу мақсатында енгізілген. Бірақ «процессуалдық үнемдеуге»

ұмтылудың өзі іс жүзінде ақталған. Мұндай ізденістердің мақсаты сотқа дейінгі тергеп-тексеруде және соттық тергеуде дәлелдемелер шектерін дұрыс анықтау болып табылады, яғни «дәлелдеу материалының негізделмеген шектен тыс шығуы (мысалы оқиғаның барлық куәларын шақырудың орнына, қандай адамдарды тергеу қажеттілігін анықтау) сотқа дейінгі тергеп-тексеру және сот тергеуі кезеңін ұзартады, азаматтарды куә ретінде сотқа шақыру есебінен оларды қалыпты жұмыстарынан қалдырады» [129, с. 31].

Сот тергеуінің үнемділігі сот отырысына шақырылуы тиіс тұлғаларды анықтауға, соттың тиянақты және сыни қарым-қатынасын қамтамасыз етеді.

Танымдық үрдістің аралық немесе қорытынды нәтижесі ретінде дәлелдемелерді бағалаудың сипаттамасы үшін, алдын ала және соңғы бағалаудың терминдері қолданылады, онда оларды екі мағынада қарастырады: үрдістің бір сатысының шегіндегі іс бойынша іс жүргізудің әрбір кезеңдеріндегі дәлелдемелерді бағалаудың арақатынастарын анықтау үшін [130, с. 96] және іс жүргізудің бір сатысында дәлелдемелерді бағалаудың арақатынасын анықтау үшін [124, с. 67].

Алдын ала бағалаудың бірінші мағынасында, тергеуші сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында алған бағалау болады, онда тергеушінің қолында іс жүргізудің сол кезеңінде алынуы мүмкін дәлелдемелердің бүкіл жиынтығы болмайды. Іс бойынша жекелеген дәлелдемелердің қасиеттері мен олардың мағынасы туралы пайымдауға алдын ала сипат тән. Дәлелдемелердің алдын ала бағалануы, әдетте ықтималдылық білімді білдіреді. Ықтималдылық толық, жойылуы тиіс білімдерді жоққа шығарады. Істің ары қарай жүргізілуі растайтын, негіздейтін және толықтыратын білімдерді алуға мүмкіндік береді, сонда дәлелдемелердің алдын ала бағалануы, іс бойынша жаңа шешімді тудыратын, бірақ бастапқы бағалаумен сәйкес келетін соңғы бағалаумен ауыстырылады.

Тергеу барысында алдын ала бағалауды жоққа шығаратын дәлелдер алынған кезде, дәлелдемелер бағалауының өзгеруі бастапқы кезде қабылданған шешімнің өзгеруіне әкеліп соғады.

Бір сатының аясында дәлелдемелердің алдын ала бағалануы, алынған білімдердің соңғы қорытынды жасауға жеткіліксіз деген пікірді тудырады, оған ықтималдылық білімнің сипаты тән. Сонымен бірге істің мән-жайлары туралы алынған білім, шешімді қабылдау үшін, олардың жеткіліктілігі тұрғысынан бағалануы тиіс. Бұл бағалау заң негізінде қолдағы мәліметтерді қолдану арқылы қандай шешім қабылдануы тиіс екендігі туралы сенімді қалыптастыруы қажет. Осылайша, белгілі бір тұлғаға бұлтартпау шарасына қолдану кезеңінде, тергеуші іс бойынша соңғы қорытынды жасау үшін қолдағы дәлелдемелердің жеткіліксіз екендігін түсінуі керек, сонымен бірге оның қолында сол тұлғаға бұлтартпау шарасын қолдану туралы өкімді шығару жөніндегі дәлелдемелердің жиынтығы болады.

Сот тергеуі барысында судьялар берген дәлелдемелер алдын ала бағалау ретінде есептелуі мүмкін. Осылай, сарапшы қорытындысының сенімділігіне қатысты күмән туатын болса, қайта сараптама жасалады; іске қатысушылардың

біреуі жағдайды бағалауға ниет білдірген болса, бұл жарияланған өтініштің қанағаттандыру жағдайын білдіреді.

Сот тергеуі аяқталған кезеңнен кейін әрбір судьяда белгілі бір жағдайлардың дәлелденуі (дәлелденбеуі) туралы пайымдамасы мен дәлелдемелердің бағалануы құрылады. Әрбір судьяның бұл бағалауы, белгілі бір пікірге, пайымдамаға қатысты алдын ала тұжырымдамасы ретінде сипатталуы мүмкін, ол кенесу бөлмесінде сот тергеуінің нәтижелерін ұжымдық талқылау нәтижесінде әрбір судьяда қалыптасады және үкім негізінде жарияланады.

Дәлелдемелерді алдын ала және қорытынды бағалаудың басқа да түсініктері қалыптасқан. Бұл түсініктерді іс жүргізудің әрбір сатысында дәлелдемелердің бағалануы арасындағы арақатынастарын айқындау үшін қолданады. Тергеушімен және прокурормен дәлелдемелердің бағалануы, сәйкесінше олар үшін соңғы, ал сот үшін алдын ала бағалау ретінде сипатталады. Бұл жағдайда, дәлелдемелерді алдын ала және соңғы бағалауды айырудың критерий ретінде бағалау қызметінің сипаты мен мәні емес, әрбір сатыда дәлелдемелердің бағалауынан туындайтын қорытындылардың құқықтық маңыздылығы қолданылады. Заңмен белгіленген ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау қағидасы бағалау қызметінің субъективті сипатының салдарынан (ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау) оның нәтижесі, басқа тұлғалардың есебінен туындайтын дәлелдемелердің бағалауына ықпал етпеуі тиіс. Іс жүргізудің басқа да сатысында, олар үшін басқа тұлғалар есебінен дәлелдемелерді алдын ала бағалаудың алдын ала, соңғы сипаты болмайды, олар дәлелдемелерді өздерінің ішкі сенімі, пікірі бойынша бағалайды және ол бойынша өздерінің қорытындысын жасайды.

Дәлелдемелердің жеткіліктілігі туралы қорытындысы үшін, дәлелдер жиынтығы іс жүргізу бойынша қандай кезеңде бағаланатындығы мен қандай кезеңде шешім қабылданатындығы маңызды, дәлелдемелердің сол жиынтығының негізінде оның мақсаттары, мән-жайлардың шеңбері анықталады, олар өз кезегінде шешім қабылдаудың нақты негіздемесі болады.

Сондықтан, біз, дәлелдемелердің бағалау үрдісі – үкімді шығару кезінде сотпен шығарылатын соңғы бағалаумен салыстырғанда, сотқа дейінгі тергеп-тексеру ісі алдын ала сипатқа ие деген авторлардың пікірлерімен келіспейміз [131, с. 58]. Біздің ойымызша, дәлелдемелердің сотқа дейінгі тергеп-тексеруде бағалануы соттағы кезеңдегідей соңғы болуы ықтимал, мысалы, қылмыстың белгіленбеген оқиғасының салдарынан істі жүргізудің тоқтатылуы. Бұл шешім қабылдауға қажетті дәлелдемелердің қолдағы жиынтығы, осы жиынтыққа сенімді жағдайлардың белгіленбеген дәлелдемелері кіреді деген ұғымды білдірмейді, тиісінше әрбір дәлелдеменің сенімді екендігі, шынайылығы дәлелденбеген [132, с. 30].

Осылайша, айыпталушы ретінде тұлғаны шақыру кезеңінде, тергеушіде сол айыпталушыны тарту туралы шешім шығаруға қажетті жеткілікті дәлелдемелер болуы тиіс. Бірақ, ол кезеңге дейін тергеу аяқталады, дәлелдемелердің сенімді екендігі тексеріледі, сондықтан тергеушіден әрбір

дәлелдеменің шынайылығы туралы қорытынды жасауды талап етуге болмайды.

Тұлғаны айыпталушы ретінде іске тарта отырып, тергеуші көп жағдайларда қылмыс туралы жеткілікті әрбір дәлелдеменің жиынтығының болуын белгілейді. Болашақта айып тағу өзгергенімен (айып тағу көлемі, саралануы), тергеуші сол кезеңде жиналған дәлелдемелердің жиынтығының негізінде шақырылған айыпталушы тұлғаға қылмысқа қатысы бар екендігін растайтын, айып тағылған шешімнің негіздемесі бар екендігіне нақты дәлел болуы тиіс, және ол дәлелдер жинақталып, тексеріліп, және заң талаптарына сәйкес бағалануы тиіс.

Л.Т. Ульянова дәлелдемелердің жеткіліктілігін «қылмыстық істі қарастыру үрдісінде негізделген шешімді шығару мен нақтылыққа сәйкес қылмыстың жағдайларын белгілеу үшін қажетті» дәлелдемелердің жиынтығы деп анықтайды» [132, с. 30]. Жеткіліктіліктің мұндай сипаттамасы, іс бойынша қорытынды шешім шығаруға ғана қолданылады, ал дәлелдемелердің жеткіліктілігі туралы сұраққа тергеуші, прокурор, судья іс бойынша басқа да аралық шешімдер кезінде ғана жауап береді.

Іс бойынша қабылданатын шешімдерге заң мен сот тәжірибесі басқадай талаптарды қояды. Онда сенімді дәлелдемелердің жиынтығын бағалау қадамдары ғана емес, сенімсіз деп танылғандықтан, тергеушімен немесе сотпен бас тартылған дәлелдер белгіленеді. Сот өзінің алдына ұсынылған дәлелдемелердің бүкіл жиынтығын зерттемей, дәлелдемелердің анықтығын, сенімді және шынайы екендігі туралы қорытынды жасай алмайды, ал бұл әрине ҚПК талаптарын бұзушылық деген мағынаны білідерді. Сот тергеуінің аяқталуына дейін, жеткілікті ретінде танылған соттың дәлелдемелердің жиынтығын бағалауы, сот қызметіне қатысты айып тағудың негізі болып табылады, әрине оған жол берілмейді.

Тергеуші дұрыс деп таныған дәлелдеме, сот тергеуінде тікелей жүргізілген зерттеулер нәтижесінде басқаша бағалануы мүмкін. Тек жекелеген дәлел ғана емес, сонымен қатар дәлелдемелердің бүкіл жиынтығы сотпен тергеуші немесе прокурордың айып тағу сөзінен басқадай негізде бағалануы мүмкін.

Дәлелдемелердің жеткіліктілігі – оларды сандық емес, сапалық бағалау. Айып тағу үкіміне жеткілікті дәлел ол, барлық қарама-қайшылықты нұсқалар анықталып, тексеріліп және бағаланғаннан кейін зерттеу үрдісінен өткен іс бойынша құрамына дұрыс дәлелдемелер кіретін дәлелдемелер. Дәлелдемелердің жиынтығы (жүйесі) ерекше критерий – дәлелдеменің толықтылығы мен сенімділігінен тұратын жеткіліктілік тұрғысынан бағаланады.

Дәлелдемелердің жиынтығы дәлелдеу пәнін құрайтын барлық жағдайлар объективті және жан-жақты қарастырылған болса, толық деп танылады. Жүйенің сенімділігі істегі әрбір жағдайлардың бір емес, бірнеше дәлелдемелермен қамтамасыз етіледі, бұл іске қатысушылардың жеке қателіктері мен жағымсыз әрекеттерінен сот әділдігін сақтандыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, дәлелдемелердің жеткіліктілігі дегеніміз ішкі сенім бойынша анықталатын, қылмыстың мән-жайларын шындыққа сай анықтау, қылмыстық істі қарау мен тергеу үрдісінде негізделген шешімдерді шығару үшін қажетті, іске қатысты жол берілген және анық дәлелдемелердің жиынтығы деп айтуға болады.

2.3 Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектейтін факторлар

Алдын ала тергеуде дәлелдеу субъектісінің мүддесіздігі мен тәуелсіздігі қайсыбір дәлелдеу субъектісінің ішкі сенімінің баламалылығын, қылмыстық істегі дәлелдеуші ақпараттың толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз етуге бағытталған міндетті шарт болып табылады. Іс жүргізу шешімдерін өзінің ішкі сенімінің негізінде қабылдаған дәлелдеу субъектісі олар үшін толық жеке жауапкершілікте болады және жаңадан ашылған мән-жайлар болмаған жағдайда өзге лауазымды тұлғалардың, соның ішінде құқық қорғау органдарының басшылары мен соттың ықпалымен өз шешімдерін қайта қарастырмауы тиіс.

Алайда бүгінгі күні сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектеу мәселесі бар және ол көкейкесті болып отыр. Шартты түрде, дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектейтін факторларды екі топқа бөлуге болады. Олар сыртқы және ішкі факторлар.

Негізгі сыртқы факторларға мемлекет тарапынан қоғам дамуының белгілі бір сатысында жүзеге асырылатын мемлекеттің қылмыстық-құқықтық және қылмыстық іс жүргізу саясатын, бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалын, қоғамдық пікірді, сонымен қатар ҚР Жоғары Сотының нақты қылмыстық істер бойынша тәжірибесін жатқызуға болады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектейтін негізгі ішкі факторларға дәлелдеуші ақпаратты бағалаумен байланысты құқықтану мамандығы бойынша жұмыс біліктілігінің деңгейін, сонымен қатар аталған субъектінің психологиялық сипаттамаларын, оның сыртқы ықпалға қарсы тұру және өзінің дәлелдемелерді бағалаумен байланысты қандай да бір мәселеге деген көзқарасын қорғау қабілетін жатқызуға болады. Аталған факторлар, біздің ойымызша, сотқа дейінгі тергеп-тексеруде бағалау еркіндігін шектейтін факторлар жүйесінде негізгі болып табылады. Барлық өзге факторлар екінші немесе туынды сипатқа ие.

Мемлекеттің қылмыстық-құқықтық және қылмыстық іс жүргізу саясаты қылмыстық іс жүргізу қатысушыларының дәлелдемелерді бағалау кезіндегі ішкі сенімінің қалыптасуына жанама әсер етеді. Аталған факторлар қылмыстық іс жүргізу қатысушылары ретіндегі лауазымды тұлғаларға ең көп дәрежеде әсер етеді.

Қазіргі таңда демократиялық өзгерістерді жүргізуге байланысты, қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу саясаты заң актілерінде, сонымен қатар, заң жобаларында, жоғары сот инстанцияларының құқық қорғау

органдары қызметінің жеке бағыттарына қатысты түсініктемелері мен қаулыларында жиі кездесіп отыр.

ҚР Жоғары Сотының түсініктемелері қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу саясатын анықтайтын, яғни, дәлелдеу субъектілерінің ішкі сенімінің қалыптасу үрдісіне әсер ететін факторлардың бірі болып табылады. Осыған байланысты сұрақ туындайды – ҚР Жоғары Соты Пленумының қылмыстық іс жүргізу нормаларын қолдануға қатысты қандай да бір ережелерін түсіндіруі дәлелдеу субъектілері – лауазымды тұлғалармен орындалуы қаншалықты міндетті және олар сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында жинаған дәлелдемелерді бағалау кезінде ішкі сенімге қаншалықты әсер етеді?

Лауазымды тұлғалар дәлелдемелерді бағалағанда ішкі сенімнің қалыптасуына әсер ететін және біраз шамада дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектейтін фактор ретінде қылмыстық істер бойынша тергеу және сот тәжірибесін атап кетуге болады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру және анықтау органдарының қызметкерлері, прокурорлар және судьялар жоғарыдағы соттардың тәжірибесін зерттей отырып, олардың даулы мәселелер, соның ішінде дәлелдемелерді бағалауға қатысты мәселелер бойынша позициясын ескереді, оған мән береді де бұл арқашан орынды бола бермейді [133, с. 81].

Бірақ, оң жайттар да баршылық, ҚР Жоғары Сотының соңғы кездері қабылдаған шешімдерінде нақты қылмыстық істер бойынша дәлелдемелердің жол берілушілігіне қатысты бірқатар маңызды түсініктемелер бар:

қылмыстық істі қозғағанға дейін жүргізілген есірткі заттарының заңсыз айналымы туралы іс бойынша тінту және сараптама нәтижелері дәлелдеуші мәнге ие емес деп танылды;

жәбірленушіге бір ғана куәгердің қатысуымен ұсынылған айыпталушыны тану хаттамасы жол берілмейтін деп танылды;

айыпталушының орналасқан жері белгілі болса да, ол сол уақытта прокуратурада болғандықтан оны суреті бойынша тану хаттамасы жол берілмейтін дәлелдеме болып танылды. Бұл жағдайда хаттамалары алқабилер қатысқан сот отырысында зерттелген, қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарын қатаң бұзу арқылы тану әрекеттерін жүргізу сотталушының кінәлілігі туралы сенімді қалыптастырды.

Дәлелдеу құқығына қатысты және дәлелдемелерді бағалауға тікелей арналған ҚР Жоғары Соты қабылдаған осы және өзге шешімдер қылмыстық іс жүргізуде лауазымды тұлғалар болып табылатын дәлелдеу субъектілерінің ішкі сенімінің қалыптасуында маңызды рөлді атқарады.

Бұл жағдайда, дәлелдеу субъектілерінің ұқсас істер бойынша шешімдерді қабылдау кезінде шешімнің негіздемесі ретінде оларға сілтеме жасауы дұрыс па? - деген сұрақ туындайды. Біздің пікірімізше, сот тәжірибесінің маңыздылығына қарамастан, заңнамалық реттеуде кемшіліктерді толтыру кезінде соттың заң шығару қызметін негізделген деп тануға болмайды. Сот прецедентін құқықтың қайнар көзі ретінде тану қылмыстық іс жүргізу қатысушыларының ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерді еркін бағалау

ұстанымының бұзылуына әкелуі мүмкін. Тиісті құқық қолдану актілерінде (үкімдерде, анықтамаларда) бекітілген болғанына қарамастан, бір немесе бірнеше құқық қолданушының ішкі сенімі өзге құқық қолданушылардың, іс жүргізу қатысушыларының ішкі сенімін шектемеуі тиіс және шектей де алмайды. Дәлелдемелерді бағалау кезіндегі ішкі сенімнің адамгершілік негізі бұл жағдайда басым рөлді атқарады. Қылмыстық іс жүргізу қатысушысы оның адамгершілік ұстанымдарына қарама-қайшы келетін шешімдерді қабылдамауы тиіс. Сондықтан, дәлелдемелерді бағалау және күрделі іс жүргізу шешімдерін қабылдау кезінде өзге дәлелдеу субъектілері үшін бағдар ретінде ҚР Жоғары Сотының және басқа жоғары сот инстанцияларының шешімдері болуы тиіс, олардың теориялық және тәжірибелік маңыздылығы дәл осы жағдаймен айқындалады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектеу үрдісінде бұқаралық ақпарат құралдары маңызды рөлді атқарады. Соңғы жылдардағы елдің қоғамдық-саяси өміріндегі өзгерістердің нәтижесінде бұқаралық ақпарат құралдарының жаппай сананың және жекелеген азаматтардың санасының қалыптасуындағы рөлі күрт өсті. Алайда, цензураға тыйым салу бұқаралық ақпарат құралдарының жекелеген өкілдерімен бассыздық деп қабылданды, соның нәтижесінде БАҚ-да құқық қорғау органдарының қызметін баяндау кезінде авторларын сенсация ғана толғандыратын басылымдар пайда болады. Авторлар кейде өздері жариялайтын қылмыстық істі тергеуге қатысты қандай да бір фактілерді тексеруге талпынбайды да, кейде істің шынайы мән-жайларын саналы түрде бұрмалайды, мұның барлығы жарияланатын деректердің объективтілігіне елеулі шамада теріс әсер етеді және тергеу қызметкерлерінің негізделген үрейін туғызады [134, с. 51].

Бұқаралық ақпарат құралдарында сотқа дейінгі тергеп-тексеру құпиясын құрайтын қылмыстық істің мән-жайларын жариялайтын басылымдардың пайда болу жағдайлары сирек емес, сондықтан соңғы кездері бұл мәселеге қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық құқық саласындағы көптеген зерттеушілердің тарапынан қызығушылық байқалады.

Басқа жағынан, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің өздері де, адвокаттар да тергеу барысында жиналған мәліметтердің бұқаралық ақпарат құралдарында уақытынан бұрын жариялануына жол береді. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарының қызметкерлері, әдетте, өздерінің мәртебесін көтеру, айыптау ұстанымын күшейту мақсатында, сонымен қатар, өз бөлімшелерінің жұмысындағы сәттіліктерге назар аударту мақсатында белгілі бір қылмыстық істерге қатысты деректерді жариялайды. Ад адвокаттар көп жағдайда тергеу деректерін қоғам алдында өзінің қорғалушысының «жағымды кейпін» қалыптастыру және сол арқылы қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдемелердің түкке тұрмайтындығын дәлелдеу үшін жариялайды.

Айта кететін жайт, жалпы алғанда, нақты қылмыстық істерді тергеу туралы мәліметтерді бұқаралық ақпарат құралдарында жариялауға рұқсат етілген, себебі оларға толығымен тыйым салу азаматтардың ақпаратты алу

құқығын бұзуды білдіреді. ҚР Конституциясы бұқаралық ақпарат еркіндігін және цензураға тыйым салуды кепілдендіреді [135, с. 39].

Алайда қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасы аталған құқықтың қоғамдық мүдделерді және сот әділдігінің мүдделерін қамтамасыз ету үшін қажетті белгілі бір шектеулерін орнатады. Атап айтқанда, ҚР Қылмыстық Кодексі сотқа дейінгі тергеп-тексеру деректерін жариялауға жол берілмейтіні туралы заңмен белгіленген тәртіппен ескертілген тұлға сол деректерді прокурордың, тергеушінің немесе анықтауды жүргізуші тұлғаның рұқсатынсыз жариялағаны үшін жауапкершілікті көздейді. ҚР ҚПК сәйкес, сотқа дейінгі тергеп-тексеру деректері прокурордың, тергеушінің, анықтаушының рұқсатымен және олар жол беретін көлемде ғана, жариялау сотқа дейінгі тергеп-тексеру мүдделеріне қарама-қарсы келмесе және қылмыстық сот өндірісінің қатысушыларының құқықтары мен заңды мүдделерін бұзумен байланысты болмаған жағдайда жариялана алады. Қылмыстық сот өндірісінің қатысушыларының жеке өмірі туралы деректерді жариялауға жол берілмейді.

Тергеудің белгілі бір сатысында қалыптасқан дәлелдеу базасын бұқаралық ақпарат құралдарында уақытынан бұрын жариялауға, сондай-ақ талдауға жол берілмейді, себебі бұл дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектеп қана қоймай, сонымен бірге қылмыстық іс жүргізу қатысушыларының ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерді бағалау ұстанымының өзін бұзады.

Бұқаралық ақпарат құралдарында дәлелдеуші мәні бар ақпаратты жариялау бұл ақпараттың қылмыстық сот өндірісінің қатысушыларымен, атап айтқанда, прокурормен, судьялармен бағалануының дербестілігіне және риясыздығына теріс әсер ете алады. Аталған дәлелдеу субъектілері кәсіби этика нормаларын басшылыққа ала отырып, бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған нақты іс бойынша деректермен таныспаса да, олар мұндай басылымдармен қалыптастырылатын қоғамдық пікірден толығымен «оқшаулана» алмайды. Сондықтан, қылмыстарды жасаған тұлғалар, әсіресе бұл ұйымдасқан қылмыстың өкілдеріне қатысты, өз қатарына БАҚ арқылы сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарына әсер етуге тырысатындықтан, дәлелдеуші ақпарат туралы мәліметтерді іс бойынша үкімді шығарғанға дейін бұқаралық ақпарат құралдарында жариялауға тыйым салуды қазіргі күнде заң жүзінде бекіту өзекті болып көрінеді. Бұл жағдайда мұндай басылымдар, көбіне, тергеудің белгілі бір сатысында тергеуде болатын қандай да бір дәлелдемелер туралы бұрмаланған немесе бұрыс түсіндірілген ақпараттан тұрады.

Жоғарыда айтылып өткендей, сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектейтін сыртқы факторлармен қатар бірқатар ішкі факторлар да баршылық:

- анықтауды жүзеге асырып жатқан тұлғаның дәлелдеуші ақпаратты бағалаумен байланысты құқықтану мамандығы бойынша жұмысының төмен деңгейдегі біліктілігі, тергеушінің жеткіліксіз тәжірибелілігі, тергеу қызметкерінің ажыратылған мәліметтердің қатарынан толыққанды дәлелдемелерді құруға, оларға анық мағыналық және қисынды талдау беруге,

бірыңғай жүйеге біріктіріп, сол арқылы ішкі сенімді қалыптастыруға қабілетсіздігі, оның қолдағы дәлелдемелер жиынтығын сыни талдаусыз қабылдайтын шешімдерінің асығыстығы;

- қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыратын тұлғаның психологиялық сипаттамалары, оның сыртқы ықпалға төтеп беру және дәлелдемелерді бағалаумен байланысты қандай да бір мәселе бойынша өзінің көзқарасын қорғау қабілеті;

- тергеуші, анықтаушы шешімдерін болдырмайтын көптеген қадағалау инстанцияларының болуы, тәуелсіздікті жоққа шығаратын олардың әрекеттерін тұрақты бақылау [136, с. 61];

- әкімшілік жағынан бағынатын басшылықтың, атқарушы билік, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, сонымен қатар сот өндірісіне қатысушылардың тарапынан тергеушіге және анықтаушыға процессуалдық емес ықпалы және қысымы. Бұл жағдайда В.Д. Зеленский дұрыс айтқандай, тергеушінің басшылықтың бақылауында, қадағалауында болуы оның тәуелсіздігін жоққа шығарады. Тергеушінің іс жүргізу тәуелсіздігі шынайы болу керек. Тергеушіге ол әкімшілік түрде бағынатын тұлғалардың тарапынан процессуалдық емес ықпалының белгілі бір қаупі бар. Мұндай қысымның мақсаты көп жағдайда тергеушіні немесе анықтаушыны іс бойынша, сонымен қатар дәлелдемені тікелей бағалауға қатысты негізделмеген шешімді қабылдауға итермелеу болып табылады. Бұл жағдай әңгіме жоғары шенді қызметкерлерге, не болмаса басқа «көпшілік тұлғаларға» қатысты қылмыстық істі қозғау туралы болғанда ерекше кең таралған, мұндай ықпалдың сирек болатын мақсаты тергеушіні қылмыстық істі негізсіз қозғауға итермелеу болып табылады [137, с. 43];

- «жұмыстың сапа үшін емес, көрсеткіштер мен пайыздар үшін» қалыптасқан тәжірибесі, соған байланысты қылмыстардың ашылуының сенімді пайызын кез-келген бағамен қамтамасыз етуге талпынатын ведомстволардың басшыларының тергеушінің іс жүргізу қызметіне араласуы. Бұл ережені тәжірибе жүзінде орындау ең теріс салдарды тудырғанымен байқалды – азаматтарды негізсіз қамауға алу және қылмыстық жауапкершілікке тарту. Әлауқаттылық көрінісін құру үшін тергеу органдарында жеткіліксіз негізде айып тағылып, сезіктілер қамауға алынды, бұл жедел іздестіру жұмысының осы ең маңызды көрсеткішін қажетті деңгейде сақтау мүмкіндігін берді. Осыған байланысты, тергеушіде айыпталушының кінәлілігіне немесе кінәсіздігіне деген ішкі сенім қалыптасып, қылмысқа септігін тигізген себептер мен жағдайлар, сонымен қатар қылмыстық істің дұрыс шешілуі үшін маңызды басқа мән-жайлар анықталғанда қылмыстарды ашуды іс бойынша тергеудің толық аяқталғанымен байланыстыратын авторлардың көзқарасы дәйекті болып көрінеді. Қазақстанның ІІМ жаңартылған нормативтік құжаттарына сәйкес, қылмыс келесі жағдайда ашылған деп саналады:

- қылмысты жасаған тұлғаны айыптау бойынша қылмыстық іс жүргізу аяқталған, айыптау үкімі прокурормен бекітілген және іс ҚПК тәртібімен сотқа жіберілсе, қылмысты жасаған тұлға анықталса, бірақ прокурордың келісуімен

ҚПК негіздері бойынша сол тұлғаны қылмыстық жауапкершіліктен босатумен тоқтатылса;

- қылмысты жасаған тұлға белгілі және оның кінәсінің жеткілікті дәлелдемелері бар, алайда айып оған істі ҚПК сәйкес тоқтатумен байланысты тағылмаса. Сондықтан бұл жағдайда қылмыстарды ашу және тергеу бойынша барлық шаралардың жиынтығын сипаттайтын сапалық көрсеткіштердің талдауы ерекше мәнге ие.

Тергеуші жұмысын бағалау критерийлерін анықтау кезінде, жалпы алғанда, заң шығарушы тергеушінің алдына қойған міндеттерге сүйенуі қажет. Сондықтан жұмыс нәтижелерін бағалаудың негізгі критерийлері төмендегідей болуы керек:

- қылмыстарды тергеу кезінде заңдарды қатаң сақтау. Бұл туралы келесі көрсеткіштер бойынша айтуға болады: азаматтарды негізсіз ұстаулардың болуы (жоқтығы), негізсіз қамауға алулардың болуы (жоқтығы), азаматтарды айыпталушылар ретінде қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартудың болуы және т.б. [138, с. 43];

- қылмыстарды ашу және қылмыскерлерді іздеу. Бұл туралы келесі көрсеткіштер бойынша айтуға болады: учаскеде қылмыстардың ашылуының жағдайы, айыпталушыны іздеуге және айыпталушы ретінде тартылуға жататын тұлғаның анықталмағандығына байланысты істердің болуы (жоқтығы), азаюы (артуы) және т.б.;

- қылмыстық істерді тергеудің сапасы және уақытылылығы. Бұл туралы прокурордың қосымша тергеуіне қайтарылған қылмыстық істердің саны бойынша, екі айдан асатын мерзімде себепсіз тергелген қылмыстық істердің саны бойынша айтуға болады;

- қылмыс келтірген материалдық зардапты өтеу. Бұл критерий келесі көрсеткішпен сипатталуы мүмкін: тергеуші сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында суреттеген мүліктің құны, айыпталушы зардапты өтеу үшін берген қолма-қол ақша сомасы.

Осы кең ауқымды ақпараттардың барлығы жекелеген тергеушінің, сонымен қатар тергеу бөлімшесінің жұмыс нәтижелерінің жалпы объективті бағасын жасауға мүмкіндік береді [139, с. 31].

Тергеушінің қызметіндегі қателіктер міндетті және шарасыз болып табылмайды деп ойлаймыз, себебі дайындығы жоғары және жауапты тергеушіде дұрыс шешімдерді қабылдау үшін барлық мүмкіндіктер болады. Дәлелдеу кезінде қылмыс оқиғасының немесе құрамының жоқтығы және қылмыстық іс бойынша өндірісті теріске шығаратын басқа да мән-жайлар анықталуы мүмкін, және олардың кез келгені орын алған жағдайда қылмыстық жауапкершілікке тарту заңсыз болады. Әрбір тергеуші артынан айыптауды жою және қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартылған азамат құқығын қалпына келтіру орын алатын, жеңіліске душар болатын айыптауды жасай отырып, заңды қатаң бұзғанын сезінуі керек.

Қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы қателік он тоғызыншы ғасырдың өзінде ақ зерттеу пәніне айналған. Іс жүргізу ғылымында тергеу

қателігі ұғымы туралы көптеген пікірлер бар, оларды келесі тұжырымдамаларға жүйелеп, біріктіруге болады:

- тергеу қателігі – бұл қылмыстық сот өндірісі барысындағы құқық бұзушылық [140, с. 59],

- тергеу қателігі – бұл құқық бұзушылықтың ерекше түрі, тергеу қателігіне құқық бұзушылықтан өзгеше орын беріледі [9, с. 30].

О.Я. Баев «тергеу қателігі» терминін анықтаған кезде негізгі және міндетті белгі ретінде теріс салдарды пайдаланды. Оның пікірінше, тергеу қателігі өз артынан келесі салдардың бірін тудырады:

- кінәсіз адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту;
- айыпталушының кінәлілігінің дәлелденбегендігі (қылмысты дәл оның өзі жасаған болса, және бұл, мысалы, қосымша тергеу барысында анықталса);
- қылмыстық жауапкершілікке тартуға жататын тұлғаның анықталмауы;
- қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңының нормаларын дұрыс қолданбау;

- қылмысты тергеу аясына кез-келген рөлде тартылған тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін елеулі бұзу [141, с. 71].

Өз кезегінде, С.А. Шейфер «тергеу қателігі» терминін анықтаған кезде, оны сипаттайтын объективті белгі ретінде тергеу қателігінің бар болу фактісін растайтын уәкілетті субъекттің іс жүргізу шешімін бөліп көрсетеді. Мұндай шешім мынадай бола алады:

- соттың ақтау үкімі немесе істі сот сатыларында тоқтату туралы анықтама (қаулы);

- істі тоқтату не болмаса уақытша тоқтату және іс бойынша өндірісті қайта жаңғырту туралы тергеушінің қаулыларының күшін жою туралы прокурордың қаулысы;

- заңсыз немесе негізсіз қолданған қамауға алу бұлтартпау шарасын жою немесе өзгерту туралы тергеушінің, прокурордың, судьяның қаулылары [9, с. 31].

Біздің ойымызша, тергеу қателіктері - бұл, ең алдымен, адам мен азаматтың заңмен кепілдендірілген құқықтары мен бостандықтарын бұза отырып, сот әділдігін қалыпты жүзеге асыруға кедергі келтіретін, қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарынан жаңылумен айқындалған, қылмыстық іс бойынша тергеу өндірісі кезіндегі тергеушінің кез-келген әрекеттері немесе шешімдері.

Нәтижесінде жекелеген тергеу элементтері анықталмай қалатын, дәлелдеу пәнін зерттеудің біржақты тәсілінің болуымен байланысты қателіктер, тәжірибе көрсетіп отырғандай, азаматтарды қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартуға әкелетін ең көп таралған тергеу қателіктері болып табылады. Бұл сөзсіз, дәлелдеу шектерінің тарылуына алып келеді, оның нәтижесінде тергеуші жинаған дәлелдемелердің жиынтығы тұлғаны айыпталушы ретінде тарту туралы қабылданған шешімді негіздеу үшін жеткіліксіз болып қалады.

Тергеу қателіктерін тудыратын себептерді жою тергеуші жұмысының жағдайлары мен стилін жетілдіру, олардың әлеуметтік мәртебесін судьялар

деңгейіне дейін көтеру бойынша заң шығарушы және атқарушы биліктердің, сонымен қатар тергеу органдарының басшыларының тарапынан бірқатар шаралардың жүргізілуін көздейді. Тергеушілердің біліктілігін арттыруға, тергеушінің жеке тұлғасының кәсіби деформациясының адын алу бойынша шараларды жүзеге асыруға, қылмыстарды тергеу бойынша жұмысты оңтайландыратын заманауи техниканы және ғылыми кеңестерді белсенді пайдалануға бағытталған шаралар кешені жүзеге асырылу тиіс.

Ішкі сенімнің қалыптасуы дәлелдеуші субъекттің адамгершілік этикалық құндылықты бағыттарының көрінісімен үздіксіз байланысты, олардың қатарына дәлелдемені бағалайтын лауазымды тұлғаның қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтауға саналы және белсенді талпынысы жатады. Өкінішке орай, тәжірибелік қызметте құқық қорғау органдарының барлық қызметкерлері әлеуметтік әділдікті орнатуға тырыспайды. Тергеушілердің, жедел-іздістіру қызметкерлерінің көпшілігі әлеуметтік әділдікті орнатудың орнына, қылмысты ашып, қылмыскерлерді жазалап, статистикалық есептілікте ең биік көрсеткіштерге қол жеткізуге тырысады. Мұның бәрі айыптаушы көзқарасқа және заңға негізделген ішкі сенімнің теріс пікірмен алмасуына алып келеді. Сонымен қатар, айта кеткіміз келетіні, тергеу қызметкерлерінің көбі, әрине, кәсіби талаптарға сай келеді, олардың арасында өзінің ішкі сенімінің негізінде дәлелдеуші ақпараттың сапалық және толыққанды бағалауын жүргізетін жоғары білікті кәсіпқойлар баршылық. Осыған байланысты заңгерлерді психологиялық тұрғыда дайындау, өзінің ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерді дербес, жеке және риясыз бағалауға мүмкіндік беретін қасиеттерге тәрбиелеу міндеті туындайды. Барлық құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің лауазымына және, атап айтқанда, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізіп жатқан тұлғаларды таңдау өте қатаң болуы керек деп ойлаймыз, онда психологиялық тестілеу мәселелеріне үлкен назар аударылуы керек.

Тергеушілер, тәжірибе көрсетіп отырғандай, оларға берілген өздерінің ішкі сенімін қорғау құқығын өте сирек пайдаланатынын айта кеткен маңызды. Тергеушілердің азғана саны прокурордың нұсқауларымен келіспеушілікті білдіреді және оның әрекеттеріне жоғарыдағы прокурорға шағымданады. Бұған бірнеше түсініктеме беруге болады және ең алдымен – тергеушілерде олардың талаптары жоғарыдағы прокурормен тиісті түрде қаралатынына және олардың пайдасына шешім қабылданатынына сенімнің жоқтығы, екіншіден, мұндай ұстанымшылдық оларға теріс салдар әкеледі деген қорқыныш, себебі тергеуші және сол тергеуші жұмыс жасайтын бөлімшеде қылмыстық істердің тергелуін қадағалауды жүзеге асырып отырған прокурор арасындағы қатынастар «бұзылуы» мүмкін.

Алайда, өзінің адамгершілігін сезінетін және қалыптасқан ішкі сенімінің негізінде әрекет ететін ұстанымшыл тергеушілер аталған құқықты пайдалана алады және тәжірибе жүзінде пайдаланып отыр, сонымен қатар, олар өздерінің әрекеттері прокурор тарапынан өздері үшін жағымсыз әсерге әкелетінін түсінеді.

Сонымен бірге, тергеушіні тергеу бөлімшесінің бастығына іс жүргізу тәуелділігіне қойған заң шығарушының ұстанымы түсініксіз. Тергеу бөлімінің бастығына ол солардың көмегімен өзінің бақылау функцияларын атқаратын бірқатар іс жүргізу уәкілеттіліктерін беруді жекелеген авторлар сотқа дейінгі тергеп-тексерудің оған іс жүргізу басшылығының құқығын беруі деп қарастырады [142, с. 34]. Шынында да, тергеу бөлімінің бастығының іс жүргізу қызметіне тергеу іс жүргізу басшылығының құрамын құрайтын көптеген элементтер тән. ҚР ҚПК 59 бабына сәйкес, олар тергеу жүргізуді немесе сотқа дейінгі жеделдетілген тергеп-тексеруді тергеушіге тапсыру, ергеушінің өз іс жүргізуіндегі істер бойынша тергеу әрекеттерін орындауының уақтылығына, тергеушінің тергеп-тексеру және күзетпен ұстау мерзімдерін сақтауына, прокурор нұсқауларының, басқа да тергеушілер тапсырмаларының орындалуына бақылау жасауды жүзеге асыру, тергеп-тексеру жүргізуді бірнеше тергеушіге тапсыру, тергеушіні іс бойынша іс жүргізуден шеттету, қылмыстық істерді зерделеу және олар бойынша нұсқаулар беру, өз құзыреті шегінде өзіне бағынысты, алдын ала тергеуді жүзеге асыратын органның бір тергеу бөлімшесінен қылмыстық істі алу және алдын ала тергеуді жүзеге асыратын, өзіне бағынысты осы не өзге органның басқа тергеу бөлімшесіне беру, қылмыстық істерді айыптау актісімен бірге прокурорға жіберу, тергеушінің негізсіз процестік шешімінің күшін жою туралы өтінішхатпен прокурорға өтініш жасау, өз құзыреті шегінде анықтау органдарына орындау үшін міндетті тапсырмалар мен нұсқаулар беру құқығымен айқындалады.

Тергеу бөлімінің бастығы қылмыстық істі тергеу бойынша тергеушілердің жұмысын бақылай отырып, қажетті жағдайларда тергеушіге тергеу бағыты, жеке тергеу әрекеттерінің өндірісі, тұлғаны айыпталушы ретінде тарту туралы, сезіктіге, айыпталушыға бұлтартпау шарасын таңдау туралы қылмыс дәрежесі туралы және айыптау көлемі туралы нұсқама беруге құқылы. Нұсқамалар қылмыстық істі тартып алуға және оны басқа тергеушіге тапсыруға, тұлғаны айыпталушы ретінде тартуға, қылмыстың дәрежесіне, айыптау көлеміне, бұлтартпау шарасын таңдауға, сонымен қатар сот шешімі бойынша ғана жол берілетін тергеу әрекеттерінің өндірісіне қатысты болған жағдайларды қоспағанда, тергеуші өзі орындауға міндетті тергеу бөлімі бастығының нұсқамалары туралы прокурорға шағымдануы олардың орындалуын тоқтатпайды. Бұл жағдайда тергеуші прокурорға және сотқа тергеу бөлімінің бастығының нұсқамаларына өзінің қарсылықтарын ұсынуға құқылы. Тергеу бөлімінің бастығының барлық қалған нұсқамалары орындауды тоқтатуға алып келмейді. Сонымен қатар, заңда тергеуші қандай жағдайларда прокурорға немесе сотқа жүгіне алатындығы нақтыланбайды. Заңда, сонымен бірге, прокурордың немесе соттың тергеушінің қарсылықтарын қарастыру тәртібінің мәселелері жоқ, мұның өзі бұл кепілді тиімсіз етеді.

Алайда тергеуші ҚР ҚПК 60 бабына сәйкес қылмыстық іс жүргізу қызметінің дербес субъектісі болып табылатынын ұмытпау керек. Ол қылмыстық іс бойынша барлық шешімдерді өз атынан қабылдайды және олар үшін жеке басымен жауап береді. Тергеушінің іс жүргізу дербестігі қылмыстық

істерді тергеу кезінде тергеушінің бастамашылдығын, тергеу бөлімінің ғана емес, сонымен қатар, прокурордың да оның іс жүргізу қызметіне артық араласуынан босатуды көздейді.

Тәжірибеде тергеу бөлімшелерінің бастықтарының тарапынан бақылауды жүзеге асыру қылмыстық іс жүргізу заңының шегінен шыққан жағдайлар да кездеседі. Ресейдің кейбір облыстарының бірқатар ішкі істер органдарында тергеу бөлімшелерінің бастықтарының тергеуші жасаған жекелеген іс жүргізу құжаттарына қол қоюы не болмаса бекітуі қолданылады, атап айтқанда, айыптаушы ретінде тарту туралы қаулы, айыптау үкімі. Алайда, бақылаудың мұндай нысаны заңмен қарастырылмаған. ҚР ҚПК 300 бабында сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізген адам айыптау актісін жасағаннан кейін оны қылмыстық іспен бірге прокурорға жібереді деп жазылған. Тергеу бөлімінің бастығы тергеушінің қандай да болмасын іс жүргізу құжатына қол қойғаны жөн емес деп санаймыз, себебі қолданыстағы заңнама бойынша мұндай қол қою қарастырылмаған.

Айтылғандардан жасайтын қорытындымыз, қазіргі уақытта тергеуші екі жақты бақылауға алынады: алдымен ішкі сенімінің негізінде жасалған дәлелдемелерді бағалауы тергеу бөлімінің бастығымен, ал содан кейін прокурормен тексеріледі. Мұндай жағдайларда тергеушіге өзінің ішкі сенімін қорғау қиынға соғады. Тергеушінің, ол өзіне заңмен берілген құралдармен қорғауға құқылы болатын іс жүргізу дербестігі тергеушінің тергеу бөлімінің бастығынан іс жүргізуге қатысты, сондай-ақ әкімшілік-құқықтық тұрғыда тәуелсіздігін білдірмейді. Ол өзінің тікелей бастығына - тергеушілердің арасындағы жүктелімді бөлетін, кезекшілікпен, демалыстармен, іссапарлармен және т.б. байланысты мәселелерді шешетін тергеу бөлімінің бастығына қарсы шығуына тура келеді.

Тергеу бөлімінің бастығы прокурорлық қадағалауды қосарласып орындамай, нақты қылмыстық істер бойынша дәлелдеу саласына кіріспей, тек ұйымдастырушылық функцияларды атқаруы керек. Осылайша, тергеушінің іс жүргізу дербестігі қазіргі таңда біршама салыстырмалы болып табылады, сол себептен, тергеушінің іс жүргізу дербестігін объективті түрде жоқ деп есептейтін А.П. Гуляевтің ұстанымы біршама нанымды болып көрінеді. Осы жағдайда ішкі істердің ведомствосының тергеу аппаратында тергеушінің үстінен тым көп «қадағалаушылар, бақылаушылар» төнеді деп дұрыс айтқан В.Т. Томинмен келіспеуге болмайды. Мұндай жағдайларда тергеуші алдын ала тергеу органы болуды тоқтатып, бюрократиялық аппараттың қосалқы бөлшегіне айналады [143, с. 42].

Осыған байланысты, тергеуді іс жүргізу жағынан басқаруды тек прокурор орындауы керек деген ой келеді. Тек прокурор ғана сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында тергеушінің ішкі сенімінің негізінде шығарылған шешімдеріне қарсы келетін нұсқауларды беруге құқылы болу тиіс.

Прокуратура туралы заңнамаға сәйкес, прокурор адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, жасалған және дайындалып жатқан қылмыстар туралы өтініштерді және хабарламаларды қараудың белгіленген

тәртібінің сақталуын, жедел іздестіру шараларының орындалуын және тергеудің жүргізілуін, сонымен қатар алдын ала тергеуді орындап жатқан органдар қабылдайтын шешімдердің заңдылығын қадағалауды жүзеге асыруға міндетті. Мұның бәрі прокурорға оған кез-келген заң бұзушылықтардың жедел алдын алу және жою мүмкіндігін беретін кең өктем-биліктік уәкілеттіліктердің берілуін білдірді (ҚР ҚПК 58 бабы). Прокурордың келісімінсіз тергеуші жағдайдың ауысуына, шын өкінуге байланысты және бірқатар басқа себептермен қылмыстық істі тоқтатуға құқығы жоқ, тергеушінің бірқатар басқа іс жүргізу әрекеттері де прокурордың рұқсатын қажет етеді. Прокурордың қадағалауы тергеуші қабылдайтын барлық шешімдерге қатысты. Тергеушінің бірқатар іс жүргізу шешімдерін қабылдауы іс жүргізуге мүдделі қатысушылардың келісімімен ғана жол беріледі. Келісімі керек болатын тұлғаға тергеуші сондай шешімнің салдарын түсіндіруі керек. Мәселен, қылмыстық жауапкершілікке тарту мерзімінің өткеніне байланысты қылмыстық істі тоқтатқан жағдайда сезікті немесе айыпталушы қалпына келтіру құқығынан, соның ішінде келтірілген зардапты өтеу құқығынан айырылады. Тұлғаның келісімі саналы және ерікті болу тиіс. Келісімді беру немесе одан бас тартуға кез-келген мәжбүрлеуге жол берілмейді.

ҚР ҚПК 58 бабына сәйкес, прокурор сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында келесілерге уәкілетті: тергеушіге қылмыстық істі қозғауға, бұлтартпау шарасын таңдау, өзгерту немесе болдырмау, айыпталушы ретінде тарту, келісім беру, қылмыс дәрежесі және айыптау көлемі, істі сотқа жіберу немесе оны тоқтату. Ол тергеушідерден тексеріс үшін қылмыстық істерді, құжаттар мен деректерді және қылмыстың жасалуы туралы басқа да мәліметтерді талап етуге, алдын ала тергеу және жекелеген тергеу әрекеттерінің өндірісіне қатысуға құқылы. Прокурордың нұсқаулары міндетті болып табылады және оларға жоғарыдағы прокурорға шағымдану, ҚР ҚПК 60 бабымен қарастырылған жағдайларды есептемегенде, олардың орындалуын тоқтатпайды.

Тергеуші қайтсе де қылмыстық іс жүргізу қызметінің дербес субъектісі болып табылатындықтан, прокурорлық қадағалау дәлелдемелерді еркін бағалау қағидаларына қарсы келмейді.

Сотқа дейінгі тергеп тексерудегі сот бақылауы, оның нысандары туралы мәселе қазіргі таңда даулы мәселе болып отыр.

Әдебиетте тұлғаның конституциялық құқықтары мен бостандықтарын шектеумен байланысты тергеу және іс жүргізу әрекеттерін санкциялау құқығын қосқанда сотқа дейінгі тергеп тексеру саласында сотқа кең бақылау уәкілеттіліктерін беру іс жүргізу функцияларының араласуына алып келеді және сотқа дейінгі тергеп тексеруге теріс әсер етуі мүмкін деген пікір айтылған. «Тергеушілер өзінің дербестігін жоғалтады, өз әрекеттерінде сот органдарының шешімдерімен байланып қалады және қылмыстарды дербес, жауапкершілікпен жүзеге асыра алмай қалады. Егер судьялар сотқа дейінгі тергеп тексеру барысына араласып, іс жүзінде оны басқаратын болса, олар өзінің объективтілігін жоғалтады және бұл кейінгі сот қарауына теріс әсер етеді... Бір судьялардың тергеуді бағыттап, екіншілері сот қарауын жүргізетіні

соңғыларының алғашқыларына тәуелділігін жоймайды, ортақ корпоративтік мүдделер сотқа дейінгі тергеп тексеру сатысында судьялардың шешімдерін жеңеді және сот үкімін алдын ала анықтайды» [144, с. 252].

А. Халиулиннің пікірінше, сотты алдын ала тергеу сатысында қылмыстық іс жүргізу қызметіне тарту анықтау, алдын ала тергеу органдары немесе прокурор кейін орны толмас болып қалуы мүмкін жеке тұлғаның конституциялық құқықтарын бұзуға жол бергенде ғана орындала алады [145, с. 123].

Е.И. Бутовтың пікірінше, біріншіден, сот бақылауы конституциялық құқықтар мен бостандықтардың мүмкін болатын шектеулеріне қатысты және сол құқықтарды болжамды шектеулерге қатысты ғана орындалуы керек, сондықтан «құқықтар мен бостандықтарға қатысты болмайтын, не болмаса сондай әрекеттің нәтижесінде нақты конституциялық құқық бұзылатыны немесе бұзылмайтыны әлі белгілі болмайтын» тергеу әрекеті (шешімі) сот бақылауына бағына алмайды. Екіншіден, сот бақылауын жүзеге асыру барысында нақты тергеу әрекетін жүргізудің немесе қабылданатын нақты шешімнің заңдылығына және негізделгендігіне қатысты мәселелер» ғана анықталуға жатады» [146, с. 25].

Анықтаушының іс жүргізу дербестілігі – тәжірибелік емес, шартты мағынаға ие ұғым болып табылады, себебі, біріншіден, оған ұсынылған прокурор нұсқауларына шағымдану құқығы оларды орындауды тоқтатпайды, ал екіншіден, шағымнан бас тарту оны кейінгі тергеуден шеттетуге алып келмейді. Анықтаушыға бейбіт сотта мемлекеттік айыптаушы ретінде шығу міндеті жүктелуі мүмкін болғандықтан, оның іс жүргізу дербестігін мұндай шектеу дәлелдемелерді бағалау еркіндігі ұстанымына қарсы келетіні анық.

Анықтаушының іс жүргізу дербестігінің деңгейін анықтаушы жасайтын айыптау актісі анықтау органының бастығымен бекітіледі және іс деректерімен бірге прокурорға жіберіледі деп бекіткен ҚР ҚПК тиісті бабы да көтерген жоқ. Заң шығарушы анықтаушыны анықтау өндірісін отыз тәуліктен астам мерзімге ұзарту құқығынан айырды, сонымен қатар, анықтау органдарының тергеуінде болатын қылмыстық істер оның тарапынан тек нақты тұлғаларға қатысты қозғала алады, сәйкесінше анықтау органдары тергеу өндірісін уақытша тоқтату құқығын жоғалтты. Осылайша, айқын қарама-қайшылық байқалады: бір жағынан – анықтауды жүргізіп жатқан тұлға, шын мәнінде тергеуді толық көлемде жүргізеді, қылмыстық іс бойынша ақиқатты анықтауға бағытталған барлық тергеу әрекеттерін жүзеге асырады, дәлелдеуші базаны бағалайды және сол бағалаудың негізінде өзінің ішкі сенімін басшылыққа ала отырып, айыптауды жасайды немесе қылмыстық қудалауды тоқтатады.

Басқа жағынан, анықтаушының іс жүргізу мәртебесі тергеушінің іс жүргізу мәртебесінен төменірек, себебі анықтаушы маңызды іс жүргізу шешімдерін қабылдауды анықтау органының бастығымен келісуі тиіс, ол қылмыстық іс бойынша тергеуді жүргізсе де, оның бақылауында әрекет етеді. Анықтаушы ішкі сенімінің негізінде іс бойынша дәлелдеуші ақпаратты бағалау мүмкіндігінен айырылмаған, алайда ол барлық іс жүргізу шешімдерін

қабылдауда басым болып табылмайды. Егер прокурор немесе анықтау органының бастығы анықтаушы қабылдаған іс жүргізу шешімдерімен келіспесе, соңғысы, заңға сәйкес, іс деректерінде оның ішкі сеніміне қарсы келетін мұндай дәлелдемелердің бағалануын айқындауға міндетті.

Сондықтан, соның ішінде, айыптаудан бас тарту немесе айыптау көлемін, сипатын өзгерту құқығынан тұратын өзінің ішкі сеніміне сәйкес әрекет етудің шынайы мүмкіндігі айыптау тарабының өкілі болып табылатын лауазымды тұлғалардың арасында, іс жүзінде тек прокурорға беріледі.

Дәлелдеу субъектілерінің дәлелдемелерді жеке бағалауының ережесі, сонымен қатар, дәлелдеу субъектісінің ішкі сенімі негізінде дәлелдемелерді бағалау қағидасы кейде қаулылар мен шешімдердің преюдициалдық күші туралы ережесіне қайшы келетін институттар ретінде қарастырылады. Преюдициалдылық болып істі қарап жатқан барлық соттардың, сонымен қатар, құқық қорғау органдарының қандай да бір басқа іс бойынша заңды күшіне енген сот шешімімен немесе үкімімен, не болмаса құқық қорғау органымен заңды тәртіппен шығарылған өзге шешіммен бұған дейін анықталған дәлелдемелер мен фактілерді тексерусіз қабылдау міндеті табылады.

Преюдиция ұғымының құқықтық әдебиеттердегі анықтамасы бірмағыналы емес.

В.К. Бабаев «кеңес құқығы бойынша преюдиция (алдын ала шешім) деп істі шешіп жатқан сот үшін маңызды, бұған дейін шешілген іспен байланысты, заңды күшіне енген сот үкімі немесе шешімі, не болмаса, құқықтық фактінің немесе құқықтық қатынастың болуы немесе жоқтығы туралы белгіленген тәртіппен құзырлы органмен берілген әкімшілік актісін таниды» [147, с. 32].

Қылмыстық іс жүргізуде преюдиция мәселелерін зерттей отырып, В.Д. Шундигов «преюдициялар – бұл істің мән-жайларын дәлелдеу әдісі емес, дәлелдемелерді бағалайтын тұлға және сот үкім шығарған кезде қылмыстық істің шешілуі үшін маңызды мән-жайларды анықталған деп есептеуге мүмкіндік беретін жалпы қағидалар (ережелер)» деген қорытынды жасады [148, с. 28].

Қылмыстық сот өндірісінде преюдиция мағынасы тергеу органдары және сот бұған дейін шығарылған сот шешімдерінде анықталған және дәлелденген құқықтық фактілерді, көбіне, анықтау және дәлелдеу керек емес екендігін білдіретін болып табылады. Заңды күшіне енген бұған дейінгі сот шешімі преюдициалдық мәнге ие, ал онымен анықталған мән-жайлар преюдициалдық фактілер болып табылады.

Преюдицияға қатысты ережелер ҚР ҚІЖК 127 бабында бекітілген, оған сәйкес, қылмыстық іс бойынша заңды күшіне енген үкім, сондай-ақ оны мәні бойынша шешетін соттың заңды күшіне енген басқа да шешімдері анықталған мән-жайларға да, олар туралы шығарылған адамның құқықтық бағалануына да қатысты барлық мемлекеттік органдар, ұйымдар және азаматтар үшін міндетті. Бұл ереже жаңадан ашылған мән-жайлар бойынша соттың үкімі мен басқа да шешімдерін кассациялық және қадағалау тәртібімен тексеруге, олардың күшін жоюға және оларды өзгертуге кедергі жасамайды. Бұдан шығатыны, егер бұған

дейінгі үкіммен анықталған мән-жайлар жаңа іс бойынша зерттелген дәлелдемелермен анықталған мән-жайларға қарсы келсе, олар сотпен анықталған фактілер деп қабылданбай, тексеруге жатады. Бұл, ҚР ҚПК 127 бабына сәйкес, сот басқа соттардың шешімдеріне емес, заңға бағына отырып, өзінің ішкі сеніміне сәйкес келетін мән-жайларды ғана анықталған деп деп тануға құқылы дегенді білдіреді.

Сонымен қатар, «..егер қылмыстық іс бойынша заң берілген презумпцияның қолданылуын байланыстыратын басқа факт анықталса, сотқа (прокурорға, терегушіге, анықтаушыға) белгілі бір факттің болуын және сондықтан да дәлелдемелермен расталуды қажет етпейтінін нұсқайтын» құқықтық презумпциялар туралы көзделген ереже дәлелдемелерді бағалау еркіндігіне әсер ететін факт ретінде әдебиетте жиі қарастырылады [23, с. 63].

Мәселен, И.Л.Петрухин құқықтық презумпцияға келесі анықтаманы береді: «қылмыстық іс бойынша заң берілген презумпцияның қолданылуын байланыстыратын басқа факт анықталса, сотқа (прокурорға, терегушіге, анықтаушыға) белгілі бір факттің болуын және сондықтан да дәлелдемелермен расталуды қажет етпейтінін нұсқайтын заңмен қарастырылған ереже». Мұндай дәлелдеу құқығына белгілі презумпциялардың қатарына ол келесілерді жақызады:

- қылмыстық жауапкершілік жасына жетпеген тұлғалар қылмыстық заңда айқындалған мүмкін және қажетті іс-әрекеттің критерийлерін түсінуге қабілетсіз, не болмаса, оларды түсінсе де, өзінің іс-әрекетін жеткілікті шамада басқара алмайтындығы презумпциясы;

- қатысы бар азаматтарға дейін заң уақтылы және толық жеткізілетіндігі фактісін айқындайтын заңды білу презумпциясы;

- сот ақиқатты анықтау мүмкіндігіне ие және, жалпы ереже бойынша, оны анықтайтын фактті айқындайтын, заңды күшіне енген үкімнің немесе өзге сот шешімінің ақиқаттылығының презумпциясы;

- заңға сәйкес іс бойынша шешімді шығаруға дейін болатын, ақиқат пен жеке тұлғаның қылмыстық іс жүргізу кепілдерін сақтау ғана кінәсіздік туралы қорытындының дұрыстылығын қамтамасыз етеді деген біршама саналы және нақты болжамға сүйенетін кінәсіздік презумпциясы [23, с. 64].

Айыпталушының кінәсіздік презумпциясының негізгі формуласы ҚР Конституциясының 77 бабында құрастырылған, оған сәйкес:

- адамның кінәлі екендігі заңды күшіне енген сот үкімімен танылғанша ол жасалған қылмысқа кінәлі емес деп есептеледі;

- адамның кінәлі екендігі жөніндегі кез келген күдік айыпталушының пайдасына қарастырылады;

- айыпталушы өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес.

Бұдан шығатыны, егер қылмыстық қудалау органдары айыпталушының кінәсін толық көлемде дәлелдей алмаса және прокурор мен жәбірленуші айыптауды сотта қолдаудан бас тартса (толығымен немесе ішінара), бұл қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу нормаларының жүйесінде олардың конституциялық түсініктемесінде, айыпталушыға қатысты ақтау үкімін немесе

айыпталушының неғұрлым жеңіл қылмыстық әрекет үшін кінәсін растайтын айыптау үкімін шығаруға әкелуі тиіс.

Л.Д. Кокарев құқықтық презумпцияларды «анықталған құқықтық фактілердің негізінде бірінші фактілермен байланысты басқа фактілердің бар болуы туралы болжауға немесе мақұлдап айтуға мүмкіндік беретін құқық нормаларымен қарастырылған немесе олардан туындайтын ережелер» деп сипаттайды [13, с. 38].

Айта кеткен жөн, негізінде, презумпциялармен қарастырылған ережелер құқық қолданушыны оның сеніміне қарсы келетін шешімдерді қабылдауға мәжбүрлейді. Бұл мәселеген қатысты іс жүргізушілердің пікірі әр түрлі болды. Мысалы, В.Д. Арсеньев «преюдициалдық анықталған фактілер дәлелдеу затынан алынып тасталуы керек» деп пайымдайды [64, с. 47].

Басқа авторлардың пікірінше, презумпциялардың көпшілігі теріске шығару сипатында болады, бұл дәлелдемелерді бағалау субъектілерін презумпцияның ресмилігін жеңіп, шешімдерді тек өздерінің ішкі сеніміне сәйкес қабылдауға міндеттейді. Мәселен, Р.Д. Рахунов преюдициалдық дәлелдемелерді бағалау еркіндігі қағидасының талаптарына сәйкес келмеуін баса көрсете отырып, былай жазады: «Біздің ойымызша, нақты қылмыстық істі қарап жатқан сот өзінің ішкі сенімін қалыптастыруда абсолютті түрде еркін және бұған дейін шығарылған сот шешімдері тура сол фактілерге қатысты болса да, сол шешімдермен ешқандай байланысты емес екенін заңда қарастырған жөн болар еді» [149, с. 53].

Дәлелдемелерді бағалау еркіндігіне әсер ететін фактілер туралы айта отырып, дәлелдеуде жалпыға мәлім түсінік (білім) және фактілер туралы айтпауға болмайды.

Іс жүргізушілердің дәлелдеу үрдісінде жалпыға мәлім фактілерді қолдану туралы пікірлері әр түрлі. Мысалы, В.Д. Арсеньев, Ф.Н. Фаткуллин, В.К. Бабаев мұндай фактілер, олардың айқындылығына байланысты ақиқатты болып саналады және дәлелдеуді қажет етпейді деп есептейді. Басқалары - М.С. Строгович, В.Д. Шундигов, Р.С. Белкин – шын мәнінде қылмыстық сот өндірісінде жалпыға мәлім фактілерді пайдалану мүмкіндігін жоққа шығарады.

И.И. Мухин, дәлелдемелерді бағалау мәселесін қарастыра отырып, ақиқаттылығына ешбір саналы адам күмәнданбайтын фактілер деп атайтын жалпыға мәлім фактілердің болуы туралы қорытындыға келеді (Наполеон 1821 жылдың 5 мамырында қайтыс болды және т.б.с.с.). Алайда ол жалпыға мәлім фактілер іске және дәлелдеу пәніне ешқандай қатысы жоқ болғандықтан дәлелдеуді қажет етпейді деп есептейді. Яғни дәлелдеуде жалпыға мәлім фактілер мүлдем қолданылмайды [47, с. 85].

Қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдеуге жатпайтын дәлелдемелер тізімі түріндегі бұл мәселенің шешімін әлі ұсынған емес. Бұдан шығатын қорытынды, біріншіден, жалпыға мәлім фактілер, ең бастысы, дәлелдеу, нұсқаларды құру үрдісі үшін қажетті дәлелдеу субъектісінің бастапқы білімі ретінде болады. Бұл ішкі сенімнің қалыптасуына әсер ететін «дайын» білім. Екіншіден, презумпциялар және преюдициалдармен көзделгендей, нақты фактіні жалпыға

мәлім деп есептеу немесе оны дәлелдеуге жатқызу туралы мәселе жекелеп және күмәндар болған жағдайда – құқық қолданушының сенімінің пайдасына, қандай да бір ресми критерийлерді болдырмайтын дәлелдемелерді бағалау еркіндігі қағидасының пайдасына шешілуі тиіс.

Қорытынды ретінде айта кеткіміз келетіні, іс бойынша өндірісті жүргізіп жатқан тұлға құзыретінің айрықшалығын, оның дәлелдемелерді бағалау саласындағы мүмкіндігін белгілейтін дәлелдемелерді еркін бағалау қағидасы дәлелдеу субъектісінің тәуелсіздігінің кепілі болуға арналған. Бұл жағдайда тәуелсіздік іс бойынша дәлелдемелерді бағалау кезінде жеке көзқарасты қалыптастыру үшін іргелі шарт болып табылады. Ал өз тәуелсіздігінің дәрежесін сезіну – сенімді қалыптастыру бойынша қызмет үшін бастапқы ереже болып табылады.

Дәлелдеуші ақпаратты бағалаудың дербестігі дәлелдеу субъектілерінің ішкі сеніміне әсер ететін ең маңызды мән-жайлардың бірі болып табылады. Іс жүргізу әдебиетінде ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалауды дәлелдеу субъектілерінің тәуелсіздігімен ұқсастыратын пікірдің болуы кездейсоқ емес. Ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау еркіндігінің қағидасы тиімді әрекет етуі үшін оның жалғыз нормативтік бекітілуі жеткіліксіз болып көрінеді, қылмыстық іс жүргізуге қатысушылардың тарапынан оның сақталуын, дәлелдемелерді дербес, жеке және риясыз бағалау мүмкіндігін қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдерінің жақсы әзірленген және тиімді жүйесі қажет. Мұндай жүйені құру қылмыстық іс жүргізу дәлелдеуінің субъектілерінің өз ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерді бағалаудың нақты мүмкіндігі үшін міндетті шарт болып табылады.

Қарастырылып отырған қағиданың негізгі кепілдері дәлелдеу субъектілеріне өз құзыреттерінің шегінде дәлелдемелерді бағалау және қандай да бір сыртқы әсерсіз шешім қабылдауға мүмкіндік бере отырып, дәлелдеу үрдісіне басқа органдар мен тұлғалардың заңсыз араласуын болдырмауды қамтамасыз етуден тұрады.

«Дәлелдемелерді бағалау кезінде ішкі сенімнің тәуелсіздігі дәлелдемелерді бағалаудың әрбір субъектісі дәлелдемелерді бағалау нәтижелері бойынша тиісті шешімді дербес қабылдауға құқылы болғанымен, дәлелдемелерді бағалау кезінде басқа лауазымды тұлғалардан тәуелсіз болатындығынан және өзі қабылдаған шешім үшін толық жауапкершілікті артатынымен айқындалады» деп санайтын И.И. Мухиннің пікірімен келіспеуге болмайды [57, с. 82].

Тергеушілердің тәуелсіздігінің кепілдері ретінде, ең бастысы, ҚР ҚПК 60 бабында белгіленген оның іс жүргізу дербестігін қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдерін бөліп көрсетуге болады. Жоғарыда аталған бапқа сәйкес, тергеуші сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде тергеу барысын өз бетінше бағыттайды, заң бойынша сот және (немесе) прокурор санкциясын алуды қажет ететін жағдайларды ескермегенде, тергеу және өзге де іс жүргізу әрекеттерінің өндірісі туралы шешімдерді қабылдайды және олардың заңды әрі уақтылы орындалуы үшін жауапты. Ішкі істер органдарының тергеушісі іс жүргізу тұрғысында тәуелсіз болғандықтан, ол анықтау органына қатысты барлық

қажетті іс жүргізу уәкілеттіліктеріне ие, атап айтқанда, оның өндірісіндегі қылмыстық іс бойынша ол жедел іздестіру шараларын жүргізу, жеклеген тергеу әрекеттерінің өндірісі туралы, ұстау, әкелу, қамауға алу туралы қаулыларды орындау туралы, өзге де іс жүргізу әрекеттерінің өндірісі туралы жазбаша нұсқамаларды беруге құқылы, сонымен қатар оған осы әрекеттерді жүзеге асыру кезінде көмек көрсетіледі. Соңғылары өз қатарына тергеушінің нұсқамалары мен тапсырмаларын орындауға міндетті.

Нұсқаманың болуы оны орындаудың белгілі бір мерзімін қажет етеді. Тергеуші қажетті шара жүргізудің уақытын өзі көрсеткенде, оны бұзуға болмайды. Бұл тергеу (іздеу) әрекеттерінің, мәселен, тінтулердің топтамасын бір уақытта жүргізу қажеттілігі турады. Егер бөлімшеге жүктелген іс жүргізудің уақыты өзгертіліп, басқа күнге ауыстырылса, оның өзі ғана емес, сонымен қатар, тергеуші жоспарлаған барлық шаралар болжамды нәтижені бере алмайды.

Сонымен қатар, тергеуші жекелеген нұсқамада тергеу немесе іздеу әрекетін өндірудің нақты уақытын көрсетпейді. Бұл жағдайда аталған мерзімді 10 тәулікпен шектейтін ҚР ҚПК 188 бабының 3 бөлімінің ережелерін басшылыққа алу керек. Осы уақыттың шегінде орындау мерзімі анықтау органының бастығымен анықтала алады.

Тергеушінің ішкі істер органдарының жедел-іздестіру қызметкерімен өзара әрекеттесуі жасалған қылмыстың барлық мән-жайларын анықтау жедел-іздестіру шараларын қолданусыз мүмкін болмаған жағдайда тиімді болады. Сондықтан, мұнда тергеуші мен жедел-іздестіру қызметкерінің өзара әрекеттесуінің негізгі бағыттарын атап өту керек:

- тергеушінің жедел-іздестіру қызметкері ұсынған деректерді зерттеуге қатысуы, бұл қылмыстық іс бойынша неғұрлым оңтайлы зерттеу жоспарын әзірлеу үшін қолда бар деректердің көп факторлық, жан-жақты талдауын жасауға мүмкіндік береді;

- тергеуші мен ішкі істер органдарының жедел-іздестіру қызметкерінің қылмыстық іс бойынша нұсқауларды және оларды тексеру шараларын бірігіп әзірлеуі. Жедел-іздестіру қызметкері жедел шаралардың нәтижелері қалай, қандай жолмен, қашан және қайда алынғанын алдын ала біле тұра, бұл туралы айтпай, тергеушіге қажетті тергеу әрекеттерін жүргізудің заңды негіздерін қамтамасыз ету үшін қолда бар мәліметтерді қолдану нұсқаларын ұсына алады;

- тергеуші мен ішкі істер органдарының жедел-іздестіру қызметкерінің тергеу әрекеттерін бірігіп жүргізуі. Мысалы, жедел-іздестіру қызметкерлерінің тінтулер мен ұстауларды дайындауға қатысуы қажетті болып көрінеді.

Бұдан шығатыны, тергеуші мен жедел-іздестіру қызметкерлерінің өзара әрекеттестігі қылмыстық істі сәтті тергеу мақсатында қалаулы болып қана қоймай, сонымен қатар, қылмыстық істі ашудың «Жедел іздестіру қызметі туралы» Заңда, сондай-ақ ҚР ҚПК 197 бабында бекітілген маңызды шарты болып табылады. Бұл өзара әрекеттесудің басты міндеті жедел деректерді іске асыру барысында жедел іздестіру қызметінің нәтижелерін дәлелдемелерді жинауды, тексеруді және бағалауды реттейтін қылмыстық іс жүргізу

заңнамасының ережелеріне сәйкес болатындай нысанға келтіру болып табылады. Ал бұл жағдайдағы тергеушінің рөлі барлық дәлелдемелерді заңды бұзусыз алуда болып табылады. Кері жағдайда, ҚР Конституциясының 77 бабына, сонымен қатар, ҚР ҚПК 112 бабының 1 бөліміне сәйкес, заңды бұзу арқылы алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ деп танылады және айыптау негізіне алына алмайды.

Тергеуші қылмыстық істі тергеу кезінде тергеу құпиясымен шектелген – ҚР ҚПК 201 бабына сәйкес – сотқа дейінгі тергеп-тексеру деректері жариялауға жатпайды. Тергеушінің дәл өзі тергеу өндірісіне қатысы жоқ тұлғалардан алынған, іске қосылған корреспонденцияны сақтауды қамтамасыз етуге, қылмыстық сот өндірісінің қатысушыларынан (жәбірленушілер, азаматтық шағымданушылар, азаматтық жауапкерлер, куәлар, сарапшылар, мамандар, аудармашылар, куәгерлер, сонымен қатар, жәбірленушінің, азаматтық шағымданушының, азаматтық жауапкердің өкілдері, заңды өкілдер, сенімді тұлғалар, кепілдік берушілер, тануға тартылатын тұлғалар, танылатын тұлғаға ұқсас тұлғалар және т.б.) қолхат ала отырып, оларға мәлім болған сотқа дейінгі тергеп-тексеру деректерін тиісті рұқсатсыз жариялауға жол берілмейтіндігі туралы ескертуге міндетті. Бұл тыйымды бұзғаны үшін жауапкершілік, тіпті қылмыстық жауапкершілік қарастырылған, оған сәйкес заңмен белгіленген тәртіппен ескертілген тұлғаның тергеушінің рұқсатынсыз сотқа дейінгі тергеп-тексеру деректерін жариялауы қылмыстық жауапкершілікке әкелетін әрекет болып саналады.

Тергеушінің өндірісіндегі қылмыстық істер бойынша тергеушінің қаулылары, талаптары, нұсқалары мен сұраулары барлық кәсіпорындармен, мекемелермен, ұйымдармен, лауазымдық тұлғалармен және азаматтармен орындалуға міндетті.

Тергеушінің іс жүргізу дербестігі, сонымен бірге, тұлғаны айыпталушы ретінде тартуға, қылмыстың дәрежесіне, айыптау көлеміне, бұлтартпау шарасын таңдауға, не болмаса айыпталушыға қатысты ол таңдаған бұлтартпау шарасын болдырмау немесе өзгертуге, істі сотқа жіберуге немесе оны тоқтатуға, бұлтартпау шарасын таңдау туралы немесе өзге іс жүргізу әрекеттері туралы сотқа өтініш беруге келісім беруден бас тартуға қатысты дәлелдемелерді бағалаудың басты мәселелері бойынша прокурордың нұсқауларымен келіспеуге болатынымен де айқындалады. Сонда тергеуші өз қарсылықтарын жазбаша баяндай отырып, істі жоғарыда тұрған прокурорға беруге құқылы, бұл жағдайда тергеушінің жоғарыда тұрған прокурорға жоғарыда аталған нұсқаулардың біріне қатысты қарсылық білдіруі шағым қарастырылғанға дейін олардың әрекетін уақытша тоқтатады. Тергеу бөлімінің бастығының тергеушіге жіберілген нұсқаулары да осындай жағдайға ұшырауы мүмкін, бірақ олар жоғарыда тұрған прокурорға емес, қадағалаушыға шағымданады. Бұған қоса, мұндай шағымдану бұлтартпау шарасын таңдауға, сот шешімі бойынша рұқсат берілетін тергеу әрекеттерінің өндірісіне қатысты ғана нұсқаулардың кейбіреулерінің ғана әрекетін уақытша тоқтатады. Өкінішке орай, тергеушінің іс жүргізу дербестігін қамтамасыз ету тетігі толық

жетілмеген. Тәжірибе жүзінде тергеуші, ҚР ҚПК нормалары белгілейтіндей, өз әрекеттерін, бұған дейін айтылғандай, қадағалаушы прокурормен ғана емес, сонымен қатар, тергеу бөлімінің бастығымен де келісуі тиіс. Тергеушіге берілген нұсқауларға қатысты шағымданудың заңмен белгіленген тәртібі барлық мәселелерді шешпейді, себебі шағым қанағаттандырылмауы мүмкін. Мұндай жағдайда тергеуші әйтсе де өзінің ішкі сенімінен қарсы әрекет жасамау мүмкіндігіне ие болады, себебі іс бойынша іс жүргізу басқа тергеушіге тапсырыла алады. Анықтаушының мұндай жағдайдағы ахуалы қиынырақ, себебі, біріншіден, берілген нұсқауларға қатысты шағымдану құқығы олардың орындалуын уақытша тоқтатпайды, және, екіншіден, шағымды қанағаттандырмау оны кейінгі тергеуден шеттетуге әкелмейді.

Осыған байланысты, В.Ф. Статкустың, А.А. Чувилевтің пікірімен келісу қиын, олардың пікірінше, прокурормен тергеушіге берілген нұсқаулар заң бұзушылықтарды жоюға немесе олардың алдын алуға ғана бағыттала алады және ешбір шамада тергеушінің іс жүргізу дербестігі саласына араласпауы тиіс, себебі қылмыс дәрежесіне және айыптау көлеміне қатысты прокурордың мұндай нұсқаулары әрқашан заң бұзушылықтарды жоюға немесе олардың алдын алуға бағытталмаған, өйткені прокурор қылмыстық іс бойынша жиналған дәлелдеуші негізді зерттей отырып, тергеушіден өзгеше өзінің ішкі сенімін басшылыққа ала отырып, өзге бағалау жасайды. Бұл жағдайда тергеуші «процессуалдық бұзушы» ретінде қарастырылмайды, бірақ оның іс жүргізу дербестігі бұзылмайды деп айтуға болмайды, себебі оның ішкі сенімімен қалыптасқан дәлелдеуші негізді бағалауы іс жүргізу шешімін қабылдау кезінде қорытынды бағалау ретінде қабылданбаған [150, с. 74].

Прокурор мен тергеуші арасындағы қылмыстық іс жүргізу қатынастары қылмыстық істі қозғау сатысында қалыптасады, себебі прокурорға қылмыс туралы бастапқы мәліметтерді қарастыратын мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметінің заңдылығын қадағалау міндеті жүктелген. ҚР ҚПК сәйкес, прокурор қылмыстық істің қозғалуының заңдылығын қадағалауды жүзеге асырады. Прокурор тергеу бөлімінің бастығына жүгінбей, тікелей тергеушіге ол үшін міндетті нұсқауларды беруге, одан тексеріс үшін кез-келген істі немесе деректі талап етуге, тергеушінің әрекеттеріне шағымдарды қарастыруға, оның шешімдерін болдырмауға немесе өзгертуге құқылы. Қылмыстық істі қозғау сатысы оны қозғау туралы немес қозғаудан бас тарту туралы шешімді қабылдаумен аяқталады. Қылмыстық істі қозғау туралы қаулы тергеушінің тарапынан жедел түрде прокурорға жіберіледі, прокурор оған өз келісімін береді. Мұндай тәртіп қылмыстық істі қозғаудың заңдылығы мен негізделгендігін прокурорлық қадағалауды қамтамасыз ету құралдарының бірі болып табылады. Прокурор кез-келген қылмыстық іс бойынша тергеушіге ол үшін міндетті жазбаша нұсқауларды беруге құқылы, олар маңызды іс жүргізу құжаттары болғандықтан, қылмыстық іс деректеріне қосылуы тиіс.

Прокурордың жазбаша нұсқаулары оның және тергеушінің арасында белгілі бір құқықтық қатынастарды тудыратындықтан, бұл нұсқау тергеу бөлімінің бастығына емес, тікелей тергеушіге жіберілуі тиіс. Бұл әсіресе сотқа

дейінгі тергеп-тексерудің басты мәселелеріне – қылмыс дәрежесіне, айыпталушы ретінде тартуға, істі сотқа жіберуге байланысты нұсқауларға қатысты. Алайда прокурор жан-жақты және объективті тергеуді қамтамасыз ету мақсатында тікелей тергеу бөлімінің бастығына, мәселен, істі бір тергеушіден екіншіге тапсыру туралы, күрделі, көп эпизодты істі тергеу үшін тергеушілер тобын құру туралы нұсқаулар бере алады.

Бұл іс жүргізу кепілдіктері, біздің ойымызша, тергеушілердің ішкі сенім бойынша дәлелдеуші ақпаратты бағалауының дербестігін қамтамасыз ететін маңызды іс жүргізу шарттары болып табылады және прокурорлық қадағалау мәнін кемітпейді, бірақ сонымен қатар, тергеуші бұл жағдайда іс жүргізу тұрғысынан дербес тұлға рөлін ойнайды. Ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау кезінде риясыздықты қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдерінің қатарына сот өндірісіне жекелеген дәлелдеу субъектілерінің, атап айтқанда, тергеушінің қатысу мүмкіндігін және өзіне қарсылық білдіру жүйесін жоққа шығармайтын мән-жайларды бекітетін қылмыстық іс жүргізу заңнамасының ережелері жатады. Заң шығарушы ҚР ҚПК 86 бабында тергеуші келесі жағдайларда қылмыстық іс бойынша өндіріске қатыса алмайды деп белгілеген:

- берілген қылмыстық іс бойынша жәбірленуші, азаматтық шағымданушы, жауапкер немесе куә болса;

- алқаби, сарапшы, маман, аудармашы, куәгер, сот отырысының хатшысы, қорғаушы, сезіктінің, айыпталушының заңды өкілі, жәбірленушінің, азаматтық шағымданушының немесе азаматтық жауапкердің өкілі ретінде қатысса;

- осы қылмыстық іс бойынша өндіріске қатысушылардың кез-келгенінің жақын туысы немесе туысы болса.

Тергеуші жеке, тікелей немесе жанама түрде берілген қылмыстық істің шешілуіне мүдделі деп санауға негіз беретін өзге мән-жайлар болған жағдайда да қылмыстық іс бойынша өндіріске қатыса алмайды. ҚР ҚПК 87 бабының ережелері сдьяға, прокурорға, анықтаушыға, сонымен қатар тергеу тобының жетекшісіне, істі өзінің өндірісіне қабылдаған тергеу бөлімінің бастығына бірдей шамада қатысты.

Тергеуші, ҚР ҚПК 87 бабында аталған дәлелдеу субъектісі ретінде істің шешілуіне өз бетімен, тікелей немесе жанама мүдделі екеніне негіз беретін «өзге мән-жайларға» қызметтік тәуелділігін, тергеушінің есеп берушілігі немесе бақылауда болуын, сонымен қатар, оның риясыздығына күмән тудыратын басқа да мән-жайларды жатқызуға болады.

Қарсылық білдіруге туыстықтың кез-келген дәрежесі негіз бола алады. Сот тәжірибесінде қарсылық білдірудің негізі ретінде айыпталушы мен тергеуші бір-біріне немере туысқан болғандығы қабылданып, соның салдарынан қылмыстық іс қосымша тергеу өндірісі үшін қайтарылған жағдайлар белгілі.

Осыған байланысты тергеуші келесі жағдайларда істі қарауына алуға, сонымен қатар тергеуге құқығы жоқ:

- егер ол азаматтық тұлға деп тануға жататын немесе танылған тұлғалардың, азаматтық жауапкер немесе олардың өкілдері ретінде қатыстырылған тұлғалардың, сонымен қатар заңға сәйкес азаматтық

шағымданушының немесе азаматтық жауапкердің құқықтарына өкілдік етуге міндетті тұлғалардың туысы болса;

- егер ол қалпына келтірілмейтін негіздер бойынша тоқтатылған қылмыстық іс бойынша қылмысты жасауға қатысқан тұлғаның туысы болса;

- егер ол айыпталушының немесе оның заңды өкілінің туысы, айыптаушының, қорғаушының, тергеу бөлімінің бастығының туысы болса;

- егер ол жәбірленушінің туысы болса және жәбірленуші өлген жағдайларда немесе өзге себептермен оны жәбірленуші деп танымаған болса.

Тергеушінің қылмыстық іске қатысуын теріске шығаратын аталған туыстық қарым-қатынастар деп туыстықтың кез-келген дәрежесінің болуын ғана емес, сонымен қатар жегжаттық қатынастарды (ерінің (жұбайының) ата-анасы немесе басқа туыстары) түсіну қажет екенін айта кеткен жөн [151, с. 30].

Алайда, туыстық қатынастардың болу фактісінің өзі іс жүргізудің маңызды шешімдерін қабылдайтын дәлелдеу субъектісінің істің шешілуіне деген қайсыбір мүддесінің бар екеніне негіз беретінін атап өту керек. Бұл жағдайда тым артық егжей-тегжейлілік, біздің пікірімізше, іс жүргізу заңының тиімділігіне септігін тигізбейді, себебі аталған мән-жайлардан басқа осы субъектілердің қатысуына қарсылық білдіруді айқын ететін өзге де мән-жайлар баршылық. Сондықтан тергеушінің іске қатысуына қарсылық білдіруді заңда тікелей қарастырылған жағдайларда ғана мүмкін ететін ережені заңда бекіткен жөн болмас деп ойлаймыз, себебі тергеу барысында заңда алдын ала болжауға болмайтын біраз мән-жайлар туындайды.

Әдебиеттегі қылмыстық іс жүргізу заңының қылмыстық іс бойынша іс жүргізуге қатысуды теріске шығаратын мән-жайларды реттейтін норманың редакциясының басқа да нұсқалары ұсынылған. В.М. Савицкийдің пікірінше, ол нормада егер қылмыстық сот өндірісіне қатысушылар іске жеке тікелей немесе жанама мүдделі болса, немесе олардың жеткілікті біліктілігі болмаса, немесе қажетті құзыреттеге ие болмаса, немесе егер осы іс бойынша қылмыстық іс жүргізуге қатысу мүмкіндігін теріске шығаратын, заңмен белгіленген басқа мән-жайлар анықталса, олар іске қатыса алмайды деп көрсеткен жөн [151, с. 33].

ҚР ҚПК 87-94 баптарында қылмыстық сот ісін жүргізу қатысушылары – лауазымды тұлғалардың, сонымен қатар тергеушілердің әрқайсысының іске қатысуына жасалған қарсылық білдірулерді жүзеге асыру тетігі де бекітілгенін оң жайт деп санауға болады. Мәселен, қарсылық білдіруге негіздер бар болған жағдайда тергеуші қылмыстық іс бойынша өндіріске қатысудан бас тартуы керек, бұл жағдайда, қарсылық білдіру, сонымен қатар, өздігінен бас тарту туралы арыз қылмыстық іс деректерінде жазбаша айқындалуы тиіс. Тергеушінің іске қатысуына қарсылық білдіру туралы мәселе оның заңды орындауын қадағалайтын прокурормен шешіледі. Іске қатысуға қарсылық білдіру туралы арыз және тергеушінің жазбаша түсініктемесі бойынша, сонымен бірге, тергеушінің өздігінен бас тарту туралы арызы бойынша прокурор келесі шешімдердің біреуін жасайды:

- арызда баяндалған іске қатысуға қарсылық білдіру (өздігінен бас тарту) туралы өтінішті қанағаттандырмайды немесе

- өтінішті қанағаттандырып, қылмыстық істі іске қатысуына қарсылық білдірілген тергеушіден басқа тергеушіге тапсырады.

Прокурордың шешімі бұл жағдайда қаулымен ресімделеді. Мұндай шешімді өзге жазбаша құжатпен ресімдеу қылмыстық іс жүргізу заңын бұзады, алайда кейінгі сот шешімдерін міндетті жоюға алып келмейді. Тергеушіден қылмыстық істі тартып алу ҚР ҚІЖК 87 бабында аталған, тергеушінің іске қатысуына қарсылық білдіруге алып келетін мән-жайлар анықталғанда, бірақ ол бұл туралы әлі білмеген жағдайда орын алуы мүмкін. Кері жағдайда ол заңның тікелей нұсқауы бойынша іске қатысудан өздігінен бас тартуы керек. Егер бұлай болмаса және іс оның өндірісінде қала берсе, прокурор ҚР ҚПК 193 бабының ережелерін қолдана отырып, оны істі одан әрі жүргізуден шеттетеді, бұл қылмыстық іс жүргізу заңын бұзғаны үшін іс жүргізу санкциясы болып табылады.

Іс жүргізу шешімін қабылдау кезінде тергеушінің дербестілігін қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдіктерінің ерекшелігі оларды қамтамасыз етілмегені үшін қылмыстық жауапкершіліктің белгіленуі болып табылады.

Мәселен, ҚР ҚК қылмыстық істің жан-жақты, толық және объективті тергелуін жүзеге асырудың қажетті шарты ретінде тергеуді жүргізетін тұлғаның іс жүргізу дербестігін қамтамасыз етуге арналған және қылмыстық істің жан-жақты, толық және объективті тергеуіне кедергі келтіру мақсатында тергеушінің немесе анықтауды жүзеге асыратын тұлғаның қызметіне қандай да бір түрде араласу үшін, тұлғаның өзінің лауазымдық жағдайын пайдалану арқылы жасаған тура сол әрекеті үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастырады. Осы нормаға сәйкес, қылмыстық істің жан-жақты, толық және объективті тергеуіне кедергі келтіру мақсатында тергеушінің немесе анықтауды жүзеге асыратын тұлғаның қызметіне қандай да бір түрде араласу айыппұлмен, не болмаса міндетті жұмыстармен, не болмаса үш айдан алты айға дейін мерзімге қамауға алумен жазаланады. Өзінің лауазымдық жағдайын пайдаланған тұлғаның тергеушінің немесе анықтауды жүзеге асыратын тұлғаның қызметіне қандай да бір түрде араласуы айыппұлмен, не болмаса төрт жыл мерзімге дейін белгілі бір лауазымда жұмыс жасау немесе үш жыл мерзімге дейін белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айырумен немесе онсыз бас бостандығынан айырумен жазаланады. Мұндай араласу тергеушіге немесе анықтауды жүргізіп жатқан тұлғаға заңсыз ықпал етумен, сонымен қатар олардың ішкі сенім бойынша және заңға сәйкес өздерінің негізгі функцияларын орындауына кедергі тудыруға бағытталған өзге әрекеттермен (мысалы, қылмыстық іс деректерін, заттай айғақтарын ұрлау, жою немесе құрту) айқындалады. Бұл жағдайда заңсыз ықпал жеткілікті шамада белсенді, тергеушінің өзінің тікелей функцияларын тиісті түрде орындауына физикалық немесе психикалық сипаттағы кедергілерді тудыруға (әр түрлі қоқан-лоқы көрсету, тергеуші үшін жағымсыз тұрмыстық жағдай тудыру және т.б.) қабілетті, және де оның сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында материалдық

немесе іс жүргізу заңының нормаларына қарсы келетін шешімдерді қабылдауын, мысалы, қылмыстық істі қозғаудан негізсіз бас тарту, оны негізсіз тоқтату, қайсыбір дәлелдемені дәлелдеуші ақпараттан алып тастау және т.б. мақсат ететіндей болуы тиіс.

ҚР ҚК сәйкес, сотқа дейінгі тергеп-тексеру өндірісіне байланысты тергеушінің, анықтауды жүргізуші тұлғаның, сонымен қатар олардың жақындарының өміріне аталған тұлғалардың заңды қызметіне кедергі келтіру немес сондай қызметі үшін кек алу мақсатында жасалған озбырлық үшін он екіден жиырма жыл мерзімге дейін бас бостандығынан айыру немесе өмір бойына бас ботсандығынан айыру түрінде қылмыстық жауапкершілік белгіленген. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру өндірісіне байланысты тергеушіге, анықтауды жүргізуші тұлғаға, сонымен қатар олардың жақындарына қатысты өлтірумен, денсаулыққа зиян келтірумен, мүлігін жою немес бұзу мен қорқыту үшін де қылмыстық жауапкершілік белгіленген және айыппұлмен, не болмаса үштен алты айға дейін қамауға алумен, не болмаса екі жылға дейін бас бостандығынан айырумен жазаланады. Өмір және денсаулық үшін қауіпсіз қорлық көрсетумен жасалған тура сол әрекеттер үшін бес жылға дейін бас бостандығынан айыру қарастырылған. Өмір және денсаулық үшін қауіпті қорлық көрсетумен жасалған тура сол әрекеттер үшін бес тен он жылға дейін бас бостандығынан айыру қарастырылған. Бұл жағдайда ҚР ҚК бойынша қорқыту үшін қылмыстық жауапкершілік мұндай әрекеттер қылмыстық істі тергеумен байланысты болса және субъект қорқыту сипатындағы әрекеттерді жасайтынын сезіп, сол қорқытудың мазмұнын, ол кімге бағытталғанын түсініп, мұндай әрекеттерді жәбірленушінің немесе оның жақындарының белгілі бір қызметті жасағанына байланысты жасауға ниеттенген болса ғана орын алуы мүмкін.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеру өндірісіне кедергі келтіру үшін қылмыстық жауапкершілікті белгілеу жалпы қылмыстық сот өндірісінің тиімділігін, сонымен қатар бұл салада жұмыс жасайтын лауазымды тұлғалардың мәртебесін арттырады. Алайда, аталған нормалардың «әрекет ету қабілеті» жоғары емес екенін айта кеткен жөн. Осы баптар бойынша қылмыстық істер өте сирек қозғалады, және ерекше жағдайларда айыптау үкімін шығарумен аяқталады. Бұл, ең алдымен, құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне жасырын ықпалды дәлелдеу қиындығымен түсіндіріледі (қайсыбір іске неғұрлым мұқият көңіл бөлу өтініштермен жүгіну, кеңестерді беру, ауызша нұсқауларды беру және т.б.).

Осыған байланысты, құқық қорғау органдарының қызметкерлері, атап айтқанда, тергеу аппаратының қызметкерлері оларды дәлелдеу барысында өз пайдасына басқару талпыныстарына қарсы жоғары иммунитетке ие болуы тиіс, сонымен қатар оларға жасалатын сыртқы ықпалға қарсы тұру және өздерінің көзқарасын қорғау қабілетіне ие болуы тиіс деп ойлаймыз. Алайда бұл жағдайда қайсыбір мән-жайлардың дәлелденгендігіне, болмаса дәлелденбегендігіне жеке басының көзқарасы, жеке басының қарым-қатынасы мүлтіксіз және талассыз дұрыс болып есептелмеуі тиіс.

Қылмыстық іс бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тұлғалардың тәуелсіздігін қамтамасыз ететін кепілдердің қатарына оларды қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік жауапкершілікке тартудың ерекше тәртібін де жатқызуға болады. Тергеу аппаратының қызметкерлерін қылмыстық жауапкершілікке тартудың ерекше тәртібін белгілеу қажеттілігі тергеушілер, қылмыстық іс бойынша өндіріске қатысты ішкі істер органдарының басқа қызметкерлеріне қарағанда, қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартудың құрбаны болатынымен түсіндіріледі, себебі бұл қабілетті әрі сауатты тергеушіден құтылудың жалғыз құралы. Сондықтан тергеушілерді жалған жала жабу мен кек алудың теріс салдарынан қорғайтын, оларды қылмыстық жауапкершілікке тарту және әсіресе қамауға алу тәртібін ұсынатын В.Т. Томинмен келіспеуге болмайды. Атап айтқанда, оның пікірінше, келесі ережелерді белгілеген жөн:

- қызметі бойынша қылмыс жасағаны үшін тергеушіні жауапқа тартқан жағдайда айыптау қорытындысы жоғарыда тұрған прокурормен (сол тергеуші жұмыс жасайтын немесе жұмыс жасаған буынға қатысты) бекітіледі;

- тергеу аппаратының қызметкерлерін қамауға алу санкциясы айыпталушы немесе сезікті санкцияны беретін тұлғамен алдын ала сұралмайынша беріле алмайды;

- арнайы атағына қарамастан, тергеушіні қажетті қорғанысты асыра жасалған немесе аса қажеттілік немесе кәсіби тәуекел ұғымдарымен байланысты қылмыс үшін айыптау кезінде ол үкім заңды күшіне енгенге дейін қамауға алына алмайды;

- аталған кепілдер бір жыл ішінде оларды әшкерелемейтін уәждер бойынша зейнетке шыққан қызметкерлерге де қатысты [152, с. 411].

Бүгінгі күні тергеу аппаратының қызметкерлері үшін қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартуға және іс жүргізу мәжбүрлеу шараларын негізсіз қолдануға қарсы қосымша кепілдер – қажеттілік болып отыр. Тек керегі, қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тартудан қорғау құқықтық органдарда отырған қылмыскерлер үшін сауытқа айналмаса, мұны да жоққа шығаруға болмайды.

Тергеу аппаратының қызметкерлерін қылмыстық жауапкершілікке негізсіз тарту, бағымызға қарай, сирек кездеседі. Кейбір жағдайларда «ұнамсыз» тергеушілерге қысымның басқа әдістері қолданылады, оның құрбаны әлі кәсіпқой бола қоймаған жас қызметкер болуы мүмкін. Сондықтан тергеушіні өзінің іс жүргізу тәуелсіздігі құқығының қорғауы ретінде тәртіптік жауапкершілікке негізсіз тартуға, қызмет бойынша негізсіз ауыстыруға және жұмыстан шығаруға қарсы нақты кепілдер өте қажет. Бұл кепілдер қызметтен өтуді реттейтін нормативтік актілерде бекітілуі тиіс. Бұған қоса, кадрлық аппараттардың қызметкерлері жазықтыларды қудалаумен қатар, негізсіз қудаланатындарды қорғаумен де айналысуы керек.

Дәлелдемелерді бағалау еркіндігіне негізінен теріс әсер ететін факторларды жеңу әдістерінің бірі, біздің ойымызша, сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарын дербес құрылымға бөлу болып табылады, себебі ішкі істер

органдарының тергеушілерінің қызметінің ерекшелігі соншалықты, олардың басым қызметі жедел іздестіру және әкімшілік-басқарушылық жұмыс жүретін ведомство болып табылады.

Соңғы уақытта сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жетілдіру бойынша белгілі бір шаралар қолданылған, бірақ олар «косметикалық жөндеу жұмыстары» сипатында болды және ҚР-ғы шынайы сотқа дейінгі тергеп-тексеру реформасымен ортақ ештеңесі болмады.

Алайда, тәжірибе көрсеткендей, тергеу бөлімшелері ресми түрде тиісті ішкі істер органдарының жанында болса да, іс жүзінде оларға толығымен бағынады, себебі тергеу басқармасының (бөлімінің, бөлімшесінің) бастығы лауазымы бойынша ИБ – ПО бастығының орынбасары болып табылады. Тергеудің іс жүзіндегі бағыныштылығының жағдайы оған заңмен уәкілеттілендірілмеген тұлғалардың баға беретініне әкеледі. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сәйкес тергеу жұмысын бағалауды жоғарыда тұрған тергеу басшысы немесе прокурор ғана жасай алады [153, с. 227].

Сондықтан, тергеушілердің көпшілігі олардың іс жүргізу дербестігімен және тәуелсіздігімен санаспайтын ішкі істер органдарының бастықтарына бағынғысы келмейтін сыр танытады.

Тәжірибелік қызметкерлердің пікірлерін зерттеу көрсеткендей, заңгерлердің басым көпшілігі қолданыстағы заңнамамен белгіленген тергеушінің іс жүргізу дербестігін оған жүктелген міндеттерді толық көлемде орындау үшін жеткіліксіз деп есептейді. Осыған байланысты, ішкі істер органдарының тергеушілерін оларға лайық емес міндеттерден толық босату, олардың күштерін қылмыстық істерді тергеу функцияларын жүзеге асыруға ғана бағыттау, автономдық тергеу аппаратын құру және тергеушілердің тергеу бөлімшелерінің тиісті бастықтарына тігінен бағынуы тергеушілердің дербестігінің іс жүргізу және әкімшілік кепілдерінің нығаюына, ал жалпы алғанда тергеуші мамандығының мәртебесінің артуына және оның қылмыспен күресетін органдар жүйесіндегі айрықша рөлінің күшеюіне алып келеді деп ойлаймыз. Алайда жекеленген тергеу органын құру ішкі істер органдарының бастықтарының тергеушіге іс жүргізушілік емес ықпалын теріске шығаруы мүмкін деген кейбір авторлардың қаупі дәлелді деп ойлаймыз, себебі тергеу аппараттарының жетекшілерінің ұқсас ықпалы сол қалпында қалады және тіпті артады деген пікірдеміз. Тек аз нәрсе өзгереді: ықпалды басқа тұлғалар жасайды [137, с. 63]. Сонда да, тергеуші де, анықтаушы да өздерінің кәсіби борышына байланысты оларда тергеу барысында қалыптасқан ішкі сенімін қорғауға тиісті.

Жалпы алғанда, айтылғандарды талдай отырып, дәлелдеу субъектілерінің, атап айтқанда, тергеушінің ішкі сенімінің қалыптасуын қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдерінің жүйесі жеткілікті, бірақ әйтсе де біраз түзетуді және толықтыруды қажет етеді деген қорытынды жасауға болады.

2.4 Сотқа дейінгі тергеп-тексерудегі дәлелдемелерді бағалаудың басқа да мәселелері

Жоғарыда аталғандай, қазіргі таңдағы қылмыстылықпен күресу мен заңды және негізді шешімдер шығарудың алдында тұрған маңызды мәселе болып, тек қылмыскерді әшкерелеу ғана емес сонымен қатар, оны әшкерелеуге негіз болған маңызды ақпараттың, яғни дәлелдемелердің дұрыс анықталуы мен бекітілуі болып табылады. Бұл мәселені шешу қылмыстық істерді тергеу барысында тек тікелей дәлелдемелермен ғана шектелмей, мүмкіндігінше барлық ақпаратты қолдана отырып, жанама дәлелдемелерді де барынша пайдалану арқылы мүмкін болады.

Қылмыстық іс жүргізу заңы (ҚР ҚПК 15, 16 - тараулары) барлық дәлелдемелерге қатысты оларды бағалаудың ортақ ережелерін белгілейді. Бұл ережелер тең дәрежеде тікелей және жанама дәлелдемелерге қолданылады. Сонымен бірге жанама дәлелдемелердің ерекшелігі дәлелдемелерді бағалау сияқты дәлелдеудің басты элементіне де әсерін тигізбей қоймайды. Ол дәлелдемелердің дәлелдеу пәнімен байланысының көп сатылылығымен сипатталып, жалпы жанама дәлелдемелер арқылы дәлелдеу процесі сияқты екі кезең бойынша жүзеге асырылады. Олардың әрқайсысындағы бағалау мазмұны, әдістері мен нәтижелері едәуір өзгеше болады. Жанама дәлелдемелерді бағалауды тікелей дәлелдемелерді бағалаудан ерекшелейтін де осы негіздері болып табылады.

Кез-келген дәлелдеме немесе дәлелдемелердің жиынтығы судьяның ішкі сенімі бойынша бағаланады. Судья дәлелдемелерді, олардың жиынтығына негізделген өзінің ішкі сенімі бойынша заң мен ар-ожданын басшылыққа ала отырып бағалайды.

Ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерді бағалау дәлелдемелердің сенімділігі, мәліметтердің ақиқаттығы немесе жалғандығы, олардың жиынтығында түпкілікті, дұрыс тұжырым жасау мен шешімді негіздеу үшін жеткіліктілігі туралы мәселелерді судьяның тікелей өзі ғана шешетінін білдіреді. Өзінің істің мән-жайлары бойынша алғашқы көзқарасын және алғашқы тұжырымын өзгертуге еш қиналмай, сот тергеуі барысында бұл мән-жайлардың ақиқаттылығын тексеру, ол үшін істегі қарама-қайшылықтарды талқыға салып, мән-жайлармен үйлеспейтін тұжырымдарды анықтау судьяны объективті ақиқаттылықты анықтауға және дұрыс үкім шығаруға апаратын ең дұрыс жол болып табылады [154, с. 114].

Судья дәлелдемелерді заңды басшылыққа ала отырып, яғни дәлелдемелерді жинау және бекіту тәртібін белгілейтін құқық нормаларының сақталуын, олардың іске қатысын және жарамдылығын бағалайды [155].

Жалпы дәлелдемелерді бағалау логикалық нысандарда жүзеге асырылатын анықтаушы, тергеуші, прокурор, судьяның ойлау қызметі. Ол өзінің ішкі сенімі арқылы әрбір жеке алынған дәлелдеме сияқты іс бойынша жинақталған олардың жиынтығының дәлелдеме ретінде рұқсат етілуін, ақиқаттылығын, деректердің қатыстылығын, дұрыстығын және мәнін анықтау мақсатында жүзеге асырылады [156].

Қылмыстық іс жүргізуде «дәлелдемелерді бағалау» ұғымы екі аспектіде түсіндіріледі: біріншіден, бағалау дәлелдемелерді тексерудің қорытындысы, қылмыстық іс жүргізуші органдардың қызметкерлерінің ойлау – таным қызметінің аяқтаушы кезеңі; екіншіден, «дәлелдемелерді бағалау» дегеніміз қылмыстық іс жүргізуші органдардың қызметкерлерінің тәжірибелік қызметінің міндетті элементтерінің бірі [157, с. 149].

Ойлау – таным қызметінің бір кезеңі ретінде дәлелдемелерді бағалау екі сәтті қамтиды – талдау және синтездеу, бұлар, әрине, заңда көрсетілмеген. Қылмыстық іс жүргізу теориясында дәлелдемелерді талдау: іс бойынша жинақталған барлық фактілік деректерді жекелеген дәлелдемелерге бөлшектеу және оларды бір – бірінен ажырату; дәлелдемелерді және олардың құрамдас бөліктерін өзара салыстыру және олардағы негіздемелерді, болжамдарды, қайшылықтарды атап көрсету. Дәлелдемелердің синтезі іс бойынша қолда бар дәлелдемелердің негізінде белгілі бір тұжырымдар алу, іс бойынша қандай да бір мән – жайлардың болуын анықтау немесе жоққа шығару. Дәлелдемелердің талдау мен олардың синтезі арасында ажырамас логикалық байланыс бар, олар жиынтығында біртұтас ұғымды береді [158, с. 81].

Дәлелдемелерді бағалаудағы ішкі сенімді екі аспектіде қарастыруға болады: бағалаудың әдісі ретінде; нәтижесі ретінде [159, с. 34]. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалаудың әдісі қылмыстық іс жүргізудің барлық сатылары үшін біртұтас болады. Олар мынандай белгілермен сипатталады: дәлелдемелерді бағалаушы барлық субъектілер тек өздерінің ішкі сенімдерін басшылыққа алуы тиіс, олар өзге тұлғалардың дәлелдемелерге берген бағаларына тәуелді болмай, өздері жеке дәлелдемелерді бағалауға міндетті [160, 55 б.].

Әрбір дәлелдемені жеке-жеке және дәлелдемелер жиынтығында бағалауда әрекет ететін негізгі факторларды қарастырайық: 1) объективті фактор – дәлелдемелерді бағалауда танымның негізі мен ақиқаттың белгісі болып табылатын тәжірибе; 2) субъективті фактор – дәлелдемелерді бағалаудың әдісі мен нәтижесі ретіндегі ішкі сенім.

С.А. Голунскийдің айтуынша: «Таным тергеу мен сот органдарының тәжірибесі процесінде жүзеге асырылады және осы тәжірибе жолымен жинақталған фактілердің негізінде жасалған тұжырымдардың дұрыстығы тексеріледі» [161, с. 74].

Кез келген процесуалды шешімді қабылдау үшін анықтаушы, тергеуші, прокурор, сот оның дұрыстығына көз жеткізуі тиіс. Бірақ алдын ала тергеу мен сот талқылауы сатыларында аталған тұлғалардың дәлелдеу нәтижесінде жасаған қорытындыларының анықтығына сенімділік қажет болса, онда қылмыстық істі қозғау туралы шешім қабылдау үшін түскен арыздағы әрекетте қылмыс құрамының бар екендігі жөнінде негізді болжамдардың болуы жеткілікті [162, с. 10].

Судья, прокурор, тергеуші және анықтаушының ішкі сенімдерінің қалыптасуына әсер ететін факторлардың бірі дәлелдемелерді олардың жиынтығында бағалау болып табылады. Қорытындыларды фактілі деректердің

жиынтығында зерттеу нәтижесіне негіздеу талабы - танымның әдістемелік қағидаларының бірі.

Тек қана дәлелдемелердің жиынтығында бағалау ғана объективті ақиқатты көрсететін қорытындыға әкеледі [163, с. 80].

Тәжірибе - қызмет, процесс ретінде танымның негізі болып табылады. Осыған орай тәжірибені тек психикалық (сезімдік және ойлау) қызметі ретінде ғана емес, сонымен қатар «тірі бейнелеу», «абстрактілік ойлау» және тәжірибе ұштасатын қызмет ретінде қарастыру қажет, өйткені тәжірибесіз іс бойынша ізделетін фактілерді танып білу мүмкін емес. Сондықтан тергеу және сот тәжірибесі қызмет ретінде фактілерді танудың негізі мен құралы болып табылады.

Қазіргі құқық қолданушылық тәжірибеге жасалған талдау дәлелдемелерді бағалаумен байланысты бірнеше проблемаларды анықтады. Тәжірибе қызметкерлеріне жүргізілген сауалнама дәлелдемеге дұрыс баға бере алмайтын психологиялық тосқауылдың бар екендігін көрсетті. Ол дәлелдемелердегі қайшылықтарды көрсете және шеше отырып жинақталған дәлелдемелерге қандай да бір баға беруден, нақты бір дәлелдеменің немесе олардың жиынтығының құндылығын анықтаудан, олардың адамның кінәлілігін анықтаудағы маңыздылығын көрсетуден және тағы басқаларынан қорқудан көрінеді.

Дәлелдемелерді бағалауда ішкі сенімнің қалыптасуына әсер ететін факторлардың бірі ол - дәлелдеуді жүзеге асыратын тұлғалардың құқықтық саналары.

«Құқықтық сана, ол тарихи және әлеуметтік шартты тиісті, қажетті, міндетті және заңнамамен өзге әсерлерді елемей, сенімді дәлелдемелерді қабылдауды міндеттейді, айыптау және ақтау ауытқуларын жояды, процесуалдық нормаларды дұрыс талқылауға көмектеседі және кейбір жеке дәлелдемелердің ерекшеліктерін дұрыс бағалайды» [164, с. 164]. Құқықтық сана зерттелетін құбылыстың мәнін түсінуге және оған бірден бір дұрыс баға беруге көмектеседі. Құқықтық санаға дәлелдеуді жүзеге асыратын тұлға құқықтық нормаларын қалай талқылауы және жеке құқық санаттары, яғни қылмыс белгілерін көрсететін деректердің жеткіліктігі, іс бойынша іс жүргізуді болдырмайтын мән-жайлар және т.б тәуелді болады. Аталған санаттардың мәнін әртүрлі түсіну дәлелдеуді жүзеге асыратын тұлғаның дәлелдемелерді бағалаудың нәтижесінде дұрыс қорытындыға келуіне сөзсіз әсер етеді. Сондықтан тиісті құқық нормаларын қолдануды қамтамасыз ету үшін тек қана заңдарды жетілдіру емес, сондай-ақ қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын тұлғалардың құқықтық саналарын өрбіту, заңды қолданатын тұлғалардың құқықтық мәдениет деңгейін көтеру қажет.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер іс бойынша қажетті деректермен байланысты фактілер ретінде (дәлелдемелік фактілер) және ізделетін фактілер жөніндегі деректер ретінде (дәлелдеу құралдары) қатысады. Біріншісі де екіншісі де тәжірибені, біріншіден, қоғамдық тәжірибенің бір бөлшегі ретінде, екіншіден, осы дәлелдемелерді жинау мен зерттеуге бағытталған тәжірибелік

іс-әрекеттердің нәтижесі ретінде бейнелейді. Мысалы, Алматы қаласы Алатау аудандық Сотында қаралған Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 103-бабының 2-бөлігі «ж» - тармағымен айыптау туралы №3921 қылмыстық ісі бойынша азамат Қаламбаев С. ағасын іздеп келген жасы кәмелетке толмаған Айыпбаевтың басына ағаш жоңғыш құралмен ұрып ауыр дене жарақатын салған. Айыпбаев алған жарақатының ауырлығынан облыстық аурухананың жан сақтау бөліміне түскен. Айыпбаевтың жарақатының дәрежесі жөнінде аурухана дәрігері Имамбаев С. анықтама берген. Куәлар Беркімбаев Ж. мен Исабаев Д. азамат Қаламбаевтың жәбірленуші Айыпбаевты еш себепсіз ұрғандығын көрсеткен. Азамат Қаламбаевтың сарайынан тінту барысында ағаш жоңғыш құрал табылған. Ал Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексінің 178-бабының 2-бөлігі «б» тармағы, 3-бөлігінің «в» тармағымен айыптау туралы № 3788 қылмыстық ісі бойынша Қызылорда қалалық Ішкі Істер Бөліміне қала тұрғыны Т. Жәукебаевтан түнде есігінің алдында тұрған «Мазда - 626» автокөлігінің қосалқы бөлшектері ұрланғандығы жөнінде хабарлама түскен. Тергеу әрекеттері барысында сезікті ретінде азамат Г. Поляков ұсталды. Куәгерлердің көрсетулерінде Поляков қылмыс жасалған уақытта жәбірленуші Жәукебаевтың үйінің қасынан үлкен қап алып бара жатқан. Поляковтың үйіне жүргізілген тінту нәтижесінде «Мазда - 626» автокөлігінің кейбір қосалқы бөлшектері табылған. Жәбірленуші оларды өзінікі ретінде таныған. Мұнда куәлар мен өзге де субъектілердің көрсетулері олардан жауап алудың нәтижесі болып табылатын болса, заттай дәлелдемелер тінту немесе өзге де тергеу амалдары нәтижесінде алынатындығын білдіреді [165]. Л.В. Брусницын «қылмыстық процестің қатысушысы ретінде кәмелетке толмағандардан жауап алу кезінде техникалық құралдардың, бейне-таспалардың, диктофондардың қолданылу қажеттілігі жөнінде айтқан [166, с. 45].

Әртүрлі дәлелдемелердің арасында тәжірибенің ақиқат белгісі ретіндегі мәні тергеу эксперименті мен тану фактісі (материалдық– заттық дәлелдемелер) сияқты дәлелдемелер мысалынан айқын көрінеді.

Заттай дәлелдемелер ізделінетін фактінің материалдық бөлшектері ретінде шектеулі болса берілген фактіні бақылауға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе заттай дәлелдемелерге қатысты: мысалы, мәйіт, астан – кестен болып жатқан бөлме – адам өлтіру ісі бойынша, соқтығысып қалған автокөліктер – жол апаты ісі бойынша және тағы басқалары. Ал тергеу эксперименті мен тану жүргізу фактісі жөнінде айтар болсақ, оларды ізделінетін фактінің тәжірибелі дәлелдемелері ретінде толығымен қарастыруымызға болады.

Жоғарыда біз әрбір дәлелдеменің дұрыстығы тек оның басқа дәлелдемелермен жиынтығын бағалауда ғана анықталатындығын айтып өткен болатынбыз. Яғни, тек осындай бағалау арқылы ғана біз әрбір дәлелдеменің объективтілігі белгісін алуымызға болады. Басқаша айтқанда, дәлелдемелердің жиынтығы ізделетін фактілердің болуы туралы (не болмауы туралы) біздің тұжырымымыздың ақиқаттылығының белгісі ғана болып табылмайды, сонымен қатар әрбір жеке дәлелдеменің дұрыстығының белгісі болып табылады.

Азамат Сарыбаевтың азаматша Бегалиеваны өлтіруге байланысты қылмыстық істі тергеуде келесі жанама дәлелдемелер жинақталды. Оқиға болған жерді қарау хаттамасынан азаматша Бегалиеваның мәйіті өз пәтерінде табылған. Мәйіт есік алдында жатқан. Мәйітте жүрек тұсынан екі кесілген жарақат болған. Пәтердегі заттар шашылып жатқан, сандық пен сейф құлыптары бұзылған.

Пәтерде табылған қан іздеріне ұқсас іздері бар асхана пышағын заттай дәлелдеме ретінде іске қоса тіккен. Сот-медициналық сарапшы Бегалиеваның жүрекке түскен кесілген жарақаттан қайтыс болғандығы туралы анықтама берген, сот - биологиялық сараптама қорытындысы бойынша табылған асхана пышағындағы қан іздері жәбірленуші қанымен сәйкес келетіндігін көрсеткен. Іс бойынша жауап алынған куәлар Жартенов пен Тосаев жәбірленуші жақында оған «ескі танысы» қонаққа келгендігін, ал 1-2 күн өткеннен кейін сол танысынан қорқатындығын және қорыққаннан түнде ұйықтай алмай жүргендігін айтқанын көрсеткен.

Бегалиеваның пәтеріне жасалған тінту нәтижесінде бұрын осында тұрған Сарыбаевтың хаттары табылған. Сарыбаевтың әйелінің айғақтары бойынша қылмыс оқиғасы болған уақыттан 3-4 ай бұрын Сарыбаев үйінен ауылда тұратын анасының үйіне барамын деп кетіп қалған және 6 айдан кейін қайтып оралып бірнеше ақ төсек жапқыштары мен халаттар әкелген. Мұның барлығын анасының сыйлығы деп әйеліне ұсынған. Сарыбаевтың пәтеріне жасалған тінту нәтижесінде аталмыш заттар алынып, жәбірленуші Бегалиеваның көршілері мен жеке тігіншісі олардың Бегалиеваға тиесілі екендігін көрсеткен. Айыпталушы өз кінәсін мойындамаған және қылмыс жасалған уақытта бір ауданда шаруа қожалығында қызмет еткенін, бұл уақытта анасының үйінде тұрғанын көрсетіп, шаруа қожалығынан анықтама ұсынған.

Сарыбаевтың анасының айғақтары бойынша баласы соңғы уақытта келген жоқ және ол баласына сыйлыққа ешқандай заттарды берген емес. Іс бойынша тағайындалған криминалистикалық сараптама қорытындысы Сарыбаевтың ұсынған шаруа қожалығының анықтамасындағы қолдар мем мөрлер жалған екендігі анықталды. Сонымен қатар Сарыбаевтың бірнеше соттылығы болғандығы анықталды.

Осы дәлелдемелерді бағалау нәтижесінде тергеу, одан соң сот Сарыбаевтың азаматша Бегалиеваның өліміне кінәлі екендігі туралы тұжырым жасады. Бірақ ұсынылған дәлелдемелер жиынтығы іс бойынша ізделінетін факт – кінәлілік фактісінің болуы туралы тұжырым жасау үшін негіз болып ғана қоймай, сонымен қатар осы жиынтықты құрайтын әрбір жеке дәлелдеменің дұрыстығының белгісі де болып табылады.

Мысал ретінде оқиға болған жерді тексеру хаттамасын алайық. Оның дұрыстығы іске қоса тігілген заттай дәлелдеме – асхана пышағымен және мәйітті зерттеуге байланысты сот-медициналық сараптама қорытындысымен расталады. Жанама түрде хаттаманың дұрыстығы берілгендермен қатар ізделінетін фактіні анықтайтын өзге де дәлелдемелермен анықталады. Өз кезегінде сот-медициналық сараптама қорытындылары тікелей оқиға болған

жерді тексеру хаттамаларымен, заттай дәлелдеме – асхана пышағымен және өзге де айғақтармен расталады.

Куәгер Жартенов пен Тосаевтың көрсетулерінің дұрыстығы Сарыбаевтың әйелінің және анасының көрсетулерімен расталады, яғни Бегалиеваға «ескі танысы» келген. Бұл факт Сарыбаевтың өз үйінен кеткен уақытына сәйкес келеді.

Екінші жағынан Сарыбаевтың ұсынған анықтамалары сарапшы қорытындысымен, криминалистикалық зерттеулермен жоққа шығарылғандықтан Сарыбаевтың айғақтары мен оның ұсынған анықтамалары дәлелдемелер жиынтығымен теріске шығарылды деген сөз. Осылайша, әрбір жеке дәлелдеме тікелей басқа дәлелдемелермен немесе дәлелдемелер тобымен растала алатын (теріске шығарылатын) болса, сол сияқты осы дәлелдемелердің жиынтығымен де растала алады (теріске шығарылады).

Қандай да бір фактілерде дәлелдемелік қасиеттердің болуын А.Я. Вышинский олардың басқа дәлелдемелермен байланысына тәуелді еткен. Оның айтуынша «тек жанама дәлелдемелер ғана басқа дәлелдемелермен байланыста процессуалдық мәнге ие болады». М.А. Чельцов та «бір ғана тікелей дәлелдеме негізгі фактіні дәлелденген деп есептеу үшін жеткілікті болады» деп жазған болатын [167, с. 11]. Ол тікелей дәлелдеменің дұрыстығын ақырғы тексеру ізделінетін фактіге қатысты басқа дәлелдемелерді алмайынша мүмкін болмайтынын ескермеген.

Тікелей дәлелдемелер арқылы дәлелдеу кезінде барлық ауыртпалық дәлелдемелердің қайнар көздерінің шынайылығын анықтауға, оларды алу тәсілдерінің заңға сәйкестігі мен тікелей дәлел болып келетін нақты жағдайлардың шынайылығын анықтауға ауысады. Мұндай дәлелдемелердің іске қатысты болуы және маңыздылығы туралы мәселе әдетте туындамайды: дәлелдеу пәнінің құрамдас бөлігі болып табылатын жағдайларды анықтай отырып, бұл дәлелдемелер олармен тікелей әрі анық (нақты) байланыста болып әдетте оның дәлелділігін қажет етпейді. Тікелей дәлелдемелердің жеткіліктілігі туралы мәселе осы себептерге байланысты салыстырмалы түрде шешіледі. Дәлелдеу процесі тікелей дәлелдемелердің толықтылығы мен шынайылығын (әрине, олар іске қатысты болуы қажет) анықтаумен аяқталады.

Жанама дәлелдемелер арқылы дәлелдеу кезінде бұл операциялар тек оның бірініші кезеңін ғана құрайды. Әрбір аралық фактілердің көп мәнді байланысына қарай міндеттер (аса ауырлары) оның екінші сатысында туындайды.

Бұл жерде әрбір аралық фактінің іске қатыстылығын анықтау қажет, яғни олардың дәлелдеу пәнімен объективті байланыста болуын анықтау. Мұндай фактілердің әрқайсысының іс үшін маңыздылығын анықтау аса маңызды логикалық операция болып табылады.

Іс бойынша барлық қажетті мән – жайлар туралы шынайы тұжырымдар үшін аралық фактілердің жеткіліктілігі туралы мәселені шешу үлкен жауаптылықпен қатар біршама қиындықтар да туғызады.

Дәлелдемелерді бағалаудың мазмұны туралы мәселесі бойынша криминалистикалық және іс жүргізушілік әдебиетерде түрлі көзқарастар айтылады. Олардың көпшілігінің пікірлері бойынша – дәлелдемелерді бағалау дәлелдеу пәніне кіретін жағдайларды анықтау үшін дәлелдемелердің маңыздылығы, жеткілікті болуы, іске қатыстылығы, шынайлығы мен жіберілуі туралы пікір нәтижесі болып табылатын ойлану, логикалық қызметі болып табылады.

М.М. Гродзинский дәлелдемелерді бағалауды дәлелдеу құралдарының сенімділігін анықтау мен осы құралдар арқылы анықталған нақты деректердің мәні деп түсінген.

Кейбір ғалымдар дәлелдемелерді бағалаудың мазмұнында ең бастысы олардың дәлелдеу пәнімен байланысын анықтау екендігін атап көрсетеді.

Дәлелдемелердің іске қатыстылығын анықтау бағалауға жатқызылмайды, олар дәлелдемелерді тексеру кезінде жүзеге асырылады деген пікірдеміз. Бағалауға ізделінетін фактілердің болуы не болмауы жөнінде дұрыс тұжырым жасау үшін қажетті дәлелдемелердің іске қатыстылығы, маңыздылығы (күші мен құндылығы) мен жеткіліктілігі сияқты қасиеттері жатқызылады. Мұндай жағдайда қайнар көздермен қоса онда көрсетілген нақты фактілер де бағалауға жатқызылады. Біздің ойымызша осылардың соңғысына дәлелдеудің екі кезеңіне сәйкес келетін жанама дәлелдемелерді бағалаудың екі деңгейінің болуы тән болып келеді.

Бірінші деңгейде дәлелдемелердің қайнар көздері мен оларды алу тәсілдеріне бағалау жүргізіледі. Бұл бағалау жанама дәлелдемелердің жеке жүйесі шаңберінді жүргізіледі, ол жанама дәлелдемелерді тексерумен тығыз байланысты болып жеке аралық фактілерді анықтап, олардың сапалы түрде түсіндірілуін мақсат етеді.

Бағалаудың келесі деңгейі дәлелдеудің екінші кезеңінде жүргізіледі; ол дәлелдеу пәнінің барлық жағдайларын дұрыс анықтау үшін әрбір аралық фактілердің құндылығы мен маңыздылығын, жеткілікті болуын анықтаумен байланысты болады. Осы кезеңде барлық дәлелдеу жүйесінің интегративті сапасы бағаланады.

Аралық фактілердің қатыстылығын бағалау айғақтар арқылы дәлелдеудің негізгі кезеңдерінің бірі болып келеді. Ол дәлелдеу пәні мен аралық фактілердің объективті байланысын анықтауды білдіреді және тек аралық фактілер жүйесінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін, себебі мұндай фактілердің әрқайсысының дәлелдеу пәнімен байланыста болуы тек жобаланады. Нақты іс бойынша дәлелдеу пәнінің айқын әрі нақты анықтау дәлелдемелердің қатыстылығын анықтау үшін қажетті шарттардың бірі болып табылады, ал ол сот пен тергеушінің нақты іс белгілерін дұрыс түсінгеніне байланысты болады.

Жанама дәлелдемелердің дәлелдеу пәнімен және басқа да дәлелдемелермен объективті байланысын анықтауға дәлелдеу процесі тұтастай бағытталған. Бұл процесс барысында байланыстырды анықтаудың барлық іс жүргізушілік, логикалық және ғылыми-техникалық әдістері қоладынылыды.

Аралық фактілердің маңыздылығы олардың дәлелдемелер жүйесіндегі орнымен, олардың дәлелдеу пәніне кіретін қандай да бір нақты мән – жайларымен байланысымен, сол мән – жайларға кіретін өзге де аралық фактілердің болу-болмауына байланысты анықталады. Ақырында ол осы жағдайдың дәлелдеу пәні элементтерінің жүйесіндегі орнына байланысты болады. Сонымен қатар айғақтардың дәлелдемелік күші мен маңызы бірқатар факторларға қатысты болады, олардың арасындағы расталған қисынды тергеулер, олардың алуан түрлілігі, ақпараттың нақтылығы, осы мәліметтердің аз немесе көп болуы.

Соңғы фактормен жанама дәлелдемелердің құндылығы туралы түсінік байланысты болады. Ол сонымен қатар айғақтардың өзіндік ерекшеліктерімен де байланысты. Жоғарыда көрсетілгендей А. Жиряев айғақтарды жалпы (барлық істерге қатысты кездесетін) және жеке (қылмыстық түрлеріне тән болатын) етіп қарастыруды ұсынған [168, с. 39]. Мұндай бөлудің тәжірибелік маңыздылығы да бар деген ой туындайды. Қылмыс жасалған жерде болу, қылмыс іздерін жасыру әрекеттері, қылмыс жасау кезінде ұсталу және тағы басқалары сияқты жанама дәлелдемелер әдетте кез-келген істе кездесуі мүмкін, олар жалпы болып табылады. Олар қылмыс оқиғасы, оның нақты тұлғамен жасалу фактісі және тағы басқалары сияқты дәлелдеу пәнінің элементтерімен байланысты болғандықтан олардың маңыздылығы мол, ал оларды анықтау қажетті болып табылады. Дегенмен, қандай да болсын айғақтың құндылығы олардың жиі кездесуі және ерекшеліктеріне байланысты болып келеді: белгілі бір жағдайлар күнделікті өмірде неғұрлым аз кездесетін болса, нақты қылмыс үшін неғұрлым тән болса, соғұрлым ол айғақ ретінде қарастырылғанда сенімді болады.

Айғақтардың құндылығы оның мазмұны мен сипатына ғана емес, ол байланысты болатын бірқатар сыртқы факторларға да, басқа да айғақтарға да байланысты болады. Қылмыс болған жерде айыпталушының саусақ іздерінің болуының өзі, әдетте, жеткілікті дәрежеде маңызды болып табылады, бірақ сол айғақтардың күші нақты деректерге байланысты болады: егер айыпталушы оқиға болған жерде қылмыспен байланысынан тыс болса немесе оның болуы мүмкін болса олардың ешқандай күші болмайды, ал егер ол қылмыстан тыс нақты жағдайларда оқиға болған жерде болмаса немесе болуы мүмкін болмаса айғақтың құндылығы өседі. Мұндай аралық фактілердің қасиеттерін, олардың маңыздылығы мен құндылығын бағалау олардың тұтас жүйесін қарастыру барысында ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Осындай талдау барысында дәлелдемелердің жеткіліктілігі де бағаланады. Заң дәлелдемелердің жеткіліктілігінің нақты белгілерін анықтамайды және белгілі себептерге байланысты анықтай да алмайды, тіпті заңда оның түсінігі де қарастырылмаған. Дәлелдемелер жеткіліктілігінің анықталуы дәлелдеу пәніне, аралық фактілердің мазмұны мен олардың қылмыспен объективті байланысының сипатына байланысты. Бір жағынан дәлелдемелердің жеткіліктілігін анықтау қандай да бір аралық факт дәлелдеу пәнінің тиісті элементінің қандай көлемін «толтыратындығы» туралы мәселені шешуді

көздейді. Мысалы, түнгі 22.00-де жәбірленушінің пәтерінде айқай естігендігі туралы куәгердің көрсетуі қылмыс жасалған уақытты анықтау үшін жеткілікті болғанымен оның оқиғасын анықтау үшін жеткіліксіз.

Екінші жағынан қарағанда, дәлелдемелердің жеткілікті болуы олардың жиынтығы дәлелдеуге жататын барлық мән – жайлардың болуы туралы тұжырым жасауға негіз бола алуын, басқаша айтқанда, аралық фактілердің жүйесі дәлелдеу пәнінің барлық элементтерін тиісті толықтықпен анықтай алады ма дегенді білдіреді.

Сонымен қатар дәлелдемелер жеткіліктілігі туралы мәселені шешу де тек олардың жүйесіне талдау жасау арқылы ғана мүмкін болады. Осы себептерге байланысты дәлелдеудің екінші кезеңінде дәлелдеме жүйесінің интегративті сапасын бағалау аса маңызды болып табылады. Дәлелдемелердің өзара байланысының болуын, олардың сипаты мен жеткілікті болуын бағалай отырып сот және тергеуші іс бойынша жинақталған дәлелдемелер жиынтығы жүйе құратынын немесе құрмайтынын анықтай отырып, өз қолында бар барлық дәлелдемелердің жиынтығын жүйелі бағытта талдауы тиіс, яғни олардың дәлелдеу пәні құрылымына сай келетіндігін анықтауы тиіс. Осы сұраққа жауап аталмыш жүйенің оған кіретін дәлелдемелердің жеке алғанда ие бола алмайтын қажетті интегративті қасиеттерге ие бола алуы туралы тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Бағалаудың бұл жағы күрделілігімен ерекшеленеді, ол сот пен тергеушіден диалектикалық және нақты логика заңдарының бұлжытпай, таза қолданылуын талап етеді. Дәлелдемелердің жүйесін қалыптастыруға, қателіктердің алдын алу мәселесіне жанама дәлелдемелерді бағалауға байланысты кездесетін проблемалардан құрамына кіретін дәлелдеудің барлық процесі бағытталуы тиіс.

Жанама дәлелдемелерді бағалаудың кейбір психологиялық аспектілеріне тоқтала кетейік.

Осыған қатысты қажетті ерекшеліктерінің бірін А. Жиряев айтқан болатын. Ол былай жазған: «Айғақтарда – зерттеушіге зерттеу оқиғасының бөлшектенген көрінісі ғана беріледі, ол әрине зерттеушінің ойына әсерін тигізбейді [168, с. 41]. Расында дәлелдеу пәнінің жеке элементтерімен байланысты болып келетін жанама дәлелдемелер жәбірленуші, айыпталушы немесе қылмыс бойынша куәлар берген түсініктер секілді қылмыстың толық, сенімді жағдайын көрсетпейді. Жеке дәлелдеменің қылмыспен байланысын көрсету қиынға соғады. Ол үшін барлық дәлелдемелерді өзара салыстыра отырып, олардың әрқайсысын жеке қарастыру қажет, ал мұндай жұмыс үлкен психологиялық күшті қажет етеді. Буржуазиялық процессуалистердің мұндай күш - жігері «шектен тыс болуы мүмкін» деген қорқынышы, әрине, асырып айтқандықтан, бірақ бейненің (көріністің) мұндай етіп бөлшектелінетін расында да орын алып, оларды қабылдауда және жанама дәлелдемелерді бағалау кезінде белгілі психологиялық қиындықтар туғызады.

Әдетте, мұндай қиындықтар жасалған қылмыс көрінісінің қалпына келтіруі оның үзінділер болып жүзеге асырылатындығы, үзінді және онда кейбір жағдайлардың (үзінділердің) болмай қалу мүмкіндігімен ұлғайды.

Дұрыс дәлелдеу кезінде, яғни дәлелдеуге жататын барлық құқықтық маңызды жағдайларды толық, объективті әрі жан-жақты қарастырған жағдайда жоқ үзінділер іс мәселесіне зиян келтірмей сот және тергеушінің соңғы тұжырымдарына әсерін тигізбеуіне қарамастан олардың жоқ болуы дегенмен психологиялық қиындықтар туғызады. Соттарды жоқ үзінділерде қандай мәліметтер бар екен, олар зерттелген жағдайда істің жағдайы өзгерер ме деген сауалдар мазалауы мүмкін. Мұндай сенімсіздік сезімі нығая түсіп дәлелденген күмән айыптаудың пайдасына шешілетінін туғызуы мүмкін. Сондықтан да айғақтар арқылы дәлелдеуде сәйкес келмейтін тұжырымдарды тысқа шығару маңыздылыққа иемденеді. Ол жоғарыда аталған психологиялық қиындықтарды жоюдың іскер құралы болып табылады.

Тәжірибеде шет ел азаматтарының қатысуымен байланысты қылмыс туралы арыздар мен хабарламаларды тексеру мен қарау мерзімнің аз болуымен байланысты деген пікірлер бар. Қылмыстық іс қозғау туралы мәселе қылмыстың болғандығы туралы хабарлама келіп түскен езден бастап тез арада қабылдануы тиіс деп көрсетілген. Ал мұндай қылмыстың болғандығын көрсететін қылмыстық әрекеттер тікелей анықталғанда тергеуші немесе анықтаушымен бір тәуліктен аспайтын мерзімде бұл мәселелер шешілуі тиіс [168, с. 43].

Бағалаудың психологиялық аспектісі үшін жанама дәлелдемелердің сипатын, оларды дәлелдеу кезінде пайдалану ерекшеліктерін дұрыс түсінбеу салдарынан туындайтын ой-пікірлердің де маңыздылығы аз емес ғылыми әдебиеттерде жанама дәлелдемелер жүйесінің дәлелдеу пәнімен байланысының бір мағыналы сипатына қарағанда жанама дәлелдемелердің жекелеген түрлерінің көп мағыналық сипатта болатындығы айтылған. Бұдан басқа А.Р. Ратинов өзінің төмендегідей дұрыс пікірін білдіреді: «тергеу тактикасы мен әдістері туралы әрбір жұмыста тергеушінің талдау жұмысы туралы айтылады: психологиялық деп аталатын дәлелдемелер талдауы, шыққан мәліметтерді талдау және т.б. – ал ойдың синтездік жұмысы туралы сирек кездеседі» [169, с. 54]. Нәтижесінде олардың қызметінде жетекші ой әрекетінің операциясы талдау болып табылатындығы туралы пікір туындайды (тергеуші мен соттардың өзінде осы секілді ой-пікір туындауы мүмкін. Мұның барлығы олардың әрбір жеке дәлелді талдауға назар аударатындығына әкеп соқтырады, яғни тергеуші осы дәлелдемелердің барлық жиынтығын тексеріп, олардан жүйелік байланысын анықтауға қарағанда, жанама дәлелдемелердің әрбір бөлігіне талдау жүргізеді.

Мұндай талдау қаншалықты терең зерттелгенімен дәлелдемелердің қылмыс пен байланысты болмауын да жоққа шығармайды. Егер сот немесе тергеуші жанама дәлелдемелердің жиынтығын олардың жайғана қосындысы ретінде қарастыратын болса (дәлелдеу жүйесінің интегратік ерекшеліктерін есепке алмай) ол әрдайым істің мән-жайы дұрыс дәлелденбегені туралы күмәнданатын болады.

Сот немесе тергеушіде күмән тууы (оларға іс бойынша соңғы шешім шығару жауаптылығы жүктелгенін ескерген жөн) оларды қажетті сенімділік

қасиетінен айырады, ол өз кезегінде жаза тағайындау кезінде немесе істі қосымша тергеу жүргізу үшін негізсіз қайтару кезінде ескеріледі.

Мұндай дұрыс түсінбеушілік жағдайларының болуы кейбір заңгер ғалымдарымен қолдау тапқан (біздің пікірімізше қате болып табылады). Бұл ғалымдардың пікірінше бір ғана жанама дәлелдеме арқылы істің жағдайларын дұрыс анықтауға болады. Әр қатары бір-бірімен тығыз байланыста болу қажет деген айғақтар тізбегі туралы дұрыс қалыптаспаған пікірлер де айтылады. Бұл пікірдің ғылыми тұрақсыздығы сонау кеңестік криминалистермен дәлелденгенімен аталмыш көзқарасты қолдаушылар әлі күнге дейін кездеседі. Әдетте олар тәжірибе қызметкерлері: жанама дәлелдемелер өз жиынтығында тізбектің әрбір қатары секілді тығыз байланысты болуы қажет, ал оның бір қатарының болмауы барлық тізбекті бұзатындығы, яғни дәлелдемелер жиынтығын жарамсыз қылатындығы туралы тәжірибе қызметкерлеріне ұзақ уақыт бойы түсіндіру жұмыстары жүргізілген. Сол себептен соттар тікелей дәлелдерді жоққа шығаруға қарағанда жекелеген айғақтарды жоққа шығаруда абайлық танытады. Соңғысының маңызыдылығы көзге көрініп – ақ тұр, оның шынайылығына байланысты зардаптар да анық байқалады.

Жанама дәлелдемелерге қатысты айтар болсақ, оның маңыздылығын анықтау (соған сәйкес оны жоққа шығару салдары да) күрделірек болып келеді: оны анықтау үшін мазмұнын ғана емес, оның басқа дәлелдемелерімен байланысын, дәлелдемелер жүйесіндегі орны және т.б. жағдайларды толығымен қарастыру қажет. Бір ғана дәлелдің оның барлық жүйесіне кері әсерін тигізу мүмкіндігі туралы тұжырым таратқан жөн және мұндай жағдай жасалады да.

Жоғарыда көрсетілген жанама дәлелдемелерді бағалаудың психологиялық ерекшеліктері көп жағдайда қылмыс жағдайын дәлелдеуіне негізсіз күмән туғызады. Дегенмен кұқықтық салдары қарсы сипатта болатын психологиялық жағдайларда кездеседі. Айтарлықтай жекелеген дәлелдемелердің маңыздылығы негізсіз қайта бағаланып, жанама дәлелдемелер ретінде олардың құрамына кірмейтін жағдайлар алынса. Бұл да жанама дәлелдемелердің ерекше сипатымен түсіндіріледі.

Кейбір жағдайларда дәлелдеу пәні элементтерінің бірін емес, тек оның жеке аралық фактісін ғана белгілейтін қылмыс оқиғасы мен бір мағыналы байланыста болатын дәлелдемелерге негізсіз назар аударылады. Мысалы, егер кісі өлтіру фактісі бойынша сезіктенушіде ұшы сынған пышақ, ал жәбірленушінің мәйітінде сол пышақтың сынған ұшы табылған болса – олар жоғарыда қарастырылған айғақтар қатарына жатқызылады. Олар өзінің сенімді болуына қарай көптеген тікелей дәлелдерден күшті болады. Сот және тергеу тәжірибесінде мынадай жағдайлар кездеседі, қылмыс оқиғасын өз көзімен көрген адамдардың жауаптарын жоққа шығарған айыпталушы оқиға болған жерде табылған күйген тығын оның үйіндегі кітаптың жыртылған парағына сәйкес келетіндігіне көз жеткізсе бірден өзгере бастайды.

Мұндай дәлелдемелер үлкен тактикалық құндылыққа иеленеді: олар айыпталушыдан шынайы жауап алу үшін айыпталушыдан жауап алу кезінде

қолданылады. Дегенмен олардың дәлелдемелік күшін қайта бағалауға болмайтындығын ескерген жөн, олар тек бір ғана аралық фактіні белгілейді (мысалы, белгілі тұлғада қылмыс жасау қаруының болуы). Осы секілді дәлелдердің айқындығы сот немесе тергеушіні соншалықты қателестіріп, олардың қылмыстың басқа да жағдайларын зерттеуге қажетті назарын аудартпайды, тіпті кей жағдайларда айыпталушының мойындауына сеніп, басқа дәлелдемелерді қарастырмайды.

Кейде бір фактор бойынша дәлелдемелердің көптігі сот немесе тергеуші үшін осыған ұқсас әсер тигізеді. Мысалы, қылмыс жасаған тұлғаның қылмыс орнында болу фактісі куәгер жауаптарымен, заттай дәлелдемелермен (оқиға болған жерде оның іздерінің қалуы) немесе сараптама қорытындысымен де дәлелденуі мүмкін. Осылардың барлығы бір ғана аралық фактіні белгілейтін жанама дәлелдердің жеке жүйесін құрайды. Кейде мұндай дәлелдемелер көп болып (аталмыш жағдайды белгілеудегі сенімді болу жағынан, әрине, тиімді болады), олардың саны сот пен тергеушілерді «басып тастайды». Аралық фактілермен дәлелдемелер арасындағы айырмашылықты байқамай, олар өз қарауында заң шығарушы белгілеген дәлелдемелердің жиынтығы бар деген қате пікірде болып негізсіз тұжырым жасайды.

Жоғарыда көрсетілген психологиялық фактілерді бейтараптандыру мен ұқсас қателіктердің алдын алудың тиімді (ұтымды, сенімді) құралы іс бойынша дәлелдемелерді жүйелендіру болып табылады, дәлелдемелердің жеке жүйесімен одан жоғарғы тәртіптегі жүйені нақты ажырату қажет.

Жанама дәлелдемелерді бағалау кезінде міндетті түрде ескеруді қажет ететін тағы бір психологиялық факторды көрсетуге болады. Сот тергеуі және алдын ала тергеу кезінде соттар мен тергеуші іс жүргізу құжаттарында көрсетілген дәлелдерден неғұрлым көбірек мәліметтерді өз санасына сақтайды. И.Е. Быховский көрсеткендей объективтік шындық көрінісі екі деңгейде жүргізіледі: есте сақтау және іс жүргізу деңгейлерінде [170, с. 61].

Тек іс жүргізу құжаттарында көрсетілген фактілер дәлелдемелері бағалау кезінде сот немесе тергеуші тұжырымдарының негізі ретінде қолданылып, дәлелдеме ретінде қарастырылады. Іс жүргізу құжаттарында көрсетілмей тек тергеушінің саналық деңгейіндегі мәліметтер криминалистиклық маңыздылықта болады: ол сот және алдын ала тергеу тактикасын жасау үшін қолданылуы тиіс және қажет.

Бұл мәліметтер, сонымен қатар тергеу әрекеттерін жүргізу мен олардың нәтижесіне психологиялық талдау жасау кезінде қолданылуы мүмкін. Мұндай талдау таза тактикалық мақсаттарды көздейді, оның нәтижесі бойынша алынған тұжырымдар дәлелдемелерді бағалаудың құрамды бөлігі ретінде қарастырылмайды, себебі бұл жерде дәлелдемелер емес процессуалдық мәліметтер бағалауға жатады.

Шындықтың қажетті кепілінен айрылған мұндай мәлімет кейде тергеушіден басым болып, ол еріксіз түрде өз тұжырымын процессуалдық емес мәліметтермен қатар дәлелдемелерге негіздей отырып, дәлелдемелерді бағалау кезінде есекереді. Қазіргі уақытта алдын ала тергеу органдары мен тергеушілер

дәлелдеу мәліметтерін сақтаудың түрлі техникалық құралдарымен жабдықталған (бейне жазба, көркем түсірілім, аудио жазбалар).

Бұған тәжірибелік қызметкерлер мен жекелеген ғалымдардың айғақ әрекетіне көпшілікпен танылмаған кең түсініктері себеп болады. Кейде оларға дәлелдемелерді қорытып бағалау кезінде айыпталушы қойған сұрақтардың біріне қобалжығандығы, нақты ситуациялық жағдайға эмоциялық реакциясы көрсеткендігі туралы ойдан алшақтану қиынға түседі. Осы секілді әрекеттердің дәлелдеме ретінде қарастыруға болмайтындығына қарамастан сот пен тергеушілер дәлелдемелерді бағалау кезінде тұжырым жасау үшін ескереді, олар өз мәні бойынша дәлелдеме ретінде қарастырылады.

Айтылғандардан жалпы дәлелдеу мәнісін дұрыс түсіну, жанама дәлелдемелер мен олардың түрлері, «айғақ әрекетінің» қандай болатындығын түсіну үлкен тәжірибелік маңызға иеленетіндігі анық. Тек дұрыс түсіну ғана сот пен тергеушілерге дәлелдеме болып табылмайтын, шынайы кепілден айрылған процессуалдық емес мәліметтердің (тіпті олардың дәлелдеу пәнімен объективті байланысын анықтауға болмайды) психологиялық факторларына қарсы тұруына мүмкіндік береді. Бұл жерді бейтарап ету қажет болып табылады, себебі дәлелдемелерді дұрыс бағалау олардың зерттеушіге деген әсер ету деңгейімен емес әр дәлелдеменің қалыптасу кезінде мәліметтерді талдау қажеттілігін туғызатын, оның мазмұнын талдап басқа дәлелдемелермен байланысын анықтауды білдіретін бағалаудың негізделуімен анықталады.

Жанама дәлелдердің көпшілігі осындай болып келеді, олар дәлелдеу кезінде үнемі ескерілуі тиіс. Осы маңызды мәселе қазіргі криминалистика мен сот психологиясында жеке зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

Жанама дәлелдемелерді бағалауда маманның қатысу нәтижелері өзі қатысқан іс жүргізушілік әрекеттердің хаттамаларында бекітіледі. Сонымен қатар, хаттамада оның өзінің берген кеңесі бойынша пікірлері де көрсетіледі [171, с. 90].

Бағалаудағы келесі маңызды мәселелердің бірі дәлелдеудің мүмкіндігінен шындыққа көшу мәселесі болып табылады.

«Мүмкіндік» термині әдетте процессуалистер тарапынан кері қатынаста болады. Бұл сот үкімін шынайы емес ықтимал біліммен негіздеуге қандай да болсын талпынысқа (бұрын сонды қылмыстық іс жүргізу теориясында орын алған болса) қарсы тұруымен түсіндіріледі. Расында, дәлелдеу қорытындысы ретінде мүмкіндік қатыса алмайды. Егер қылмыстық оқиғаны, ондағы кінәлі адамдар және басқа да дәлелдеу пәніне жатқызылатын жағдайлар тек оның мүмкін болуымен сипатталатын болса дәлелдеу процесі әлі аяқталмаған болып есептеледі және айыптау үкімі шығарылмауы тиіс. Іс жүргізу заңында көрініс алған бұл тұрақты ереже істің нақты жағдайларын тану мен дәлелдеу кезінде ықтимал мағлұматтар үлкен орын алатындығына қайшы келмейді. Ықтимал көріністері өте үлкен күшке иеленетіндігін философтар дұрыс қараған [172, с. 9].

Ықтималдықтың психологиялық түсінігі біздің бағаланған, саналы біліміміздің шынайылыққа сәйкес келу деңгейін білдіреді. Нақ осы мағынада аталмыш түсінік саласында қолданылады [173, с. 83].

Қылмыстық іс жүргізу дәлелдемесінде ықтималдық түсінігі оның бірінші, яғни психологиялық мағынасында қолданылады. Дәлелдеме пәні шегінде шынайылықты толық әрі нақты көрсететін, тәжірибесімен тексерілген білімді білдіретін шындыққа қарағанда ықтималдық жеткіліксіз негізделген, тәжірибемен тексерілген білімді білдіреді. Басқаша айтқанда сот дәлелдеуіндегі ықтималдық дәлелдеуге жатқызылатын іс жағдайларының болуы туралы тұжырымның шынайылығын негіздейтін нақты жайдайлардың жеткіліксіз болуымен байланыстырады.

Осы мағынада ықтималдық түсінігі іс жүргізу дәлелдеуінде үлкен танымды мағынада болады, демек ықтималдық тергеу болжамдарының негізгі құралы ретінде қатысады. Ықтималдықтан шындыққа көшу жанама дәлелдемелер арқылы дәлелдеу үшін ерекшеленіп оның өзекті мәселесі болып табылады. Осы жерде қалай білімсіздік білімге айналатынын, толық емес жартылай білім қалай толық әрі нақты болатындығын анықтап алған жөн».

Бұл проблема жалғыз криминалистика мен іс жүргізу әдебиеттерінде ғана зерттелмейді. Ол бір уақыттары В.А. Стешов атындағы математика институтында өткізілген математиктер мен заңгерлердің әдістемелік семинариясында қарастырылған, онда есептеу саласының мамандары ықтималдыққа деген түсініктерін айта отырып құқыққа қажет фактілерді белгілеуде математика ойларын қолдану мүмкіндігіне күмән келтірілген. Академик С.А Новиков мынаны көрсетті: «белгілі ықтималдық деңгейінде болып бастапқы ережелерге сүйенетін кез-келген танымдық процесінің соңғы нәтижесі ешқашан дұрыс болмайды» [174, с. 62].

Бұл тұжырым даусыз болып келеді, себебі бұл жерде формальды логикалық шындық туралы айтылады. Расында қазіргі кезде дәстүрлі формальды ой сот зерттеуінде ережеден сырт адал ауытқуы болып келетін дәлелдер нысанын ғана шынайы деп таниды.

Айғақтар арқылы дәлелдеу кезінде мұндай немқұрайлы логика тек оның бірінші деңгейінде жүргізіледі, ол туралы білім силлогисттік (екі түрлі ой қорытындысынан шығатын логикалық қорытынды) ой қорытынды туғызатын аралық фактілерді белгілеу кезінде (мысалы, оқиға болған жерде нақты адамның саусақ іздерінің болуы әрқашан сол адамның сол жерде болғандығын білдіреді) жүзеге асырылады. Аралық фактілердің тікелей және нақты белгілейтіндігі аз кездеспейтіндігін ескерген жөн (мысалы, қылмыс болған жерде айыптаушыны көрген куәнің жайабы, айыптаушыда айыптау кезінде тапанша табылды, жәбірленушінеі өлтірген оқ сол тапаншадан шыққандығы туралы сараптама қорытындысы және т.б.). Бұл жағдайларда олардың шынайылығы тікелей дәлелдемелерді қолдану кезіндегідей жолмен алынады. Аралық дәлелдемелерді жанама жолмен алу кезінде олардың шынайылығы жанама дәлелдемелердің жеке жүйесінің болуымен қамтамасыз етіледі.

Сөйтіп логикалық тұжырымдар негізінде анық белгіленген фактілер қойылады. Осы мағынада тұжырымдардың бастапқы материалы сапалы болады, оның мазмұнындағы білімдер ықтимал емес шынайы болып келеді.

Проблема басқада: аралық фактілердің әрқайсысы қылмыс оқиғасымен бір мағыналы байланыста емес, сондықтан ықтимал тұжырым жасауға жол береді. Айғақтар арқылы дәлелдеуге ықтималдық аралық фактілердің дәлелдеу пәнімен объективті байланысының болуына жатқызылады. Аралық фактілер жиынтығына келісе отырып, сол жиынтықтың барлығын немесе оған кіретін фактілердің әрқайсысының дәлелдеу пәні жағдайларымен объективті байланысының болуы мен оның сипатын белгілеу басты міндет. Тәжірибе көрсеткендей бұл жағдайдың шешімі бар.

Айғақтар арқылы дәлелдеуде шындыққа жету жанама дәлелдемелердің жинақталуына байланысты, олардың саны іс бойынша шынайы тұжырым жасау үшін жеткілікті негіз болуы мүмкін.

Дәлелдеудегі танымдылық кез келген саладағы ғылыми білім секілді жолмен жүргізіледі. Ғылыми танымдылық бірлігі жалпыға бірдей өтетіндігі туралы баршаға белгілі Ленин ережесін дамыта тұрып философия ғылымы танымдылықты құбылыстардың мәніне жетуге жол ашатын фактілердің жинағы ретінде қарастырады. А.Е. Фурман танымдылық бірнеше фактілердің жиналуынан басталып, біраз уақыт өткен соң олардың ішкі байланысын анықтау қиынға түсетіндігін көрсетеді [175, с. 46]. Танылған фактілер біртіндеп бір теориямен байланыстырылады, ортақ теорияларды құру процесі фактілердің жинақталуымен бірге басталады. Бірақ бұл теориялар бастапқы кезде аз дәлелденіп өз мәні бойынша болжам жасау (гипотеза) болып табылады. Объективтік фактілердің болуымен бұл теориялардағы фантастикалық ойлар азайып нақты байланыстың ғылыми түсінігі дұрысырақ болады.

Танымдылық процесі қылмысты тергеу кезінде осыған ұқсас жүргізіледі: тергеудің бастапқы кезінде кездесетін жекелеген фактілер олардың қылмыс арасындағы объективті байланысы болатындығына себеп болмайды. Басында мұндай байланыс тек жобаланады, вецималдық бірте-бірте өсіп ақырында жана фактілердің жинақталуына байланысты шынайылықпен ауысады. Мұндай жинақтау өз сипатына қарай қалайша байқалады, ол таза сандық процесті әлде ықтималдың жай ғана қосындысын білдіреді ма деген жай ғана сұрақ туындайды. Сұрақтың сары бөлігіне теріс жауап қайтарылады. Әр дәлелдемелік фактінің басқа фактілермен және дәлелдеу пәнімен байланысынан алшақтай отырып ғана олардың қосындысы туралы сөз айтуға болады. Бірақ мұндай дерексіздікке жол берілмейді: байланыс дәлелдеме мәнін білдіреді, егер мұндай байланысқа көңіл аударылса қосынды туралы емес дәлелдемелік мәліметтердің жинақталуы, олардың көбейтілуі туралы айтқан жөн болар еді.

Ықтималдықтан шынайылыққа көшу құрылымы айғақтардың дәлелдеу пәні элементтерімен объективтік байланысының болуын белгілеумен қатар математикадағы жанама дәлелдермен біртекті әдістерінің болуын да қосады.

Жанама дәлелдемелер жасалған тұжырымының әділетті болуын оның карама-қайшылықтарға жол беру қателігін ашатындығымен түсіндіреді.

Жанама дәлелдемелерді қолдану олардың дәлелдегендігі туралы тұжырымды қалыптастыру нақ осы жолмен жүргізіледі. Себебі, барлық айғақтардың қылмыс оқиғасымен объективтік байланыста болуы туралы ой ықтималдық ретінде қарастырылады, оның шынайлығы сол айғақтардың кездейсоқ сәйкестігін жоққа шығару арқылы дәлелденеді.

Осы секілді операцияда, яғни мұндай жол беруді жоққа шығаруда ықтималдық теориясының ықтималдықты көбейту туралы ережелерді қолдануы мүмкін. Бұл ережелер абстракциялық (дерексіз) болып келеді, олар кез-келген объектілерге, соның ішінде айғақтарға да таратылады. А.А. Эйсман мұндай сипаттау үшін «мазмұнды шындық» терминін қолданады [176, с. 63].

Неліктен айғақтар жиынтығының сәйкес келуі мүмкін болмайды деген сұраққа жауап беріп көрейік. Себебі айғақтар жиынтығына жатқызылатын әрбір факт белгілі себептердің ықпалымен нақты уақытта, нақты жерде, нақты жағдайларда жасалған. Барлық аралық фактілердің кездейсоқ сәйкес келуі үшін басқа жағдайлар және өзара байланыста болатын барлық фактілердің кездейсоқ сәйкес келуіне мүмкіндік беру қажет. Мұндай жиынтық екі-үш фактілердің болуымен-ақ күрделенеді, қалған фактілердің пайда болуымен оның күрделілігі өсе түсіп белгілі кезеңде сол жиынтық қайталанбайтын сипатқа ие болады. Сол себепті жаңа фактілердің басқа айғақтармен кездейсоқ байланыста болу мүмкіндігі тез арада жоққа шығарылады.

Сонымен, олардың жиналуына қарай айғақтар мазмұнына қосылатын сапалы жаңалық – тікелей немесе дәлелденетін факт арқылы дәлелдеу жүйесінің интегративтік сапасын қамтамасыз ететін дәлелденетін факт пен дәлелдеу жүйесінің өзара байланысы болып табылады. Міне, сондықтан дәлелдеу процесіндегі айғақтардың жиынтығы оларды дәлелдеу пәнінен және өзара байланысын анықтаудан ажырамайды.

Бұл процесте сәйкестік қатынасын анықтауға ерекше көңіл аударылады. Егер олар дәлелдейтін жағдайлармен объективті байланыста болса онда міндетті түрде барлық айғақтар бар болғаны деп есептеледі. Мұндай сәйкестік қажеттілігі айғақтардың элементтерінің әрқайсысы өзара байланыста (сәйкестікте) болатын ортақ жүйеден туындайтындығымен түсіндіріледі. Ол нақты байланыстың хронологиялық, кеңістік бойынша және функционалдық нысандарымен байқалады.

Мұндай заңдылық ұқсату объектілерінің жекелеген белгілерінің сәйкестену жиынтығы жеткіліктілігі белгілері арасындағы байланыстың болу жағдайын ескере отырып бағалау кезінде сарапшылармен қолданылады.

Осыған ұқсас мысал арнайы әдебиеттерде көрсетілген. Жәбірленушінің алған жарақаттары салдарынан оның майкасы, көйлегі мен күртесіне зақым келеді. Қылмыс қаруы ретінде қарастырылатын- пышақ ұшында тоғыз түрлі тоқыма талшықтары табылған. Талшықтардың бастапқы екі түрі польтоның жоғарғы бөлігінен алынған талшық үлгілеріне сәйкес келеді, ал үшіншісі- польто артына, төртінші түрі және бесіншісі- пиджак матасына, алтыншысы- оның астарына, жетіншісі мен сегізіншісі- көйлек матасына және ең соңғы тоғызыншы түрі - майка материалынан алынған талшық үлгісіне сәйкес келген.

Қылмыс қаруында соншама талшықтардың табылуы актісінің дәлелдемелік құндылығы көп екендігі анық байқалады. Егер қылмыс қаруында жәбірленуші киімдері матасы үлгілерінің талшықтарына сәйкес келетін жеке талшықтардың пайда болуын басқа қылмысқа қатысы жоқ жағдайларымен байланыстыру мүмкін болса, олардың сипаттау жиынтығы бір нәрсемен ғана түсіндіріледі: олардың пайда болуы - киімнің нақты жиынтығымен байланыс нәтижесі.

Формальды, математикалық шындық бұл жолы да нәтижесіз болған: теория жағынан мына жағдайға жол берілуі мүмкін, осы пышақпен бұрын соңды дәл осындай жарақат келтіруі мүмкін, ал біз қарастырған зақым дәл осындай, бірақ басқа пышақпен келтірілген. Бірақ хронологиялық, кеңістік және басқа да байланыстарға назар аударатын болсақ бірнеше жағдайлардың белгілі уақытта, белгілі жерде, белгілі жағдайларда сәйкес келуі мүмкін емес. Сондықтан да ол арқылы орын алғандығы туралы қорытындысы дұрыс болып келеді.

Екі жанама дәлелдемелердің қандай да болсын белгілері бойынша сәйкес келуі олардың арасында объективтік байланыстың болуымен немесе олардың кездейсоқ сәйкес келгендігімен байланысты. Тағы да басқа сондай дәлелдемелердің қосылуы олардың кездейсоқ сәйкес келу мүмкіндігін азайтады. Дәлелдеудің екінші кезеңіндегі жинақтау осыған ұқсас жүргізіледі, олардың айырмашылығы мынада – олар алдын-ала дұрыс белгіленген аралық фактілерден жинақталады.

Сонымен, айғақтар арқылы дәлелдеудегі ықтималдықтан шындыққа көшу тек жүйелік факторына байланысты, жүйе компоненттері арасындағы байланыстың (дәлелдемелермен аралық фактілер арасындағы байланыс) болуы жағдайында ғана мүмкін болады. Әрбір дәлелдеме мен әрбір аралық фактінің бір бірімен, дәлелдеменің әрбір аралық фактімен және дәлелдеу пәнімен бірнеше байланыс нысандары арқылы байланысу жағдайы маңызды болып табылады. Байланыстардың бір ғана жүйесі (мысалы, себепті және т.б.) дұрыс қалыптастырылған бірнеше байланыс жүйесін береді.

Жәбірленуші өлтірілген жер деп жобаланатын бөлмеде оның қан іздерінің табылуы қылмыс оқиғасымен бірнеше байланыс нысандары арқылы байланысады: сәйкестігі арқылы (сол топтағы қан басқа адамда болуы), кеңістіктегі, уақыттағы себептік байланысы арқылы. Олардың әрқайсысы жеке алғанда болжамды тұжырым жасауға итермелеуші себеп ғана болады.

Осындай бөліктер арасында «бірнеше» нысандарының кездесуі жүйенің интегративтік сапасын қамтамасыз етеді, біздің жағдайымызда шындық, оның құрамындағы бөліктерде болмайтын қасиеттердің сапасы.

Айғақтар арқылы дәлелдеуде қай уақыттан бастап сандық көрсеткіштер сапалық көрсеткіштерге ауысатынын, қай уақытта ықтималдықтың шындыққа ауысатынын, шынайы тұжырым жасау үшін дәлелдердің қаншалықты саны жеткілікті болып табылатынан анықтау мәселелер ерекше маңызды болып табылады.

О.Г. Гвахария төмендегідей тұжырым жасайды: «Белгілер күшіндегі төрт бұрышты жер электробайланыс желісінде ғана емес, тергеудің қылмыс

оқиғасымен экологиялық байланыс желісінде де кездеседі» [177, с. 39]. Дәлелдеуді адамдардың тіл байланысына ұқсата отырып, әлемдегі тілдер көптігі 75% құрап, ақпараттық байланыстын орташа мөлшері төртке теңестірілгендігін көп мағыналы бір ғана актісі еш артықшылыққа иеленбесе, 75% артықшылыққа иелену үшін төрт көп мағыналы дәлелдеу актілерінің болуы қажет. Дәлелдеудің мұндай кезектілігі кепілденген жеткілікті сенімділік иеленеді, одан кейін тұрақты қорытынды орын алады: «Сенімсіз, тұрақсыз!» Төрт дәлелдеменің болуы негізгі және аралық фактілердің дәлелі ретінде қарастыруға болатын сенімді дәлелдеу жиынтығын құрайды». Автор қателеседі, оның формальды дәлелдеу теориясына көңіл аударып дәлелдеуді бағалаудың қатаң, өзінен өзі қолданылатын белгілері қарастыруды талап ететіндігі рас. Дәлелдеуді еркін бағалау қағидасымен жүру бағалау белгілерінің болмауы мен оның ескерілмейтіндігін білдіреді.

Мұндай қателіктің болуы іс мәнісі мен О.П. Гвахарияның тұжырымын өзгертпейді, сонымен қатар оның осы тұжырымға жеткен жолы тиімсіз болып келеді. Себебі дәлелдеудегі танымды байланыс және тіл қатынасының белгілерімен ұқсату қолайсыз болып келеді. Сонымен қатар нақты бір фактілерді анықтау үшін қажет дәлелдемелер санын анықтау кезінде, біздің ойымызша, орташа шамаға сүйенуге болмайды. Сондықтан да бұл жерде ешқандай қатаң белгілер қолайсыз болып келеді. Өртүрлі дәлелдемелердің құндылығы тең еместігін ұмытпаған жөн (олардың сенімсіздік деңгейінде). Тәжірибеден мынадай жағдайлар кездесуі мүмкін: анық әрі қайталанбайтындығы салдарынан бір дәлелдеме ерекше сенімді болып келеді. Басқа жағынан қарағанда кей жағдайларда жанама дәлелдемелердің жиынтығының өзі аралық фактілерді жекелеген түрлеріне шынайы тұжырым жасау үшін жеткіліксіз болады.

Ғылымның қазіргі деңгейінде әрбір жанама дәлелдемедегі мәліметтер санын анықтаудың тәсілдері жоқ және дәлелдемелердің сенімділік әрі ықтималдық деңгейінің нақты сандық көрінісі жоқ кезінде О.Г. Гвахария ұсынған сандық белгілер дәлелдеу кезінде мүлдем тиімсіз болып келеді [177, с. 43].

Криминалистика ғылымы қазіргі уақытта ықтималдық теориясы мен математикалық есепке алуды дәлелдеуде қолдану мәселесін қарастырып жатыр. Дәлелдеу кезінде математика әдістерін қолдануға байланысты мәселелер жеке мақалаларда ғана емес, монографиялық зерттеулерде де кездеседі [178, с. 87]. Қазіргі кезде математикалық құралдарды пайдаланумен байланысты ықтималды объектілердің әдістерді теңестіру сараптамасын жүргізу кезінде объектілердің ұқсас белгілерінің маңыздылығын объективті бағалау үшін жаңа мүмкіндіктер аша отырып маңыздылығы арта бастады. Бұл әдістерді жалпы дәлелдеу кезінде және жанама дәлелдемелерді жеке бағалау кезінде қолдану туралы айтар болсақ, мұндай мүмкіндіктер жеткіліксіз зерттеліп қазіргі уақытта жорамалдау деңгейінде тұрғандығын ескерген жөн.

Ықтималдылықты – статистикалық жанама дәлелдемелер жүйесі мен тұжырымдардың шйнайылығын бағалау үшін қолдану мүмкіндігі болашақ жұмысы деп те айтуға болады.

Жанама дәлелдемелер жүйесін бағалаудың әрбір жағдайында сот немесе тергеуші өз мәні бойынша кездейсоқ кездесетін біртектес құбылыстармен емес, (осының өзі ықтималдық теориясының пәні болып табылады) дәлелдемеде көрініс тапқан әрбір белгісінің өзінің қайталанбауымен ерекшеленіп, қайталанбас жиынтығын құрайтын оқиғамен кездеседі. Бұл жиынтықта олардың көп кездесуі ықтималды–статистикалық әдістер арқылы сандық сипат алуы мүмкін. Олардың құндылығын саны бойынша анықтауға болмайтындығымен қоса жобалауға да болмайды. Бұл дәлелдемелердің жүйедегі орны маңызды екендігін айтуға болады.

Сөйтіп жанама дәлелдемер жүйесінен тұжырымдар шынайылығына санды баға беру мүмкіндігі туралы ұсыныстар қазіргі кезде өте сенімді болып келеді. Дегенмен сот немесе тергеуші қаулысында бағалаудың бұл белгілері орын алады. Олардың қатарына дәлелдеу мазмұнын құрайтын нақты іс жүргізу тәжірибесі, сот немесе тергеушінің жеке тәжірибесі, сонымен қатар ғылым және техника салаларында қалыптасқан тәжірибелік ережелер жатқызылады [179, с. 114].

Біз «бұрын орын алған оқиғаға қатысты сот тұжырымының шынайы белгісі – белгілі бір жағдайдың тәжірибесі болып табылады» деген ғалымдардың ой пікірін дұрыс деп санамаймыз. Іс бойынша дәлелдемелер жүйесінен тұжырымдардың шынайылық белгісін сол жүйе шеңберінде ғана іздеуге болмайды, себебі, бұл белгі негізінде әрбір жеке жүйенің ішіндегі дәлелдемелер жиынтығы туралы тұжырым жасалуы тиіс, сонымен қатар мұндай тұжырымды дәлелдемелердің жалпы жүйесі негізінде құруға болады.

Дәлелдемелердің жеткіліктілігін бағалау кезінде уақыт және қылмыс оқиғасы болған жерді ескеру ерекше маңызды. Оларсыз аралық фактілердің болуы туралы тұжырым жасау үшін дәлелдемелердің жеткіліктілігін анықтау қиын, кейде мүмкін болмайды.

Мысалы, ұрлық жасалған сәтте сол жерде қызыл түсті «Мазда» автокөлігін көргендігі туралы куә жауабы сол автокөлік иесіне қарсы күмән туғызады, бірақ күмәнданудың бұл жерде маңыздылығы төмен, себебі, бұл түсті «Маздалар» өте көп және тиісті елді мекенде олар бірнеше болуы мүмкін. Зерттелетін автокөліктің он жақтағы артқы дөңгелегі қоршауында ақаулардың болуы мен осы ақаулардың оқиға болған жерде қалған іздермен сәйкес келуі ұрлық кезінде дәл осы автокөлік қолданылғандығы туралы фактіні ықтимал етіп ғана белгілейді, бірақ бірінші дәлелдемеге сәйкес бұл ықтималдық деңгейі неғұрлым жоғары болады. Осы автокөлік орындықтарында, сараптама қорытындысына сәйкес, ұрлық орын алған жерден табылған мата талшықтарының микро-бөлігіне сәйкес келетін мата талшықтары табылуы, егер оларды жеке қарастыратын болсақ, тек ықтималдықты білдіреді. Дәл осы автокөлік басқа уақытта қылмысқа байланысы жоқ, осыған ұқсас маталар тасу кезінде қолданылуы мүмкін. Осы дәлелдемелерді бірге біріктіре отырып алып

карастыратын болсақ, аталған автокөлікті ұрлық жасау кезінде пайдаланғанын шынайы белгілейтін жеке жүйені құрайтынын байқаймыз.

Мұндай жиынтық осы фактіні анықтау үшін жеткілікті болып есептеледі. Себебі, бір автокөлікте барлық жоғарыда көрсетілген белгілердің бір-біріне сәйкес келуін кездейсоқтық деп түсіндіруге болмайды.

Бірақ барлық дәлелдемелердің жиынтығы бір ғана жүйені құрайды және оны қалыптастыру дәлелдеудің бірінші сатысы болып ғана табылады. Жанама дәлелдемелердің саны мен алғашқы күйінде жиналуы екінші сатысында да жүзеге асырылады және соған ұқсас болады. Осы жерде орын алған фактілер жеке алынып дұрыс белгіленгенмен олардың дәлелдеу пәнімен байланысты болу мүмкіндігін ғана білдіреді: жоғарыда көрсетілген мысалдағы автокөлік ұрлық кезінде қолданылғанымен, оның иесінің сол ұрлыққа қатысқандығын немесе ұрлықты жасаған өзі екен деген нақты тұжырым жасауға болмайды.

Осы аралық фактіге мынадай жағдай қосылатын болса, мысалы, сезіктіде ұрланған матамен бірдей мата табылса жорамалдаудың ықтималдық деңгейі күрт өседі. Егер жалпы жүйеде осы екі фактіге үшіншісі (ұрлық жасалған жерде сезіктінің болып кету фактісі), төртіншісі (күтпеген жерде үлкен ірі сомадағы ақша табылуы) және т.б. қосылса аралық фактілердің жиынтығының кездейсоқ пайда болу мүмкіндігі жоққа шығарылады. Фактілердің өзара байланысы, олардың әрқайсысының маңыздылығын күшейте отырып, белгіленген жеке жүйелердің сенімділігін нығайтады.

Барлық аралық фактілердің объективті байланыста болуы және олардың дәлелдеу пәнімен байланыста болуы арқылы жүйе бір мағыналық сипатта болады, дәлелдемелер дәлелдеу пәнінің болуы туралы дұрыс шешім жасау үшін жеткілікті болып келеді.

Дегенмен, дәлелдеудің жеткіліктілігін анықтау белгісі дәлелдеу субъектілерінің ішкі сенімі екендігін есте сақтаған жөн, ал осы жағдайда олардың тәжірибесі, сипаты мен көлемдері әртүрлі болып келуі мүмкін. Дәлелдеудің жеткіліктілігін бағалаудағы түрлі көзқарастар осындай айырмашылығымен түсіндіріледі, себебі дәлелдеу субъектілерінің ешқайсысының «өз қолындағы айғақтардың күшін сипаттайтын дайын формуласы жоқ, оларға қатысты жеке өзінің көзқарасын анықтайды» [180, с. 71].

Дәлелдемелердің жеткіліктілігін анықтау оның қажетті дәлелдемелерді алу шеңберін белгілеуді білдіреді, әдетте, оны қылмыстық іс жүргізуде іс үшін маңызды болып келетін барлық жағдайлардың толық әрі дұрыс белгілеуін қамтамасыз ететін қылмыс жағдайларын зерттеу шеңбері деп түсіндіреді. Тәжірибелік тұрғыдан қарағанда дәлелдеу шегін анықтау – бұл дәлелдеу фактілерін анықтау болып табылады.

Дегенмен, мұндай фактілердің әрқайсысының артында жанама дәлелдемелердің жеке жүйесі тұрғандықтан, олар дәлелдеу шегі ұғымымен қамтылуы тиіс, егер дәлелдеу пәні осы процестің соңғы мақсатын көрсететін болса, дәлелдеу шегімен осы қызметтің шеңбері мен құралдары анықталады.

Осыған байланысты дәлелдеудің жеткіліктілігі, біздің пікірімізше, мына талаптар арқылы анықталады:

1) жеке жүйелердің әрқайсысында аралық фактілерді дұрыс белгілейтін дәлелдемелер болуы тиіс;

2) дәлелдеу пәні элементтерінің әрқайсысын дұрыс белгілеу үшін және олардың барлық жиынтығын белгілеу үшін аралық фактілер жеткілікті болуы тиіс;

3) барлық жеке жүйелер мен олармен белгіленетін аралық фактілер нақты талаптарға жауап беруі тиіс.

Криминалистика әдебиеттерінде дәлелдеудің жеткіліктілігі мен оның шегі туралы мәселемен жанама дәлелдемелерге арналған маңызды мәселе байланысты. М.П. Шаламов тікелей дәлелдемелер болмаған жағдайда айғақтар арқылы дәлелдеу ерекшеліктерін қарастыра отырып мынаны көрсетеді: «Шындық қылмыс оқиғасының кейбір бөліктері толық анықталмаса да ашылған болып есептеледі».

Расында тәжірибеде мынадай жағдайлар кездеседі, қылмыс оқиғасы мен оның барлық жағдайлары дұрыс анықталған, дегенмен кейбір фактілерді сот пен тергеушінің талпынысына қарамастан дұрыс анықтауға мүмкін болмады. Мұндай жағдайлар уәкілетті тұлғалармен жасалған қылмыстарда жиі кездеседі. Мысалы, келтірілген зиянның көлемі мен ұрлаудың барлық фактілерінің дәлелденуі кезінде қылмысқа қатысушылардың арасында ұрланған заттың қалай өзара бөлінгендігін анықтауға болмайды. Кей жағдайларда ұрланған заттар қайда және қалай басқаларға берілгендігін анықтау мүмкін болмайды.

Мұндай мән-жайлардың толық болмау жағдайын сот тәжірибесі маңызды деп есептемейді. Мысалы, жоғарғы соттың қылмыстық істер бойынша алқасы қылмыс жағдайларының мән-жайларын толық анықтамаған, қажетті негіздері жоқ және ұрланған заттарды алған адамдарды анықтамау, егер ұрлық жасау фактісі дәлелденсе, кінәлі тұлға әрекетіне құқықтық баға беру үшін ешқандай маңыздылыққа иеленбейді деген тұжырымды қабылдаған [181, с. 49].

Осы анықтамада соңғы сөздеріне назар аудартады.

Нақты фактіні анықтамау мәнді болмайды, себебі, олардың материалдық құқықтық маңыздылығы жоқ және соған сәйкес олар дәлелдеу пәнінің құрамдас бөлігі болып табылмайды. Мұндай кемшіліктер дәлелдеуде орын алуы мүмкін.

Дәлелдеу пәні элементтерінің жеке түрлеріне қатысты айтар болсақ, осы жағдайларды дәлелдеу кезінде кемшіліктерге жол беріле ме, берілген жағдайда олар қандай шамада болуы тиіс деген мәселені шешу жөн.

Біздің ойымызша дәлелдеу пәні құрылымында бір ғана жанама дәлелдеме арқылы белгіленбейтін элемент жоқ. Сондықтан айғақтар арқылы дәлелдеуде осындай кемшіліктердің болуы қалыпты жағдай дейтін дәлелдеу процесінің субъектілері арасындағы пікірі артық айтылған.

Түрлі күмәнді айғақтармен анықталуы мүмкін барлық жағдайлар қылмыстың объективті жағына жатқызылады. Оның объектісі, субъектісі мен субъективтік жағы шектеуші түрде белгіленуі тиіс. Расында, қылмыстың объективтік жағының кейбір элементтерін жанама дәлелдемелер арқылы

анықтауда теориялық және ең бастысы тәжірибелік сипаты бар қиындықтар кездеседі. Қылмыс оқиғасын, оның жекелеген жағдайларын қосқанда, мақсатты түрде қалпына келтіре отырып, өз көзімен көрген адам сияқты жанама дәлелдемелер арқылы сипаттауға болмайды. Бірақ қылмыстық іс жүргізу міндеттері тұрғысынан қарайтын болсақ, оның қажет етілмейтіндігін байқаймыз: дәлелдеу оның пәніне кіретін нақты жағдайларды анықтаумен—ақ шектеледі және олардың құқықтық маңыздылығын анықтау үшін қажет тереңдікпен толық қамтылуы тиіс. Осы тұрғыдан қарағанда кісі өлтіру ісі бойынша барлық құқықтық мәселелерді шешу үшін айыпталушы немесе жәбірленушінің отырғандығы немесе тұрғандығы, жәбірленуші айыпталушыға қандай да қарсылық көрсетті ме әлде көрсеткен жоқ па деген мәселелердің еш маңызы болмайды. Сондықтан кісі өлтіру фактісі дәлелденген болса оны жасау тәсілі, айыпталушының кінәсі, қылмыс мақсаты мен басқа да материалдық құқықтық маңызы бар жағдайларды жоғарыда көрсетілген белгілермен қосымша дәлелдеу міндетті емес – істің барлық мәселелері оларды анықтаусыз-ақ дұрыс шешуі мүмкін.

Дегенмен, бұл жағдайлардың іс жүргізушілік мәні болуы мүмкін: олар құқықтық маңыздылығы бар және дәлелдеу пәніне кіретін фактілердің айғақтары болуы мүмкін. Мысалы, сезіктіден табылған немесе ол қылмыс болған жерде қалдырып кеткен күрес іздері айыпталушының қылмысқа қатыстылығын немесе оны жасау тәсілдерін анықтайтын жанама дәлелдеме ретінде қарастырылуы мүмкін. Осы тұрғыдан қарағанда аталмыш жағдайларды анықтау маңызды әрі пайдалы болып табылады. Бірақ айыпталушының қылмысқа қатыстылығы мен оны жасау тәсілдері басқа дәлелдемелермен дәлелденсе аса қажет болмайды. Сондықтан осы секілді жағдайларды анықтамау дәлелдеудің кемшілігі ретінде қарастырылмауы тиіс.

Қылмыс жасалған жер мен жасаған уақыт сияқты объективтік жақтың жекелеген белгілерін нақты анықтау деңгейі заңмен белгіленбегендігін ескерген жөн. Бұл нақты істегі жағдайлардың криминалистикалық маңыздылығы, қылмыстық құқықтық және іс жүргізу маңыздылығы, оны жасаудың нақты жағдайлары мен қылмыс сипатына байланысты болып келеді. Мысалы, айыпталушының өзі кәмелетке толған уақытта жасаған қылмысын тергеу кезінде қылмыс уақытын оның нақты сағаты мен минуттарына дейін белгілеу қажет болады. Басқа жағдайларда мұндай нақтылық қажет етілмейді, бұл жағдайларда қылмыс жасау уақыты одан ұзақ немесе қысқа кезеңмен анықталуы мүмкін.

Егер қылмыс жасалған уақыттың тек материалдық-құқықтық маңыздылығын ескеретін болсақ, қылмыс жасау уақытын анықтауда одан да аз нақтылық талап етіледі.

Дегенмен, жоғарыда көрсетілген факторлардың іс жүргізушілік және криминалистикалық маңыздылығы болады. Қылмыс уақыты мен жасалған жерін дәл анықтау арқылы нақты тұлғаның қылмысқа қатыстылығын анықтау туралы мәселелерді шешу жағдайлары аз кездеспейді. Мұндай жағдайларда дәлелдеуге хронологиялық және кеңістік байланыстары маңыздылығын ескере

отырып қылмыс жасалған жер мен оның уақытын ең үлкен көлемді нақтылықпен белгілеу қажет болады.

Жоғарыдағы ойлармен айғақтар арқылы дәлелдеудегі кемшіліктердің бөлу мүмкіндігі анықталады. Мұндай кемшіліктер, егер олар тікелей материалды құқықтық маңыздылығы жоқ және сол себепті дәлелдеу пәніне жатқызылмайтын жағдайларға жатқызылса ғана орын алуы мүмкін. Шынымен сөз қылмыс оқиғасының сипаты мен оның мәнісі бар жағдайлары емес, қылмыс оқиғасының кейбір белгілері туралы болуы мүмкін. Соңғысына байланысты айтар ешқандай теориялық кедергілер жоқ.

Істің нақты жағдайларын жанама дәлелдемелер арқылы анықтау мүмкіндігі олардың байланыс маңыздылығы мен орнын дұрыс бағалау салдарынан, олардың байланыс жүйесінің интегративтік сапасын дұрыс бағалауынан өте аз түсіндіріледі. Егер олардың өзара әсері мен өзара байланысын, осы байланыстарды ескеретін болсақ жанама дәлелдер арқылы дәлелдеу пәнінің барлық жағдайларын анықтауға ешқандай экологиялық кедергілер жоқ екендігі байқалады. Мысалы мынаған байланысты болып тұр – кей жағдайларда жанама дәлелдер жиынтығынан алынған бір мағыналы тұжырымдар болжам ретінде қаралады.

Дәлелдеу пәнімен объективтік байланыстағы дұрыс анықталған жағдайлар негізінде жасалған тұжырым тек сырттан қарағанда жорамал сияқты көрінеді. Негізінен ол дұрыс белгіленген фактілерден жасалған логикалық тұжырым және бұл тұжырым шынайылық сипатында болады, себебі ол біріншіден, фактілерге негізделеді, екіншіден – оларды дәлелдеу пәні және басқа дәлелдемелермен байланыста болуының объективтік сипатына қарай жанама дәлелдемелер теориясының ғылыми ережелеріне негізделген.

Дәлелдемелердің ойдағы антологиялық байланысы логикалық байланыстармен анықталады. Осы байланыс нысандарын жақсы біліп оларды қолдану әрдайым дәлелдеу пәнінің кез-келген фактісі туралы шынайы логикалық тұжырым жасауға мүмкіндік береді.

Жанама дәлелдемелер арқылы шынайылықты анықтауды белгісіз көрінбейтін мәтінді біртіндеп анықтаумен ұқсатуға болады. Бастапқы кезде бір ғана әріпті анықтай отырып, мысалы, «ы» әріпі осы әріп кездесетін көптеген сөздерді табуға болады. Келесі әріпті анықтай отырып, мысалы «О» әрпі кездесуі мүмкін сөздер санын қысқартамыз дегенмен оның саны әлі көп. Үшіншісі «д» әрпі ықтимал сөздер санын қысқартады, бірақ қажетті аныққа әлі ықтимал сөздер санын қысқартады, бірақ қажетті аныққа әлі жетпейміз, себебі ол «алмастыру» және «сатып алу» сөздері болып келуі мүмкін. Келесі «ж» әрпі нақты кездесуі мүмкін сөздердің санын қысқартады, ал одан кейінгі «О» әрпі толық анықтылықты көрсетеді «өртеу», соңғы әрпі тек аяқталады.

Мәлімет теориясы тұрғысынан қарағанда әр әріпте мәліметтердің белгілі саны болады. Оның жинақталуына байланысты энергия жойыла бастайды, бастапқы кезде жайлап, ал кейінен тез арада. Бұл жерде белгілердің мәні ғана емес олардың жиынтығы арасындағы орны маңызды болады (мысалы, бірінші «О» екіншісіне қарағанда аз мәлімет береді. Екінші «О» мәтінді ашуда «үлкен

нүкте» қояды. Өз маңыздылығы бойынша барлық белгілер тең бағаланбайды. Ол олардың басқаларымен байланысы арқылы, сөздегі орнымен анықталады [182, с. 111].

Айғақтармен байланысты жағдайлар да осыған ұқсас болып келеді: біріншісі нақты көргені анықталмағанмен оның кейінгі мәліметтер санын көбейтеді. Әріптер секілді айғақтар да өз маңыздылығы бойынша тең бағалы емес, олар қажет болып келеді. Сөздердегідей айғақтардың дәлелдеу жүйесіндегі функционалдық белгілеріне сай жүйелендіру маңызды болып келеді.

Әрине, қылмыстық істерде барлығы мұндай оңай емес, қылмыс оқиғасын қалпына келтіру міндеті күрделірек, ол көптеген қосымша фактілермен бір ғана сөз емес нақты мән-мағыналы бір сөз тіркестерін жатқызады. Басқа сөзбен айтқанда қылмысты ашуға дәлелдеу пәнінің ішінде объективтік байланысының болуы көмектеседі, ол дәлелдемелерді олардың әрқайсысының орнына байланысты қоюға мүмкіндік береді.

Мұндай ұқсастық расталған секілді, себебі ол дәлелдеуді бағалаудың мазмұны сипатын анық көрсетеді, сонымен қатар ол бұл қызметте қандай да болсын формальды (соның ішінде санды) белгілердің болуына мүмкіндік бермейді. Біздің ойымызша сот, прокурор және тергеушінің дәлелдемелерді өзінің ішкі сенімі бойынша бағалауының маңыздылығы осында.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қылмыстық іс жүргізудің қағидалары ортақ мақсатқа ие, толық, негізделген және ішкі үйлесімділік талаптарына жауап беретін жүйені құрауы керек. Осыған орай, заң шығарушының қолданыстағы Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік Кодексінің дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау қағидасын ерекшеленуі негізді деп танылады, себебі ол оны қылмыстық сот өндірісінің қағидалары жүйесіне енгізу үшін қажетті критерийі – қылмыстық іс жүргізудің басқа қағидаларымен үйлесімділігі критерийіне сәйкес келеді.

Дәлелдемелерді бағалау қағидасы ішкі сенім бойынша құқықтық және әлеуметтік міндеттерін анықтайтын, қылмыстық сот өндірісі бәсекелестігі нысанының негізгі жақтарының құндылығы болып табылады.

Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау оның құқықтық және әлеуметтік орнын анықтайтын басты құндылық, сот өндірісінің бәсекелестігі нысанының негізгі белгілерінің бірі болып табылады. Ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау еркіндігі тергеу үрдісінің дұрыс бағытта жүргізілуінің, заңды және негізді шешімдер қабылдаудың қажетті шарты болып танылады, сондықтан оның негізгі мақсаты – ақиқатты іздеу кезінде дәлелдеу субъектісінің тәуелсіздігін қамтамасыз ету болады.

Еркіндік ретінде таңдау актісінің өзін емес, еріктілік элементі негізгі мағынаға ие болатын осындай таңдаудың мүмкіндігін, яғни қандай да бір іс әрекетті жүзеге асыруға субъектінің саналы түрде мақсатты бағытталуын түсіну қажет және дәлелдемелерді еркін бағалаудың осындай еріктілік элементі ретінде ішкі сенім танылады.

Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау келесідей ережені білдіреді: біріншіден, мұндай бағалау дәлелдемелердің алдын ала бекітілген күші мен маңызы болмаған жағдайда, іс бойынша өндірісті жүзеге асырушы органмен жүргізіледі; екіншіден, олардың дұрыстығындағы барлық күмәндарды жоятын, түпкілікті шешімдер және қорытындылармен аяқталады.

Ішкі сенімді процесуалдық-құқықтық реттелу жағдайында қалыптасатын, іс бойынша шешім қабылдауға іс жүргізу субъектілерінің дайындығын білдіретін, дәлелдемелер түсінігінің мазмұнын құрайтын мән-жайларды тану нәтижелерінің ақиқаттылығына анықтаушының, тергеушінің, прокурордың, судьяның, алқабилердің басқа тұлғалардың көзқарастарынан еркін, тұрақты әрі адал негізделген қатынасы деп анықтауға болады.

Ішкі сенім объективті факторлардың оған ықпал ететініне қарамастан, формальді-логикалық қорытындылармен байланыспай, елеулі мөлшерде саналылық деңгейінде қалыптасады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын субъектінің ішкі сенімінің қалыптасу үрдісі үшін дәлелдемелердің дұрыстығын, қатыстылығын жол берілушілігін және жеткіліктілігін, сондай-ақ, жасалған қылмыстық іс-әрекетті дұрыс саралауға мүмкіндік беретін істің мән-жайларының маңыздылығын бағалау нәтижесінде туындайтын түсініктің мазмұнына субъектінің өз қатынасы айтарлықтай роль ойнайды.

Ішкі сенімнің қалыптасу үрдісіне әсер ететін негізді зияткерлік сезімдер ретінде қылмыстық іс бойынша қабылданған шешімнің дұрыстығына сенімділікті және күманды айтуға болады.

Күмән сенімділікке қарама-қарсы зияткерлік сезім болып табылады және кез-келген тәжірибелік ізденістің негізі, шығармашылық ойлау үрдісінің негізгі себебі, бастауы болып табылады. Күмән болжамды, мүмкін деген түсініктермен, ал сенімділік нақтылықпен тығыз байланысты болады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын субъектінің санасындағы сенімнің қалыптасу үрдісі түсініктің бір уақытта және біртіндеп жиналуын және эмоционалды аяның дамуын, сонымен қатар оның элементтері арасындағы сәйкессіздікті әр уақытта жеңуін білдіреді.

Ішкі сенімнің қалыптасу үрдісіне әсер ететін факторлар қылмыстық іс жүргізу қызметіне белгілі бір импульс құруға арналған. Егер заң сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізетін субъект сенімінің объективтілігінің негізгі кепілі болып және оның тұжырымдары мен оған негізделген процесуалдық іс – әрекеттері материалдық және процесуалдық құқық нормаларының талаптарына жауап беруге міндеттеп, ішкі сенімнің еркіндігін қамтамасыз ететін арнайы кепілдіктерді қарастыратын болса, онда өзге факторлардың қызметі адамның тек қана рухани аясына жатады.

ҚР ҚПК-нің 25 бабына сәйкес дәлелдемелерге баға беру кезінде судья, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді қаралған дәлелдемелердің жиынтығына негізделген өздерінің ішкі сенімі бойынша бағалайды, бұл ретте ол заң мен ар-ожданды басшылыққа алады. Мұнда заң құқық қолданушы ішкі сенімінің қалыптасуы үрдісінің объективтілігінің кепілі болып табылады, ал ар-ождан бұл үрдісте өз сенімін білдіру кезінде тәуелсіздік пен еркіндікті қамтамасыз ететін ережелерді сақтаудың ішкі критерийі, өз шешімінің әділдігі мен мүддесіздігіне сенімділік ретінде болады.

Дәлелдемелерге еркін баға беру қағидасының мәнін ашатын белгілерді келесідей деп қарастыруға болады:

- сенім деп әрбір нақты жағдайда дәлелдемелерді дербес тікелей бағалау қажеттілігі танылады;

- дәлелдемелерді бағалаудың үрдісін реттейтін қандай да бір формальды заңнамалық шектеулер мен алдын-ала бекітілген ержелердің болмауы;

- ішкі сенім істе орын алған барлық дәлелдемелердің жиынтығына негізделуі тиіс;

- ішкі сенімнің қалыптасуы үрдісінде бағалау субъектілері заңды басшылыққа алып, өз ары мен адамдық иманына сүйенуі тиіс.

Жалпы дәлелдемелік құқық және дәлелдемелердің жол берілушілігі мәселелерін түсіну үшін өте маңызды болып дәлелдеменің ұғымы танылады, қылмыстық іс жүргізу ғылымында оның анықтамасында нақты бірыңғайлық жоқ және қолданыстағы дәлелдеме анықтамасы әртүрлі сипатты білдіреді. Сондықтан, біздің көзқарасымыз бойынша, дәлелдемелер болып бірыңғай мазмұны және нысаны бар мәліметтер танылады.

Дәлеледеме өзіне тән нақты ерекшеліктерге ие, олардың біреуінің болмауы дәлелдеменің өзінің болмауымен тең. Қатыстылығы, жол берілушілігі, анықтық - жеке алынған дәлелдемені сипаттайтын ерекшеліктер, ал жеткіліктілік - барлық жиынтықты сипаттайды.

Дәлелдемелердің қатыстылығы - бұл олардың мазмұны бойынша іс үшін маңызы бар мән-жайлардың дәлелдеудің құралы қызметін атқаруға жарамдылығы. Дәлелдеменің белгісі ретінде қатыстылық алынған мәліметтер мен қылмыс оқиғасының, сондай-ақ тергеліп отырған қылмыстық іс бойынша анықталуға тиісті өзге де мән-жайлардың арасындағы байланыстың болуын анықтайды.

Дәлелдемелердің анықтығын алынған мәліметтердің жасалған қылмыстың мән-жайларына және іс бойынша анықталуға жататын өзге де мән-жайларға сәйкестігі сипаттайды. Бұл өзінің бір мағыналылығымен ерекшеленетін, яғни жалғыз дұрыс шешім шығаруға мүмкіндік беретін істің мән-жайлары туралы түсінік деңгейі.

Дәлелдемелердің жеткіліктілігі дәлелдеу пәнін анықтау үшін шешім шығаруға қажетті және жеткілікті мәліметтердің көлемін анықтайды, яғни осы дәлелдемелердің жиынтығы негізінде дұрыс қорытынды жасалуы және іс бойынша қандай да бір қорытынды немесе аралық шешім шығарылуы мүмкін. Жеткіліктілік дәлелдемелер жиынтығының тек қана сандық емес, сонымен қатар сапалық жағын да сипаттайды және жиынтықтың алдын ала бекітілген, қатаң критерийлері жоқ, бұл ішкі сенім негізінде қалыптасады.

Жол берілушілік дәлелдемелердің формальді жағы болып табылады. Мұны фактілі деректердің қайнар көздің, сондай-ақ осындай қайнар көзде болатын фактілі деректерді алу мен бекітудің тәсілдері мен нысандарының заңдылығы тұрғысынан сипаттайтын белгі немесе қасиет деп түсінген жөн.

ҚР ҚПК-нің 112 бабына сәйкес осы кодекстің талаптарын бұза отырып алынған дәлелдемелерге рұқсат етілмейді, олардың заңды күші болмайды және олар айыптаудың негізіне жатқызыла алмайды, сондай-ақ, ҚР ҚПК-нің 113 бабында көзделген мән-жайлардың кез-келгенін дәлелдеуде пайдаланыла алмайды.

Барлық тергеу қателіктері үшін ортақ болып келесі заң бұзушылықтар танылады:

- заңда көзделмеген қайнар көздерден фактілі деректерді алу;
- мәлімет алынған қайнар көздерге байланысты деректердің болмауы;
- тергеу әрекеттерін жүргізуге уәкілетті емес тұлғалардың фактілі деректерді алуы;
- заңда көзделмеген іс-әрекеттедің нәтижесінде алынған дәлелдемелер;
- дәлелдемелерді жинаудың іс жүргізу тәртібін сақтамау;
- дәлелдемелерді рәсімдеудің іс жүргізу тәртібін сақтамау.

ҚР ҚІЖК-нің 112 бабының логикалық жалғасы болып заң шығарушымен бекітілген талап ретіндегі сезіктінің, айыпталушының жауабына жол беру, сотқа дейінгі өндірісте қорғаушының қатысу-қатыспауына қарамастан,

сезіктімен, айыпталушымен жасалған мойындаудың сотта міндетті расталу талаптары танылуы тиіс.

ҚР ҚПК-нің 25 бабында жазылған дәлелдемелерді бағалаудың еркіндігі қағидасы дәлелдемелердің әр түрлі белгілеріне бірдей қолданылады, себебі дәлелдемелердің кейбір белгілері заңда көрсетілген, ал кейбірі тек ішкі сенім бойынша бағаланады.

Дәлелдемелерді рұқсат етілмейтін ететін белгілер заңда анағұрлым кең ресімделген.

Дәлелдемелердің жол берілушілігі туралы ережелерінің мақсаты дәлелдемелерге баға беру еркіндігін кеміту болмауы керек. Істің нақты мән-жайларын, сонымен қатар қылмыстық сот өндірісінің негізгі қағидаларын, әсіресе дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау қағидасын ескере отырып, дәлелдемелерді жол берілмейтін деп танудың икемді механизм құрылуы тиіс.

Дәлелдемелердің іске қатыстылығын бағалаудың заңда жазылған дәлелдемелерге жол беруге тыйым салу сияқты нақты бір критерийлері жоқ. Дәлелдемелердің дұрыстығын бағалаудың да қандай да бір формальді критерийлері мен көрсеткіштер жоқ. Бұл жерде заңда көзделген барлық әдістермен дәлелдемелерді жинау және тексеру ережелерін сақтаудың нәтижесінде қалыптасуы тиіс тергеушінің, прокурордың немесе судьяның ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерге еркін баға беру қағидасы толықтай қолданылады.

Дәлелдемелердің жеткіліктілігін бағалауға кез-келген тану деңгейінде дәлелдемелердің жиынтығын ішкі сенім бойынша бағалау арқылы қол жеткізіледі. Ол дәлелдемені бағалайтын тұлғада еркін, мүддесіз, бөгде адамдардың пікірі мен қалауына қандай да бір тәуелділіксіз қалыптасады.

Дәлелдеу субъектісінің сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысындағы мүддесіздігі және тәуелсіздігі болып қылмыстық істегі дәлелдеу ақпаратының дұрыстығы мен толықтығы, қандай да болмасын дәлелдеу субъектісінің ішкі сенімінің дұрыстығын қамтамасыз етуге бағытталғандығы болып табылады.

Өз ішкі сенімінің негізінде процессуалдық шешім қабылдаған дәлелдеу субъектісі ол үшін толықтай дербес жауапкершілікке болады және жаңадан ашылған мән-жайлар болмаған жағдайда өзге лауазымды тұлғалардың, оның ішінде құқық қорғау органдарының жетекшілері мен соттардың нұсқауларының ықпалымен шешімдерін қайта қарамауға тиіс.

Дәлелдемелерге баға беру еркіндігін шектейтін факторларды шартты түрде сыртқы және ішкі деп бөлуге болады.

Негізгі сыртқы факторларға мемлекет тарапынан қоғам дамуының белгілі бір сатысында жүзеге асырылатын мемлекеттің қылмыстық-құқықтық және қылмыстық іс жүргізу саясатын, бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалын, қоғамдық пікірді, сонымен қатар Қазақстан Республикасы Жоғары Сотының нақты қылмыстық істер бойынша тәжірибесін жатқызуға болады.

Сотқа дейінгі тергеп-тексеруде дәлелдемелерді бағалау еркіндігін шектейтін негізгі ішкі факторларға дәлелдеуші ақпаратты бағалаумен байланысты құқықтану мамандығы бойынша жұмыс біліктілігінің деңгейін,

сонымен қатар осы субъектінің психологиялық сипаттамаларын, оның сыртқы ықпалға қарсы тұру және өзінің дәлелдемелерді бағалаумен байланысты қандай да бір мәселеге деген көзқарасын қорғау қабілетін жатқызуға болады.

Тергеушінің процессуалдық дербестігі оның қылмыстық істі тергеу барысындағы бастамашылығын, оның процессуалдық қызметіне тергеу бөлімінің бастығы ғана емес, сонымен қатар прокурордың да қажетсіз араласуына болмайтындығын білдіреді.

Тергеу үстінен процессуалдық басшылықты тек прокурор ғана жүзеге асыруы тиіс. Тек қана прокурор ғана сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысында тергеушінің ішкі сенімінің негізінде қабылданған шешімге қарсы келетін нұсқаулар беруге құқылы, себебі тек қана прокурорлық қадағалау ғана дәлелдемелерге еркін баға беру қағидасына қарсы тұрмайды.

Айыптау тарабының атынан шығатын лауазымды тұлғалардың арасында, іс жүзінде тек прокурорға ғана өзінің ішкі сенімі бойынша әрекет жасаудың шынайы мүмкіндігі берілген, сонымен қатар оның айыптаудан бас тартуға немесе айыптаудың сипатын, мөлшерін өзгертуге құқығы бар.

Іс бойынша өндірісті жүргізуші тұлғаның айрықша құзыретін, оның дәлелдемелерді бағалау аясындағы басымдығын бекіткен дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау қағидасы дәлелдеу субъектісі тәуелсіздігінің кепілі болуға арналған. Тәуелсіздік іс бойынша дәлелдемелерді бағалау кезінде жеке пікір қалыптасуының негізгі шарты болып табылады. Ал өз тәуелсіздігінің деңгейін сезіну сенімді қалыптастыру қызметі үшін бастапқы ереже болады. Бірақ, дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау еркіндігі қағидасын жалғыз нормативтік бекіту оның толық қызмет етуі үшін жеткіліксіз. Қылмыстық іс жүргізу қатысушыларының оны сақтауын, дәлелдемелерді дербес, жеке және мүддесіз бағалауын қамтамасыз ететін жақсы өңделген және тиімді іс жүргізу кепілдіктерінің жүйесі қажет. Мұндай жүйені құру қылмыстық процессуалдық дәлелдеу субъектілерінің өзінің ішкі сенімі бойынша дәлелдемелерді бағалауын жүргізуінің шынайы мүмкіндігі үшін қажетті шарт болып табылады.

Қарастырылып отырған қағиданың негізгі кепілдіктері аталған үрдіске басқа органдар мен тұлғалардың заңсыз араласпауын, дәлелдеу субъектілеріне өз құзыреттерінің шегінде қандай да бір сыртқы ықпалсыз дәлелдемелерді бағалауға және шешім қабылдауға мүмкіндік бере отырып, олардың тәуелсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Тергеушілер тәуелсіздігінің кепілі ретінде негізінен оның процессуалдық дербестігін қамтамасыз ететін ҚР ҚПК-нің 60 бабында көзделген іс жүргізу кепілдіктерін қарастыруға болады. Бірақ, тергеушілердің процессуалдық дербестігін қамтамасыз ету механизмдері толық жетілдірілмеген, себебі тәжірибеде тергеуші өз әрекеттерін қадағалаушы прокурормен ғана емес, тергеу бөлімінің бастығымен де келістіруі тиіс.

Ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді бағалау кезінде мүддесіздікті қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдіктерінің қатарына сот өндірісінде дәлелдеудің кейбір субъектілерінің, соның ішінде тергеушінің қатысу

мүмкіндігін жоққа шығаратын жағдайларды және бас тартулар жүйесін бекітетін қылмыстық іс жүргізу заңнамасының ережелері жатады.

Іс жүргізу шешімін қабылдау кезіндегі тергеушінің дербестігін қамтамасыз ететін іс жүргізу кепілдіктерінің ерекшелігі болып олардың қамтамасыз етілмегендігі үшін ҚР ҚК тиісті баптарына сәйкес қылмыстық жауапкершіліктің бекітілуі табылады.

Қылмыстық іс жүргізу бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын тұлғалардың тәуелсіздігін қамтамасыз ету кепілдіктерінің қатарына оларды қылмыстық, әкімшілік және тәртіптік жауапкершілікке тартудың ерекше тәртібін де жатқызуға болады.

Дәлелдемелерді бағалаудың еркіндігіне, көбінесе жағымсыз тұсынан әсер ететін факторларды жою әдістерінің бірі болып сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдарын дербес құрылымға бөлу танылады, өйткені ішкі істер органдары тергеушілері қызметінің ерекшелігі олардың қызметінің басым бөлігінің жедел-ізвестіру және әкімшілік-басқарушылық жұмыс болып табылатын ведомствада болуында.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 жыл // <http://www.constitution.kz>
- 2 Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі// <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
- 3 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы // http://www.akorda.kz/kz/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-lidera-natsii-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-
- 4 Пилюгина Н.Н. Свобода оценки доказательств в уголовном судопроизводстве: автореф. ... канд. юрид. наук. - Саратов: СЮИ МВД РК, 2007. - 22 с.
- 5 Спасович В.Д. О теории судебно-уголовных доказательств в связи с судостроительством и судопроизводством. – СПб., 1861. - С. 7-8.
- 6 Фаткуллин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. Казань, 1976. – 93 с.
- 7 Lupinская П.А. Доказательства в уголовном процессе // Уголовно-процессуальное право / под ред. П.А. Лупинской. - М., 1997. – 140 с.
- 8 Дорохов В.Я. Понятие доказательства // Теория доказательств в советском уголовном процессе. - 2-е изд. /под ред. Н.В. Жогина. – М., 1973. - С. 207-224.
- 9 Шейфер С.А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. - Тольятти, 1998. - С. 28-37.
- 10 Ларин А.М., Мельникова Э.Б., Савицкий В.М. Уголовный процесс России. Лекции-очерки / под ред. В.М. Савицкого. - М., 1997.- 325 с.
- 11 Пашин С.А. Проблемы доказательственного права // В кн.: Судебная реформа: юридический профессионализм и проблемы юридического образования. Дискуссии. - М., 1995. – 315 с.
- 12 Смородинова А., Зайцева С., Громов Н. Соотношение доказательств и фактов в уголовном процессе // Российская юстиция. -1998. - № 11. - С. 24-25.
- 13 Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькинд П.С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. - Воронеж, 1978. – 102 с.
- 14 Доль Е.А. Использование в доказывании результатов оперативно-розыскной деятельности. - М, 1996. – 128 с.
- 15 Громов Н.А., Пономаренков В.А. Доказательства и доказывание в уголовном процессе. - Самара, 1999. – 122 с.
- 16 Зажицкий В. О доказательственном праве // Российская юстиция. - 1995. - № 1. - С. 25-27.
- 17 Арсеньев В.Д. Вопросы общей теории судебных доказательств. - М., 1964. – 130 с.
- 18 Ожегов СИ. Словарь русского языка / под ред. Н.Ю. Шведовой. - 21-е изд., перераб. и доп. - М.: Рус. Яз., 1989. – 484 с.

- 19 Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. – М., 1958. - 264 с.
- 20 Миньковский Г.М. Оценка доказательств // Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу РФ / под ред. В.П. Божьева. - М., 1997. – 145 с.
- 21 Философский словарь. - М., 1991. – 329 с.
- 22 Джатиев В. С. Доказывание и оценка обстоятельств преступления. - Ростов-па-Дону, 1991. – 123 с.
- 23 Петрухин И.Л. Внутреннее убеждение суда и правовые презумпции // Советское государство и право. - 1964. - № 3. - С. 63-65.
- 24 Михайловская К.Б. Оценка доказательств // Уголовный процесс: Учебник / под ред. И. Л. Петрухина. - М., 2001. – 310 с.
- 25 Когамов М.Ч. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части. – Алматы: Жеті жарғы, 2008.-227 с.
- 26 Балакшин В.С. Доказательства в теории и практике уголовно-процессуального доказывания (важнейшие проблемы в свете УПК Российской Федерации): автореф. ... докт. юрид. наук. - Екатеринбург, 2005. – 29 с.
- 27 Толеубекова Б.Х. Қылмыстық іс жүргізу құқығы. Жалпы бөлім: оқулық – Алматы: Жеті жарғы, 2000. – 416 б.
- 28 Смирнов А.В., Калиновский К.Б. Уголовный процесс: Учебник для вузов / под общ. ред. А.В. Смирнова. - СПб.: Питер, 2004. – 316 с.
- 29 Корнев Г.Л. Методологические проблемы уголовно-процессуального познания. - Н. Новгород, 1995. – 168 с.
- 30 Доль Е.А. Оценка доказательств в российском уголовном процессе // Государство и право. - 1996. - №5. - С. 86-88.
- 31 Ларин А.М. Проблемы расследования в советском уголовном процессе: М., 1970. – 451 с.
- 32 Быков В. Дис. ...д-ра. юрид. наук. М. Свобода оценки доказательств по уголовно-процессуальному кодексу РК // Право и политика. - 2004. - № 9. - С. 66-69.
- 33 Пилюгин К.Н. Установление объективной истины - цель доказывания // Фундаментальные и прикладные проблемы управления расследованием преступлений: Сб. научн. трудов (в двух частях). - М.: Академия управления МВД Казахстана, 2005. - Ч. 1. - С. 47-48.
- 34 Зинатуллин З.З. Уголовно-процессуальное доказывание. - Ижевск, 2003. – 128 с.
- 35 Белкин А.Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. - М., 2005. - С. 1021.
- 36 Печников Г.Л. Диалектические проблемы истины в уголовном процессе: автореф. ... докт. юрид. наук. - Волгоград, 2005. – 49 с.
- 37 Каз Ц.М. Доказательства в советском уголовном процессе. - Саратов, 1960. – 147 с.

- 38 Лупинская П.А. Доказывание в советском уголовном процессе. - М., 1966. – 136 с.
- 39 Снегирев Е.А. Оценка доказательств по внутреннему убеждению: дис. ... докт. юрид. наук. - Воронеж, 2002. – 158 с.
- 40 Алматы қалалық сотының архиві, №112/2010 ж. 58 б.
- 41 Быков В.Ы., Трейбак В.М. Основания и критерии признания доказательств недопустимыми // Следователь. - 1998. - № 8. - С. 36-37.
- 42 Зайцева С.А., Оценка доказательств в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. - Саратов, 1999. – 177 с.
- 43 Архив Алматинского городского суда, №5/2011 г. 35 с.
- 44 Карнеева Л.М. Доказательства и доказывание при производстве расследования. Лекция. - Горький: Горьков. высш. школа, 1977. – 238 с.
- 45 Теория доказательств в советском уголовном процессе / отв. редактор Н.В. Жогин.- 2-е изд., испр. и доп. - М.: Юрид. лит., 1973. – 438 с.
- 46 Миньковский Г.М. Доказательства // Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу / Науч. редактор В.П. Божьев. - М., 1997. – 1457 с.
- 47 Мухин И.И. Объективная истина и некоторые вопросы оценки судебных доказательств при осуществлении правосудия. - Л., 1971. – 153 с.
- 48 Пономаренков В.А., Николайченко В.В., Громов НА. Процессуальная форма доказывания // Следователь. - 1998. - № 9. - С. 27.
- 49 Никандров В.Ж Об оценке доказательств участниками уголовного процесса // Гос-во и право. - 1992. - № 5. - С. 12-15.
- 50 Петрухин И.Л. Оценка доказательств // Теория доказательств в советском уголовном процессе. - М., 1973. – 428 с.
- 51 Гаврилов С.Н. Адвокат в уголовном процессе. - М., 1996. – 152 с.
- 52 Алматы қалалық сотының архиві. - 2008. Іс құжаты. № 1-136. 42 б.
- 53 Интернет желісі. URL: www.pravstat.kz
- 54 Викторский С.И. Русский уголовный процесс. Судостроительство-судопроизводство. - 3-е изд. – СПб., 1910.- 417 с.
- 55 Корухов Ю.Г., Зелинская О.Б. Процессуальная категория «внутреннее убеждение» с позиции нравственных начал следственной деятельности. Уголовный процесс и криминалистика на рубеже веков. – М., 2000.- С. 124-126.
- 56 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 15.08.2002 N 19 "О судебном приговоре".
- 57 Мухин И.И. Важнейшие проблемы оценки судебных доказательств в уголовном и гражданском судопроизводстве. - Л., 1974.- 162 с.
- 58 Москалькова Т.Н. Этика уголовно-процессуального доказывания. - М., 1996.- 84 с.
- 59 Горский Г.Ф., Котов Д.П., Кокорев Л.Д., Судебная этика. Некоторые проблемы нравственных начал советского уголовного процесса - Воронеж, 1973.- 94 с.
- 60 Мартышин О.В. Справедливость и право. Право и политика: Международный научный журнал. - 2000. - № 12.- С.8-10.

- 61 Полянский Н.Н. Вопросы теории советского уголовного процесса. – М.: изд-во Моск. унив-та, 1956. - 272 с.
- 62 Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. - М.: Юридическая литература, 1977. - 120 с.
- 63 Азаров В.А. Оценка качества доказательств как элемент судебного контроля. Сборник научных работ / под ред.М.С. Гринберга - Омск, 2003. - вып.7.- С. 22-24.
- 64 Арсеньев В.Д. Основы теории доказательств в советском уголовном процессе. - Иркутск, 1970. – 143 с.
- 65 Доказывание в уголовном процессе: традиции и современность / под ред. Власихина В.А. - М.: Юрист, 2000.- 105 с.
- 66 Кузнецов Н.П., Кокорев Л.Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание.- Воронеж, 1998.-149 с.
- 67 Грошевой Ю.М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. - Харьков, 1986.- 111 с.
- 68 Коркунов Н.М. Проблемы права и нравственности. Русская философия права. – СПб., 1999.- 82 с.
- 69 Случевский В.К. Учебник русского уголовного процесса. – СПб., 1898. – 274 с.
- 70 Чельцов-Бебутов М.А. Курс уголовно-процессуального права. – СПб., 1995. – 792 с.
- 71 Корпев Г.П. Методологические проблемы уголовно-процессуального доказывания. - Н. Новгород, 1995. – 136 с.
- 72 Ульянова Л.Т. Доказательства в уголовном процессе // Уголовный процесс / под ред. К.Ф. Гуценко. – М., 1997. – 235 с.
- 73 Ларин А.М. Доказательства и доказывание // Уголовный процесс России. Лекции-очерки. – М., 1997. – 108 с.
- 74 Ерешев Е. Қылмыстық іс жүргізу. Жалпы бөлім: Оқулық. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2006.- 216 б.
- 75 Треушников М.К. Судебные доказательства. - М., 1997. – 125 с.
- 76 Воскресенский В. Проблемы доказывания обвинения // Российская юстиция. - 1995. - № 4.- С. 56-58.
- 77 Михайловская И.Б. Относимость доказательств в советском уголовном процессе // Сов. государство и право. - 1958. - № 12. - С. 122-124.
- 78 Розин К.Н. Уголовное судопроизводство. - Петроград, 1916. – 395 с.
- 79 Костаков А.А. Допустимость и относимость доказательств. - Л., 1991. – 82 с.
- 80 Кипнис Н.М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве. – М., 1995. – 127 с.
- 81 Савицкий В.М. Уголовный процесс России на новом витке демократизации // Гос-во и право. – 1994. - №6. - С. 105-108.
- 82 Пашин С.А. Закон о суде присяжных как средство судебной реформы // Советская юстиция. - 1993. - № 24. - С. 3-4.

- 83 Друзин Е.В. Основания признания доказательств недопустимыми. – Саратов, 1997. – 123 с.
- 84 Зеленский Д.В. Проблемы допустимости доказательств в Российском уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. - Краснодар, 1995. – 137 с.
- 85 Винберг А.И. Криминалистическая одорология // Соц. законность. - 1976. - № 11. - С. 15-17.
- 86 Некрасов С.В. Допустимость доказательств: вопросы и решения // Российская юстиция. - 1998. - № 1. - С. 9-12.
- 87 Lupinskaya P.A. Допустимость доказательств: пора обеспечить единство судебной практики // Российская юстиция. - 1998. - № 11. - С. 23-28.
- 88 Гродзинский М.М. О способах получения доказательств в советском уголовном процессе // Сов. юстиция. - 1958. - № 6. - С. 14-17.
- 89 Летопись суда присяжных (прецеденты и факты) // Российская юстиция. - 1995. - № 2. - С. 6-10.
- 90 Якуб Л.М. Проблемы оценки доказательств в советском уголовном процессе // Вестник МГУ. - 1974. - №6. - С. 18-21.
- 91 Миньковский Г.М. Допустимость доказательств // Теория доказательств в советском уголовном процессе. – М., 1973. – 239 с.
- 92 Стецовский Ю.И., Ларин А.М. Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту. - М., 1988. – 103 с.
- 93 Конституция РФ. Комментарий / под ред. А.М. Ларина. – М., 1994. – 260 с.
- 94 Селиванов Н. Критерии допустимости применения тактических приемов при расследовании // Законность. - 1994. - № 4. - С. 25-27.
- 95 Петрухин И.Л. Личная жизнь: пределы вмешательства. - М., 1989.- 121 с.
- 96 Селезнев М. Некоторые аспекты допустимости доказательств // Законность. - 1994. - №8. - С. 39-42.
- 97 Философский энциклопедический словарь. - М., 1998. – 443 с.
- 98 Даь В.И. Толковый словарь великорусского языка. - М., 1998. – 479 с.
- 99 Владимирова Л.Е. Учение об уголовных доказательствах. Часть общая. Уголовно-процессуальная достоверность. - Харьков, 1882. - Кн. 1. – 210 с.
- 100 Познышев С.В. Элементарный учебник русского уголовного процесса. – М., 1913. – 382 с.
- 101 Люблинский П.И. Вступительные статьи к книге Дж. Стивена "Очерк доказательственного права". – СПб., 1910. – 191 с.
- 102 Карнеева Л.М. Доказательства в советском уголовном процессе. М., 1988. – 164 с.
- 103 Гришина Е.П. Достоверность доказательств и способы её обеспечения в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. - М., 1996. – 136 с.
- 104 Сибилева Н.В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе. - Киев, 1990. – 82 с.

- 105 Яковлев А.М. Основы психологии судебно-экспертной деятельности // Вопросы психологии и логики судебно-экспертной деятельности: сб. научных трудов ВНИИСЭ. - М., 1977. - Вып. 30. - С. 17-19.
- 106 Арсеньев Д.В. Истина, достоверность и обоснованность в следствии и судебных актах // Вопросы теории судебной экспертизы: сб. научных трудов ВНИИСЭ. - М., 1979. - Вып. 39. - С. 18-21.
- 107 Копьева А.И. Об элементах уголовно-процессуальной деятельности // Теория и практика установления истины в правоприменительной деятельности: сб. научных трудов. - Иркутск, 1985. - С. 35-37.
- 108 Lupinская П.А. Доказывание. Понятие и общая характеристика // Уголовный процесс. - М., 1995. - 231 с.
- 109 Педенчук А.К. Проблемы обеспечения достоверности заключения судебного эксперта. - М., 1992. - 106 с.
- 110 Пашкевич П.Ф. Объективная истина в уголовном судопроизводстве. - М., 1961. - 101 с.
- 111 Соловьев В.В., Громов Н.А., Николайченко В.В. Доказывание, доказательства и их источники в уголовном процессе. - Саратов, 1995. - 118 с.
- 112 Эйсман А.А. Логика доказывания. - М., 1971. - 176 с.
- 113 Кустов И.С. Законодательные гарантии достижения истины по уголовному делу. - Ашхабад, 1975. - 115 с.
- 114 Орлов Ю.К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании: дис. ... докт. юрид. наук. - М., 1985. - 184 с.
- 115 Строгович М.С. Учение о материальной истине в уголовном процессе. - М.-Л., 1947. - 186 с.
- 116 Пойа Д. Математика и правдоподобные рассуждения. - М., 1975. - 334 с.
- 117 Рузавин Г.И. Вероятностная логика и её роль в научном исследовании. - М., 1964. - 256 с.
- 118 Carnap R. The aim of Inductive Logic // Logic Methodology and Philosophy of Science. - Stanford university press, 1962. - P. 302.
- 119 Геворкян Г.А. Вероятное и достоверное знание. - Ереван, 1965. - 139 с.
- 120 Строгович М.С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. - М., 1995. - 175 с.
- 121 Эйсман А.А. Некоторые вопросы оценки как количественной характеристики достоверности доказательств // Вопросы кибернетики и право. - М., 1967. - 258 с.
- 122 Эйсман А.А. Некоторые вопросы исследования вещественных доказательств // Вопросы криминалистики. - 1962. - № 5. - С. 31-33.
- 123 Старченко А.А. Логика в судебном доказывании. - М., 1958. - 106 с.
- 124 Белкин Р.С. Собираение, исследование и оценка доказательств. - М., 1966. - 165 с.

- 125 Алексеев Н.С. Доказывание и его предмет в советском уголовном процессе // Актуальные проблемы советского государства и права в период строительства коммунизма. - Л., 1967. - 446 с.
- 126 Ульянова Л.Т. Оценка доказательств судом первой инстанции. - М., 1959. - 123 с.
- 127 Танасевич В.Г. Пределы и предмет доказывания по уголовному делу // Практика применения нового уголовно-процессуального законодательства. - М., 1962. - 137 с.
- 128 Эйсман А.А. Структурный анализ и моделирование судебных доказательств // В кн.: Правовая кибернетика. - М., 1970. - 279 с.
- 129 Миньковский Г.М. Пределы доказывания // Теория доказательств в советском уголовном процессе. - М., 1973. - 192 с.
- 130 Lupinskaya P.A. Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержания и формы. - М., 1976. - 187 с.
- 131 Трусов А.И. Основы теории судебных доказательств. - М., 1960. - 190 с.
- 132 Ульянова Л.Т. О достаточности доказательств // Вестник МГУ. серия 12. Право. - 1974. - № 3. - С. 30-33.
- 133 Курс советского уголовного процесса / под ред. А. Д. Бойкова и И.И. Карпеца. - М., 1989. - 305 с.
- 134 Морозюк С.Н. Гласность и тайна следствия // Законность. - 1995. - №6. - С. 51-54.
- 135 Смолькова И.В. Гласность и тайна в уголовном процессе // Законность. - 1998. - №7. - С. 39-42.
- 136 Данилова Р.В., Новоселов С.А. Противодействие расследованию по делам об организованной преступной деятельности. Организованное противодействие раскрытию и расследованию преступлений и меры по его нейтрализации. - М., 1997.- 130 с.
- 137 Зеленский В.Д. Организация расследования преступлений. - Ростов-на-Дону, 1989. - 168 с.
- 138 Майоров Н. Учет раскрытых преступлений. Соц. законность. - 1970. - №2. - С. 43-45.
- 139 Воронин Э.И., Воронин С.Э. Привлечение в качестве обвиняемого. - Хабаровск, 1999. - 148 с.
- 140 Анашкин Г.З., Петрухин И.Л. Эффективность правосудия и судебные ошибки // Советское государство и право. - 1968. - №8. - С. 59-62.
- 141 Баев О.Я. Ошибки следователя в логике доказывания виновности обвиняемого // Межвуз. сборник науч. ст. - Самара, 1991. - С. 71-82.
- 142 Гаврилов А.К. Организация работы начальника следственного отделения. - Волгоград, 1972. - 96 с.
- 143 Томин В.Т. Острые углы уголовного судопроизводства. - М.: Юридическая литература, 1991.- 138 с.

144 Кокорев Л.Д. О некоторых принципиальных положениях УПК России // Служенье истине: Научное наследие Л.Д. Кокорева: Сб. статей. - Воронеж, 1997.- С. 252-255.

145 Халиулин А. Судебный контроль и прокурорский надзор за законностью расследования: границы и возможности. // Уголовное право. - 2000. - №1.- С. 123-125

146 Бутов Е.М. Функциональный предел осуществления судебного контроля в уголовном процессе России: признаки и значение // На пути к правовому государству: трудности и достижения: Материалы Всероссийской научно-практической конференции. - 2001.- С. 25-29.

147 Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. - Горький, 1974. – 76 с.

148 Шундигов В.Д. Вопросы преюдиции в советском уголовном процессе. - Саратов, 1984. – 98 с.

149 Рахунов Р.Д. О юридических гарантиях независимости судей в уголовном процессе // Советское государство и право. - 1968 - №4.- С. 53-55.

150 Статкус В.Ф., Чувилев А.А. Прокурорский надзор и ведомственный контроль на предварительном следствии // Сов. государство и право. -1975. - №3. - С. 74-75.

151 Уголовно-процессуальное законодательство СССР и РК / под ред. В.М. Савицкого. - М., 1990. – 230 с.

152 Томин В.Т. Избранные труды. – СПб., 2004. – 566 с.

153 Леонтьев А.А. Совершенствование предварительного расследования преступлений в системе МВД РК // Сб.науч.трудов . - Хабаровск, 2001.- 227-229.

154 Халиков К.Х. Проблемы судебной власти в РК (теоретическое и уголовно-процессуальное исследование): дис. ... докт. юрид. наук. – Алматы, 1998. – 219 с.

155 Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы ҚР Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі №4 Нормативтік Қаулысы // ҚР Жоғарғы Сотының Бюллетені. – 2006. - №6. – Б. 10-15.

156 Комментарий к уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации / под ред. И.Л. Петрухина. – М.: ООО «ТК Велби», 2002. – 816 с.

157 Уголовно – процессуальное право Республики Казахстан. Часть общая. Академический курс / под ред. Б.Х.Толеубековой. - Алматы: ТОО Издательская компания «НАS», 2004. – Кн. 1. - 416 с.

158 Актуальные проблемы совершенствования прокурорского надзора, предварительного расследования по уголовным делам и уголовно-исполнительного законодательства в свете конституционных преобразований в казахстане: Материалы международной научно-практической конференции. – Астана: ТОО «Фирма Киік», 2008. - 318 с.

159 Лузгин И.М. Расследование как процесс познания.- М., 1996. – 129 с.

160 Кенжебекова Э.П. Қылмыстық іс қозғау сатысындағы дәлелдеу мәселелері: заң ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2006. – 147 б.

- 161 Голунский С.А. Об оценке доказательств в советском уголовном процессе // Советское государство и право. – 1955. - №7. – С. 74-76.
- 162 Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. - Харьков, 1975. – 110 с.
- 163 Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. – М., 1977. – 128 с.
- 164 Уголовный процесс / Отв. ред. Н.С. Алексеев, В.З. Лукашевич, П.С. Элькиндр. – М., 1972. – 362 с.
- 165 № 21058792120 қылмыстық іс. Алматы қаласы. Алатау аудандық сотының архиві. 4/ 2006. - 24 б.
- 166 Брусницын Л.В. К использованию видеотехнологий в уголовном судопроизводстве // Государство и право. – 2009. - № 3. – С. 45-48.
- 167 Жданова Я. В. Проблемы вероятного и достоверного в уголовно-процессуальном доказывании и их влияние на принятие отдельного процессуального решения следователем: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Ижевск, 2004. - 23 с.
- 168 Жиряев А. Теория улик. – М., 1985. – 92 с.
- 169 Ратинов А.Р. Вопросы следственного мышления в свете теории информации. Сб. Вопросы кибернетики и право. – М.: Наука, 1967. - 144 с.
- 170 Быховский И.Е. Особенности процесса познания при производстве следственных действий (опыт системного исследования) // Сб. Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. – М., 1973. – 102 с.
- 171 Байжанова Г.К. Теория и практика собирания доказательств, отображающих биологические свойства и признаки живого лица, в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук. – Караганда, 2000. –128 с.
- 172 Купцов В.И. Детерминизм и вероятность. – М.: Политиздат, 1976. – 43 с.
- 173 Философский словарь. - М.: Политиздат, 1991. - 964 с.
- 174 Тадевосян В. С. К вопросу об установлении материальной истины в советском уголовном процессе // Советское государство и право. - 1948. - № 6. - С. 62-67.
- 175 Фурман А.Е. Материалистическая диалектика. (Основные категории и законы). – М.: изд-во МГУ, 1969. – 172 с.
- 176 Эйсман А.А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование. – М.: Юрид. литература, 1967. – 112 с.
- 177 Гвахария О.Г. Вопросы судебной экспертизы. – Баку, 1974. – Вып. 17. - 124 с.
- 178 Ларин А.М. Работа следователя с доказательствами. – М., 1966. – 156 с.
- 179 Гродзинский М.М. Улики в советском уголовном процессе // Ученые труды ВИЮН, 1975. - Вып. 7. - С. 114-117.

180 Обеспечение Конституционных прав граждан в досудебных стадиях уголовного процесса // Материалы международной научно-практической конференции. – Алматы: ДП «Эдельвейс», 2006. – 296 с.

181 Жукенов А.Т. К вопросу о привлечении лица к уголовной ответственности // Заңгер. – 2009 - № 1 – С.49-52.

182 Смирнов А.В. Состязательный процесс. – СПб., 2000. – 183 с.